

**ЎЗБЕКСТАН КОМПАРТИЯСИ,
ЎЗБЕКСТАН ССРы МЕНЕН
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССРыНЫҢ
50-ЖЫЛЛЫҒЫНА АРНАЛАДЫ.**

ҚАЛЛЫ АИМБЕТОВ

ӨТКЕН КҮНЛЕРДЕН ЕЛЕСЛЕР

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨКІС — 1972

АВТОРДАҢ

Менің дүньяға келіп, дүнья танығанымнан кейін өз көзімнің алдынан елеслеп өткен өмір елеслерінің, сол өмір ішіндегі көзім көрген ұақыяларға өзімнің қатнасымының барлығының есте қалғандарын хатқа түсіріу мақсетінде бұл «Өткен күндерден елеслер» атлы кітабымды жаздым.

Адамның басынан хәр түрлі өмір ұақыялары өтеді, олардың біразлары есте сақланбай, ұмытылып кетеді. Мен өзімнің жеке басымнан өткен өмір елеслерінің тек есте қалғандарын ғана хатқа түсірдім.

Менің ұзақ жыллар дауамында өз халқымның мәдениет тарихынан жазған бұл мийнетім жаслардың өмірді түсініуіне біраз пайдасы тийер деген үмітім бар.

Кітапта қарақалпақ халқының өткендегі салт хәм дәстүрлері менен бірге, өзім көзім көріп, илим-билим майданында ағалық ақыл берген ұстазларым, қарақалпақ әдебияты менен мәдениетін рауажландырыуда белсене хызмет етіп, «қапты-бірге қолласқан» дос-яранларым хәққында да еске түсіріледі.

Қәдірлі кітап оқыушылар! Ұзақ жыллар дауамында жазған бұл мийнетімді өзлерің оқып, өзлерің әділ сынып бергейсіздер.

Қаллы Аимбетов.

13-апрель, 1971-жыл. Нөкіс.

7—3—3

59—72 М

ҚАРАҚАЛПАҚ АҰЫЛЛАРЫ

ениң балалық дәуірімің бәрі аұылда өтті, сол аұылдағы өмірде болған, есте қалған елестердің гейбиреулерін еске түсіріп өткім келеді.

Қарақалпақ аұылларының қыста жасаған жери **қыслаұ** деп аталады. Қыслаұлар қамыстан, жыңғылдан, шеңгелден исленеді. Олардың түбін жерге көміліп, ортасынан қыспақ буұылады. Бұл қоралар бір қонысы менен екінші қонысының қоралары бири-бирине тутастырылып үлкен қора қылынады. Ондай қора кең көлемді өз ишине алады. Олар көше-көше болады. Бундай қалың қонысласқан аұылды **«бир гүрең аұыл»** деп атайды.

Қыслаұда. Қоралардың ишине қатара қара үйлер тигіледі. Қыс айлары аұыл адамлары усы қара үйлердің ишинде өмір кешіреді. Қыстың қатты аязлы кешелерінде қара үйдің ортасындағы ошаққа от жағылады. Аязда тоңған балалар оттың шоғына ысынады. Қатты

аяз күндери балалар күни менен сол ошақтың дөгсрегінде болады. Түп болғанда, жатар ұақта үй ишинин хэммеси бир көрпеге тығылады. Адамның деми менен жатқан көрпениң ернегине қырау қатады. Жас балалардың кийими тек ғана бир көйлектен ибарат болады. Түнде көрпеден жатқанда көйлеклерини шешип жатады.

Азапта балалар жалаңаш етине сууық көйлектен кийиуге жеркенип, апасына:

— Апа, көйлегимди жылытып бер,—деп дауыслайды. Мийирман апа баласының көйлегин жанып турған оттың жалынына қосалай тутып жылытып, баласына кийгизеді. Бала көйлектен кийин алып еки аяғын еки жаққа керип, отқа абысын отыра қалады. Баланың апасы азанғы писирген сүтниниң қаспағын қырып шөрек гүлшениң бетине жағып қояды. Оны орнынап турған баласына береді. Бир аздап кейин, сәскелик жарма писеді. Балалар сәскелик жарманы ишкеннен кейин бираз жылындай болады.

Қораның алдына қуяш түссе болғаны, жалаң аяқ балалар қуяшламаға шығып ойнайды. Күн батқаннан кейин хэмме және үйге тығылады. Ортаға жапқан оттың асылған үлкеп қара қазанның дөгсрегине жыйшалады. Оттың үстини қаплаган қара қазан жапқан оттың жарығын аз көрсетеді. Ошақтың бир қапталында хөсте болып, оның үстине тас шыра ямаса шүтик шыра қойылады. Сол шыраның өлимсиреп жылтылдаған жарығында хаяллар кешки үй жумысын ислейди: уршық, шарық ийиреди, бөз тоқыйды, шекпен тигеди, тиришликтің хәр түрли машқаласын көреді.

Ел жатқаннан кейин, қолындағы таяғы менен арбаның гүпшегини тоқылдатып урын. «бек бол!—сақ бол!» деген гүзелшиниң қарлыққан дауысы күте уян түрде ауылдың ана шети менен мына шетине еснитледі. Ал

таң алдындағы аўылдағы, мектеп моллаһың:—аллах эк-пэр!»—деген даўысы аўылды басына көтереди.

Таң сарғайып атып, қызарып күн шыққаннан кейин, биреўлер қолларына арқан, жип хәм балтасын алып отыға, биреўлер мылтығын алып, ийтлерин ертип қоян, қырғауыл аўлаўға, биреўлер көлге барып, үкн ойып, илме қармақ пенен балық аўлаўға, гей беріулер басқа бир күн көрис ушын тоғайларға тартады.

Азанда хәр үйден саўылған сыйырлардың сүтлеринен уйтылған қатықлардан май алыу ушын, гүмбир-гүмбир етилип—гүби пискен даўыслар еситиледи. Хаяллар ерте турып, от жағыу ушын қара үйдн түнлигин ашып, түндеги от жаққан ошақтың ишинен хорабаға көмген тезек, яки түбиршекти шығарып, үлеп отты алыстырады. Гей бир күнлери көмген отлары суўықтан өшин қалып, әбиргершилик көрген ўақлары да болады.

Бундай жағдайларда хаяллар қоңысы үйлерден от сорап алыўға кетеди. Ол от сорап барған үйинде көп ўақыт сөйлесип отырыпта қалады.—«Отқа барған қатынның, отыз аўыз сөзн бар»—деген нақыл да усундайда дөрен пайда болған. Қарақалпақ аўылларының қыслаўдағы турмысында өз алдына өмирдің картиналары бар едн.

Қыс айының гейбир жыллы күслери көп балалар қораның қуяшламасында топланып асық ойнайды. Балалардың бул ойынына егеде жигитлер де қатнасады. Искриккен егеде жигитлер асық ойнап атырған балалардың ойынын бузады, асықларып жерге үлеп таслаған ўақытта ортадағы асықты—«шүрр»,—деп тарпа басып алып қояды. Балалардың ойынын бузып басып алған сол асықларды биримлеп «қулақ бурамай» деп, балалардың ортасына таслайды. Балалар таслаған асықты алыўға бәри бирден топарласып жүтиредн, қолына асық тийген бала тура қашады. Басқаларн изинен қуўып же-

тип асықты алып қашқан баланың құлағын бурайды, құлағының аұырғанына шыдамаған бала қолындағы асықты ылақтырып таслайды, оған басқа балалар жүгиреди. Усы ойында бириеше балалардың құлағы буралады. Бираз балалар пәтли қоллар менен буралып қызарған құлағын сыйпалап услап жүреди. Бул жағдайларды көрген егеде жигитлер күлисип жүдә рәхәтленип қалады.

Асық ойынның басқа да толып атырған түрлери: алты табан, шал, қөтеп, тайдырма т. б. болады. Бул ойындар да түрли қызықтар, тамашалар менен тамамланады. Асық ойыны аұыл жасларының сүйикли ойындарының бири еди.

Қыстың күни иси ериккен гей бир жаслар жыйналып ақша ямаса гүриш, май шығарысып палау асады. Буны «гештек» деп атайды. Гештек стиу-етпеу тууралы көп тартыслар болады. Биреуде ақша бар, биреуде ақша жоқ. Қаншадан шығарысу керек? Қәрежетти қанша адамға есаплау керек? Көп тартыстан кейин орта есап пенен хәр қайсысы бир тенгедеп (20 тийин), шығарысады, биреу биреуден қарыз алады. Ал қарызға ақша тапнағанлары гештекке—деп бир тауық, ямаса, қырқ ағары¹, еки қадақ², үш қадақ гүриш береди. Оны палауға салады. Гештекке қосылуу үлкен мәртебе болады. Гей-бир кишкене балаларда гештекке қосыламан деп ата-анасына қыңырлық қылады. Өз баласының кеулин қалдырмау ушын ата-анасы сорағанын береди. Гештекке қосылушылардың санын көбейтиу мақсетинде егеде жигитлер кишкене балаларға,—апаңнан тауық сора, үйинен гүриш әкел, гештекке қосыл—деп оларды үгит-

1. *Қырықағары*—ауырлық дән өлшеуі. 2 кило, 700 грамм.

2. *Қадақ*—100 грамм

лейди, қызықтырады. Гештек қәрежетине: май, қант, чай т. б. алыў ушын, қонсы аўылларындағы баққалларға шерши, дүканшыларға атлы адам жибереди. Гештектің тамағы пискенше «ағабий» ойыны басланады. Ағабий ойышының баслығы «Ағабий» болып әуелден сайланған адам болады. Ағабийдің еки жасаўылы—(ағабийдің буйрығын орыплайтуғын еки жигити) болады. Ағабий—«Ағабий» ойышына қатнасқан жигитлерге қосық айтқызады, ортаға тасланған жуўап, жумбақларды шешкизеди. Жигитлер ағабийдің тапсырған барлық ўазыйпаларын орыплай керек. Оның ўазыйпаларын орыплай алмаған жигитлер айыпкер болады. Айыпкерге қоллаңылатуғын жазалардың түрлері мынадай болады: Бірінши түрі: ағабий—айыпкердің басына ат дорба кийгизеди. Қасына еки жасаўыл қосып қонсы үйлерден дуз соратып жибереди. Екинши түрі: Айыпкерди жүресине отырғызып қойып, басын жалаңбаслап, оның төбесине жасаўыл шығанағының ушын батырып, айыпкерди айналады. Бул жаза жуўаз айдаў—деп аталады.

Үшинши түрі: айыпкердің төбесиниң үстинен жасаўыл жигит еки қолын шаппатлайды. Бул жаза басынан «Кептер ушты» дегенди аңлатып, буның ақыры айыпкердің маңлайынан төмен қарай, аўзындағы насыбайып түкирип... маңлайынан сорғалатады, буған барлық гештекке қатнасыўшы жигитлер рәхәтленип күлниседи, бул ағабий ойыны көпке—хәтте таң атқанға шеком созылады. Гештекке таўық әкелип қосылған кишкеле балалар тамақ узаққа созылғанлықтан отыра-отыра шаршап, ақырында уйықлап қалады, гештек пайын ертеңне азанда жейди. Гештекке қосылыўшылардың саны көбейсе, онда бәйит қосықлары да айтылатуғын болған.

Гештек болған күнлері аўыр жатарға дейин жасырынбақ ойнаған балалардың «ал бардым, қақбасыңды қақ жардым,, гөкек! гөкек бер» деген даўыслары аўыл

ишин жаңғыртып, арбаның гүпшегине урған гүзетши-лердің дауыстары менен бірдей болып еситилип турады... Гештек ауыл жасларының айрықша итибар берилетуғын сауық-кешелериниң бири еди.

Жазлауда. Ауыллар сәуірдің самалы елип есип, жерге хөк көгерер көгерместен-ақ, қыслаудан жазлауға көшиу туұралы ойласады. Жазлау қыслаудан онша узақ болмайды. Қыста қара үйлердің қанатларына қалын кийиз, я шыпта тутылса, жазда оларға жез ший, ямаса қоға, қамыс шийлер тутылады. Жазлауда да үлкен, кишкене үйлер қатарласып тигиледи. Ауылдың сыйырлары, сшкилери хәм қойлары, бузау, ылақ-қозылары менен үбир-шүбир болып өрип кетеди. Маллар көклеп, жабағы жүнлерин таслайды. Үйлердің алдында мойыңларына «бұршағы» (жиби) түрилген бузаулар ойнақлап, ылақ, қозылар—хәммеси бәхәрдің жарасығындай болып көринеди. Бузау, ылақ, қозыларды бағыу—балалардың ұазыйпасына тиїеди. Жазлаудағы ауыл көриниши адамның кеўлин айрықша өзине тартады.

Суўға талас. Ала бәхәрден қазыу жұмысы басланады. Мураптар қазыушыларға сырқ пенен шек өлшеп береди. Қазыу питкешени кейин жаптарға суўлар ашады. Жері бәлент дийахптар шығырып қурады. Азаппан кешке шем, шығыр айдау жұмысы балалардың мойнына жүкленеди. Суў тамтар болса, (әспек) гезеклесип шеллерине топырақ үйип, бәлентлеп, жерлерине суў жибереди. Суўдың тамтар жыллары көп жәнжел-төбелеслер болып турады.

Мениң жас уақтымда көзим менен көрген суў ушын болған бир төбелес еле көз алдымда елеслейди. Чимбайдың ақсақалына қараслы «Жалпақ шек» деген жерге «Аралбай» урыуының «Қайыпберди» хәм «Мамай» тийрелери тәрен болып суўға таласты. Таластың кейин үлкен төбелеске айналды. Бул төбелеске 100—130 га ша

малас адам қатнасты. Жағаға қоллар салысып, дус келген жерден алысып, баслар жарылып, қанлар ағылып, көйлеклер жыртылды. Сабалап урған сырықтай таялардың сести жаңғырып, сынған таяқтардың жоңқалары төбе-төбе болып үйилді. Сынған таяқтардың орнына тез-тезден жаңа таяқтар жеткерилип тұрылды. Қатты тийген таяқтардың азарына шыдамаған адамлардың:

— Уай, ұай, өлдим, пәленше, сен қайдасан?—, төленше сен қайдасан?—деген сеслери қорадағы сыйырлардың мөңіреген дауысларындай болып шықты. Таяқтан кеніткен адамлар топтан өлдим азарда жырылып шығып, қатара тигілген қара үйге сүйенип, бөз көйлеклерінің жағалары дал-дал болып жыртылып, қып-қызыл қанларға боялып, үйге сүйениуге де қалы жоқ, томп-томп жығылып жатып—суу! деп бақырды. Оларды көрген қаялдар жағаларын ұслап, таңланады.

— Өйбей сорым-ай, қайнағамысан, өйиппей, пәленше бой!—деген дауыстар шуұласты.

Төбелес түсте басланып күн батқанша дауам етті. Төбелестен шаршаған, болдырған адамлар, үйлі-үйіне сүйретилип кирип баратырса да, бири-біріне абай етіп, сөттең не қылатуғынын, өлмесе өш алатуғынын айтады. Үйлерінің ишінде отырып-та олар қолларын сермеп бақырысады, олардың—ха сени пәлен, пәлен, етіп, деген сөгиспе дауыстары алыстан еситилип тұрады. Суу ұшып талас-тартыстар ол жыллары қарақалпақ ауылларында адым сайын ұшырасып тұратуғын көриніслер еді.

Қырман басында. Жазы менен маңлайынан маржан тер төгіп, қос айдап, төгін төгіп, қазыу қазып, тухымын сеуіп еккен егинин қырманға үйіп, өгіз қосып, түйек айдап, қырман атып, дән тазалау, ұсаған ис басланғанда маңлай терін сыйырып, қууанып, «қызылын» бір жерге үйеді. «Қыдыр ата дарысын, қырман тас-

сын» деп қолына кепшик ушлап, қырман сүзип, дәлдерін қапқа салар алдында ол дийқан өз қырманынан мынадай шығынлар шығарыуы керек:

Аққула. Қырманды сүзер алдында қолына кепшик алып қырман жайды бір рет қырлөгерек айланады. Соң дәнди кепшикке қалпып салып, кепшик ярым-ярым болғанда ол дәнди «**аққула**» деп атап, маңлайдай тап-тақыр қырманының бір шетіне апарып төгеді. Жәнде оны «Қыдыр атаның есегінің жеми» депте атайды. Қырманды сүзер ұақытта қырман басына үлкен қара қапты қолтығына қысып ауылдың мектеп молласы жетіп келеді. Ол молла сол ауылда азап айтқаны, құрбан хайт хәм ораза хайт күндері бауырсақ пусиріп, нийс шығарғанда құран оқығаны ушын хәр үйден дәп жыйнайды. Ауыл молласының алатуғын дәнинің атын—«**Питир**» дейді.

Питир алатуғын молла, қырман алар ұақытта ғана тайын болады. Егер ол ұақытта келмесе, питир молланың үйіне апарып беріледі. Қырманнан үш кепшик дәнди алып болғаннан кейін және бір кепшикті бір шетке апарып төгеді, қырманға бос қапшықты тутады. Оған салған дәслепки дәнди «**Үсир**» дейді. Бул үсирди де молла алады. Молла аларда «енди дәнің хадал болды, енди қәуіп-қәтер жоқ. Маллар-жанлар амап болсын, әумийнн», дейді де бір қап дәнди алып кетеді.

Оннан кейін жазы менен (көгінне, несийеге) сорпалық деп ауылларға гөш беріп турған қассап, қабын арқалап олда келеді.

Ауыл қассабы несийе дәптерін ашып қарап,—сизнің быйылғы алған несийе гөшлерің пәлен батпап дәп болады екен—деп хақысын өндиреді.

Қырман сүзетуғын дийқан «Қырманға Қыдыр дарысын» деп түнде қырманын тастап кетеді. Түнде сол үйдің баласы яки қызы түнде қырманға барып жазда —

көгіне деп қысы менен той-тойлап, той-тамашаға барғанда, бақысыға—жырауға тасланғаны үшін, қант-чайға қәрежет еткені үшін, ямаса алдағы ұақытлары сондай қәрежетлерге арнау мақсетінде бірнеше батпан дәнди түнде урлап, бөлек бір ураға көмеді. Оның атын «**Мөлдек**» дейди.

Узақтағы, жақындағы ауыллардан аш-жалаңаш жарлы-жақыбайлар қырманшың басына жәмленіп келип, жәрдемге деп дән сорайды. Қырманнан шығатуғын бул шығын—«**Кеүсен**» деп аталады.

Жарлы адамлардың қырман аларда шығатуғын жоқарыдағы шығынларынан басқа және үлкен шығыны бар. Оның бири «**жарымшы**». Жарымшылар өзлериниң жери болмағанлықтан биреудик жерин алып жарыға егеди. Қырман тайып болғанда жер берген адам қырмандағы дәнниң тең жартысын алады. Оның үстине өзиниң жер сүриўге өгизни болмаған жарымшы адамлар, басқа биреудик өгизни алып, өгизине «**хақы төлеймен**» деп алып жер сүреді. Бул шығынды «**майына өгиз алыў**»—деп атайды.

Қырман сүзгенде жарымшы дийхан бул шығынларды да төлейди. Дийхан кепшик устаған қолы менен сууық бир демин алып, ийниндеги гөне шапанның шалғайы менен маңлай терин сүртип, «енди ким қалды» дегендей жап-жағына қарайды. Сол ұақытта ел бийлеген хәмелдар жетип келеди. Ол келе сала дийханға «**түтин пулы**»,—дейди.

Дийхан жазы мененги мийнетиниң маржапларың усылайынша хәркимге үлестиріп, ақырында ауысқан дәнлерни менен күи көрис етеди.

Бир тойда. Той дегенди ауылда жүдә дәулети асқан байлар ғана береді. «Тойдың болғанынан боладысы қызық» дегендей, ол тойға бай бир ай бурын **кеңес той** берип, ойласып кеңесип, хәркимге бир ұазыйпа берип,

тойдың эшжамына ертеден таярлық көре баслайды. Бизнің аўылда усындай бир үлкен той болды. Бул тойға балалар менен бирге менде бардым. Тоғайдан отынлар тасылды. қонсы-қобалардан, аўыл-елден жаңа отаўлар жыйналды. Бай адамлар бундай той бергенде 40 отаў тигеди. Бул сәдунбени «Гүмбирлеген қырық отаў тигип той берди» деген даңқ пенен елге әпсана қылып таратады.

Бир күнлері той болатуғын да ўақыт жетти. Отаўлар қатар-қатар тигилди. Таныс, атағы шыққан байлардың аўылларының узағына хат, жақынына ат жолланды. Атақлы ел бийлеўшилер қошшылары менен бирнеше адам болып келип аттан түсти. Шабандозлар да, сейнелер де келип атыр. Қус салатуғын қәлпелер қуслары қолларына қондырып, улама-ийшанлар суўпылары менен, мелле шапаңларын сўйретип, басларындағы ақ сәллелерин селкидетип атларда ширенип тур. Аўылдың жас жигитлери жүгирип барып олардың атларының жылаўларынан услап, қолтығынан көтерип қәдирлеп, аттан түсирип, атларын байлап атыр.

«Той десе қуў бас жумалайды» дегендей-ақ ийшан, қазы муптыларда аттан түсия, жөткиринип, ақ отаўларға аўданласып кирип атыр. Олардың қасында сақал қойып, муртын қырған суўпылары бар. Суўпылар қолларына дәрет суў ушын қумғанларын алып, күйип-жанып, кирсе-шықса ийшанлардың геўншин қойып пәйик болып жүр.

Әмелдарлар да өзлерине арнап тигилген ақ отаўларға шөгирмелері гүлдей адамлары менен гүўлесип кирип, қолына қондырған қаршығаларын қапталдағы тугырға қондырып-отырғызып атыр. Олардың изине ерткен, үстинде кийиз жабыў, мойнында қарғысы бар тазылары суғапақланып, ийискеленип, ийесинен бурын үйге кирип, қазап-табақ бетти жалақлап жайлап жүр.

Кеш болган ўақта-ақ отаўларга киргизилген әдиўли қонақларға «қонақ» бериле баслады. Тойды басқарыўшылар тойға келген адамлардың есабын алып, гейде эсаптан жаңылысып қалып, олардың өз алдына және пай бернў туўралы қатты шаўқымлар салып атырғанлары үйлерге еситилип турды. Оның үстине тойға келген қәдирли қонақлардың арғымақ атларының шыңғырын кисинеген сеслери, үйлерден шыққан жыраў-бақсылардың қосық айтқан даўыслары, сондай-ақ аўылдағы жас өспирим балалардың айтқан қосықлары, қуўақы, лаққы жигитлердің бири-бирин басқылап, шақақ урып күлгенлери ол жердің өмир толқынындай туўлап, аўыл арасын ўақты хошлыққа бөлеп турды.

Ийшап-уламалар, әмелдарлар, узақтан келген палўанлар менен жыраў ҳәм бақсыларға қонақ асы берилип болынғаннан кейин, басқа қарапайым қонақларға үлкен қара самар менен тамақ тартылды. Тойханадан үсти-үстине тамақ тасылып турды, үш аўара, төрт аўара табақлас болыў басланды. Ёсик бетте ербейип, қадалып қарап турған адам болса ол—тамақ жегенлердің есабын алып, көзден өткерип аңғарып турған ақсақалдың адамы. Көпшилик халыққа тамақ жеткернў деген жүдә қыйын мәселе, ким жемей қалса, оны ез көзи менен көрнў ушып арнаўлы турған адам болады. Палўанлар түскен үйге айырықша табақ тартылды. Қосымша берилген табақ бул «палўан табақ» деп аталады.

Бундай той бергенде ҳәммеге бос табақ пенен тамақ жеткернў әлбетте қыйын, табақлар аўылдағы үйлерден жыйналады. Бираз табақлар, қасықлар бири менен бири алмасыпта кетеди. Бундай тойлардә балаларға орын жоқ, оларға табақ тартылмайды. Тек ең соңында он балаға ярым табақ сорпа бериледи. Балалар бирәў-бирәўин ийтергилеп, ҳәммеси 2—3 қасыққа таласып атырғанда самардағы сорпа төгиллипте кетеди. Оған басқа

балалар шақақлап күледі. Біраз балалар сорпаңын дәмінде тата алмай қалады.

Тойханашылар үстінде тигілген үйлерге жайласып ұйықлайды. Ал, балалар болса тойханаға әкелген жыңғыл, томар, ақсар т. б. отындардың арасына, ямаса атларға салатуғын жоңышқа гүдіннің арасына тығылысып жатып таңды атырады.

Ертеңіне ат шабыс болса, онда атшабар балаларға хеш ұйқы жоқ. Олар таң атқанша ат гездіріп, аұылды айлаңып шығады. Олардың өз-ара сөйлескен гүррінің тек шабандоз, ат туұралы ғана болады.

Таң атардан бұрын-ақ уламалар қонған үйдің алдына, қолға құмған услаған молла сымақлар намаз оқыұға дәрет алған болып, оларға эт жағып, дәрет суұ ысытып, жүрген адамға сыймай кетеді. Моллалардың құлағын услап құблаға қарап.—Ассалаты қайырыл мыналләұ!—деп азап айтып сыйырдың мәңирегеніндей етип даұысының барғанынша созып бақырған сесті,— ұйқыда жатырған адамлардың хәммесін оятып тик аяқа турғызады. Отын менен гүдіннің арасында жатырған балаларда жатқан орынларынан өрре турып, одеттегін өзлерінің ойындарына кіріседі...

Сәске болғанда тойдың басқа сәддибелері басланды. Тойға келген арбалы қызлардың алтақтада отырып, қыйқыұласып ұақты-хошылық етін, күліссін-дегіншіп, айтысып атырғанлары сентиледі. Қызлар өткен-кеткен жигитлерге жуұап айтып, илнн сөйлеп, сайрап отырды. Алтақтада отырған қосықшы балалар:

Менің өнім кнннк болсам,
Қара таұдан бнннк болсам,
Қыз нннрген нннк болсам,
Тусағанда турмаспа еднм?

деп қосық айтады. Мереке құрға жеткеннен кейін, алдында келген қыз арбадағы қосықшы баланы түсіріп, алтақтада тек өзлери—қызлар отырды.

Дөгерек айланған құр. Ортада палұанлар гүреске түсіп атыр. Құрдың бір шетінде бақсы-жыраулар айттып атыр. Палұанлар беллесіп байрақтарын алып атыр. Құрды айланып шауып келген шабандоз ылақ байрағын сораған адамға қусап, ортаға ылақ таслайды. Енди ылақ ойын басланады, кимде ким өзи қарауылы, баққыда турған атлары болса ылаққа түседі, ылақтың бас байрағы хэммеге мәлим. Ауылдың этирапында ала-бурқап шаңғыт басланады. Ғайратлы, шабандоз жигитлер, көкбар ылақты жулып алып, алтақтада отырған арыу қызларға қарай ылақтырып жиберіп атыр. Қызлардың жеңгеси қәдели ылақты алғаннан кейін шабандозды сарпай-орамалы менен қәдірлеп қайтарып атыр. Түс ауғаннан кейін атларды бағатуғын сейіс келип, жолға жиберілген атлардың келетуғын уақты болды деп хабарлады, ол арғымақ атлардың келиуін, белгили бәндиргиде, орамал төсеген жерде күтетуғынын айтты. Ат қашыратуғын жердеги атақлы адамға бир мүше бериледи, ол адам пәтиясын береді, оннан кейін балалар ал әумин—деп атларын шауып алақуыын болып жолға түседі.

Түс ауа, түс ауа буұдақ-буұдақ шаң көринеди. Бул байраққа жиберілген атлардың дойнағынан шыққан шаңлар еді.

Мине көкпар ойыны тоқталды. Атлар көше-көше болып, қатарласты. Ақ көбик болған атлар топқа урды. Гейбир атлардың еки жағындағы гүмис зәңгиге асылған, ат көтеріушилерде көбейіп кетті. Қатардағы тәртіп бузылды. Топалаң басланды. Сызықтан бурын өтіп, мақсетине жетіп, байрақта озған атлар тойханаға топылып, тамақ тартылайын деп атырған үйди айланды, қазыққа

байлаулы турған байрақлары—өгіз, баспақ, қойларын ала баслады. Гейбир атлар той ийесін көрместен-ақ, тойханаға жақынлағанда узақтан талғысып келип, жолда кес-кеслеп турған жаман атларға сурнигіп жығылып атыр. Жығылған атлардың ийелері атының ер-турманын шешіп алып, пияда жууырып, сызықтан өткеріп атыр. Ат байрақтың қәдесі бойынша сызықтан ер-турманын, хәттеки жығылған аттың қулағын кесіп алып сызықтан өтсе де, озғанға есап болады екен. Мен сол тойда, бір аты озған адамның қуғанғанынан көз жасы сел-сел болып сақалына сорғалап, өкпиріп жидан турғанын көрші тәсінін қалдым.

Той тарқады. Тойлап келген қыз-келиндешеклердің арбалаларының шүйи-шүйге қағылысып үйлі-үйлеріне тарқасты. Тойға узақтан келген қыз-келиндешеклер сол аұылдағы тамыр-танысларының үйлеріне түсіп қыдырысып атыр. Иси ериккен аұыл жигиттері, «қызлардың қолынан чай ишип кетеміз»—деп қызлар қайырылған үйлерге топарласып келип кирип атыр. Отырыспа баспады, алдыларына чайнеклер қойылды, «қант-көпир» ойыны қызып кетті. Қызлар орыптарынан турып, аяқларын газ-газ басып, жигитлерге кесе менеп чай ұсынып атыр. Жигитлер беглигин бузбай, қызларға көзінің астынан қарап кесені алып отыр. Әдетте чайнекке чайды ең әдеп үй ийесі салады, ал босаған чайнек кимнің алдына барса, сол чайнектегі соңғы чайды ишкен киші қалтасынан шашақлы чай қалтасын шығарып чайнекке чай салады.

Чайды ишип болған қыз-жигитлер қалталарынан пөпекли моншақлы чай қалтасын шығарып чайнеклерге чай салып атыр. «Менің ойма нақыслы чай қалтамды көпшилик көрсін» дегендей, гейбир мақтаншақ жигитлер чай қалтасын ортаға да таслап қояды. Ал айырым жигитлер қалтасынан сарғайған насыбай қабағын шығарып, пөпекли тығынын алып, ишпіндегі қатып қалған

насыбайың босатыу ұшын насыбай қабақты етигіннің басына тықылдатып урып, насыбайды алақанына салып, тилінің астына таслап жибергенде, басларындағы буйра телпегінің гүлліері селкилдеп қояды. Насыбай қабақ қолдан өтіп, қызлар беткеде барып жүреді. Ол ұақытлары айырым қызлар да насыбай ататуғын еді. Насыбай атыу отырыспада дәстүр-салттың тек сәни қусан көрінер еді.

Отырыспа аяқланды. Дәстүр бойынша отырыспаға кейін келгенлер жууап сорап шығыуы шөрт. Бул жолы жигитлер кетнүге қызлардан жууап сорады: Қызлардың биреуі соңда:

Жууапқа жууап, бий жууапқа не жууап,
Бас-басыңа жууап жоқ,
Хәмменциге бир жууап—

деді. Сол ұақлары жигитлер бир-бирине қарасты да орынларынан өре турып, үйден шығып кетти. Отырған қызларда жигитлер шығып баратырғанда орынларынан турып, ғаздай қатарласып түргеп турды. Қыз жеңгелерінен биреулері ший есикти қол ушына көтеріп турды. Қызлардың отырып турған ұақтында олардың өңиріндеги өңир моншақлары, бақа түймелері, хәйкеллері, сырға менен силсилері бир-бирине тийип-қағылысып, үйдің ишин жуудырлаған дауыс ненен жаңлатып жиберді.

Бир аздан кейін үйде отырған қыз-келиншеклер де асынған хәйкел—өңір моншақлары жуудырласып үйлеріне қайтатуғын болып, газдай қатарласып наз бешен орышларынан турды. Қызлар өз жеңгелерінің алдына салып, тауыстай тауланып қатарласып үйлеріне қайтты. Қыз-келиншеклердің дүркин-дүркин болып, жеңселерінің былғап салланып, жуудырласып ауыл арасына зауық-шәукет беріп баратырғаны, олардың үстіндеги қызғыш

дөнгөп киһинлери, хөйүап қаслап ораган орамаллары, басындағы орайпеклери қарақалпақ аўылларына жарасып жанлы көрик берип турар еди.

ҚУДАЛЫҚ

Қуда бөлыў. Мен өскен аўылда қыз айттырыў, қуда түсиў, есик ашыў, күйеўлеў, келин түсириў дәстүрлеринен есимде қалғаны мыналар. Ержетип, есейе келгеншеп кейин бул дәстүрлердиң биразып көзим менен көрип, қуда түспүдеги суў қуйыў, қудаларға қамыр жагыў, күйеўди аўлына атландырыўдағы қызық ҳәрекетлер, қыз тәрениндеги аўылда дәстүр ойын-саўықлардың қай биреўлери есимде қалған скен.

Бир аўқатлы адамның қызып жаслай-ақ екншип урыўдың атақлы адамының баласына айттырып, нап сындырысып қойған еди.

Қыз он еки жасына келиўден узатқанда өзи менен алып кететуғын қара үйдиң ақ басқур, қызыл басқур, есик қас, ший өңир, ақ қур, түркпени қур, қызыл қур, ийин баў, жамбаў, белдеў, төрт баў, избе, дизбе, желбаў қусаған үйдиң баў-шуўын тоқыў ҳәрекетини басланды. Ол қыз бул баў-шуўларды баслар алдында аўылдағы нағыс салыўға шебер бир кемпир әкелинип, оған қызға нағыс салыў, қур тоқыў өнерлерини үйретиў ўазыйпасы жүкленди. 12 жасар қыз кемпирден нағыс салыў өнерини үйрениўге киристи. Қыз еки-үш жыл даўамында нағыс салыў өнерлерини үйрениди, басқа қонсы аўыллардағы қур тоқып атырған қызлардың нағысларында көрнп қайтып турды. Қыз 15—16 жасларында нағыс салыў өнерлерини үйренип алып, қара үйдиң бир неше баў-шуўларын тоқып та питкерди. Қыз енди қара үйдиң ақ басқур ҳәм қызыл басқурларын тоқыўды баслар ўағында күйеў тәрени ел дәстүрини бойынша қыздың үйине бир қой

жетелетип жиберип турды. Баў-шуўлар көбинесе жаз айларында тоқылды, далада, жаздың узақ күнлери қыз құрдың қалағын қағып, жиңишке даўыс пенен қосық айтып, құр тоқып отырғанда бизлер бир неше аўыл балалары болып ойнап жүрип қыздың тоқып атырған құр, баў-шуўларына қарап қызығып туратуғын едик.

Қыз 18 ге шықты, үйдің баў-шуўларын тоқып болды, қыздың әкеси қызды узатарда кийип кететуғын сәўкелени ислетиў исиине киристи, сәўкелениң тәбелигин зергерге, өзин ислеў, аўылдағы бир шебер ҳаялға тапсырылды. Қыз сол алты жыл даўамында үйге тутатуғын баў-қурлардан басқа үйдің ишине керекли қаршын, керги қусаған затларды ислеген еди. Ата-анасы қызды сегиз жасында қыс күнлери мектепке берип еди, он еки жасына шыққанда «намазлығыңды билсең болар» деп оқыўын қойдырды, нағыс салыў өнерине, келешектеги өзи менен бирге алып баратуғын отаўдың сәддибесин питкериўге қыз өзиниң алты жыллық өмирин сарп етти.

Қуда түсиў, есик ашыў. Қыз он сегизге шыққаннан кейин қыздың күйеў тәрәпинен қуда түсемиз, есик ашамыз деп қыз тәрәпине ат жиберилди, қуда түсиўдиң таярлығы көрилди.

Қыс айларының бир күни ақсақал, катқудалар, күйеў жигит ағалары менен бир топар болып қыздың аўылына атланды. Күйеўдиң қасына ергең жигитлердиң гейбир кийими кемислерди тамыр-тапысынан кийим сорап алып кийип, күйеўдиң қасына ерип, бир-биринен насыбай сорап атысып атланып жолға түсти. Шөгирмелери қазандай қудалар күн батпай-ақ аўылға араласты, аттан түсирилип, атлағы байланды, үйлерге киргизилди. Қара үйдің ортасында шатлар нысқып жанып атыр, қудалар түскен үйде чай ишилди атыр. Гейбир үйлерде найлы шылымның суўының хор-хорлаган даўысы ести-

леди, ал айырым үйлерде найлы шылым тийиспегенлери қамыстың найының биреуін жерге көмип, екінши найын жоқары қаратып жерге көмилген еки найды беккем ушластырып, аұзынан суұ уртлап, телпек шөгирмелерин қолтығына қысып тоңқайып пәубет пенен жер шылымды шегип, аұзындағы уртлаған суұын жерге төгип таслап атыр. Сырттан қарағанда булар қызық картиналардай болып көринетуғын еди.

Қалың мал. Узатылатуғын қыз тәрәпине күйеу тәрәпнен төленетуғын затлар «қалың мал» деллинген. Оның төлеу (өлшсү) қарамаы «қырық туұар, алпыс туұар (товар) болып аталады. Ол «Қырық», «Алпыс» болып аталған менен 40—60 болмайды, оның қайсы ири малды неше туұарға есаплау керек, оны еки жақтың жас үлкен кәтқудалары есаплап келистиреди. Сол туұардың ишинде бас ат, тет ат, бас өгиз, тет өгиз деген ири мал болады. Оның үстине қыз жағынан айтып келген хабаршыға мал жетелетип жибереди. Ол «қус мылтық» деп аталады. Ал соның менен қырық туұар қалың мал аяғынан басқан ири малдың саны бесеу болады. Оннан кейинги майда маллардың ҳәр қайсысын неше туұарға есаплау керек, ол да еки жақтың жас үлкен кәтқудаларының келисиуи менен шешиледи. Қалың малдың—қырық туұардың жалпы аяғынан басқан саны қой, ешки, ылақ, қозы менен жигирма бир болыуы керек. Сол туұарлардың ишинде қашар, баспақ, қой, ешкилер де болады. Мине усындай қалың мал қырық туұар болып аталса да, арадағы келистируишилер шеберлик пенен оны азайта берген, қыз тәрәпи күйгенинен қалың малға берген қырық-алпыс туұарынан тысқары ҳеш болмаса бир жорға (ат) минейин деген әрман аұыз әдебиятында:

Қарағым менен бир мырға,
Қулагында жуп сырға,

Қалың малың сорасан,
Алпыс туғар, бир жорға,—

деп жырланып, өз сәўлесин қалдырған.

Қыздың қалың малы қырық туғарды еки тәрептеги қудалардың даладағы бәлент төбенің басында өз-ара келіспей керилдесип, есаплазып отырғанын көргенлерімнен, билгенлерім менен кейин тыңлап, еситкенлерімнен есимде қалғаны усылар.

Күйеу қәде. Ел дәстүри бойынша күйеулер ел шетіне келиуден атларынан түсіп, атларының дизгинінен жетелеп пияда келди. Олардың алдынан қыз-келіншеклер жууырласып шықты. Күйеулердің дөгерегіні ауыл балалары қоршап алды. Қызларды баслап барған дилуар жеңгелері сөз баслап, ел дәстүри бойынша «бақан керер», «кемпир өлди», «көпир қәде» қусаған қәделердің атын айтып, хәр жерлерден мысаллар келтиріп, нақыл-мақал сөзлерді түйдеклеп сөйлеп атыр. Күйеуді баслап барған жигит ағасы да қуры қарап турмай, адымын жай басып өзінің билген нақыл-мақал сөзлері менен қыз-жеңгелеріне жууап қайтарған болып атыр.

Жолдың хәр бәндиргісіне келгенде жигитлер иркилісіп тийісли қәделерін қалталарынан шығарып қыз жеңгелеріне беріп атыр. Қәдени азсынған айырым жеңгейлер, «мынау берген қәден өзіңізге ардана болсын» деп қайтарып беріп атыр. Бундайда күйеу тәрепіннің жигит ағасының сөзге шеберлігін, тақуалығы хәм тисқаққанлығы керек, өйткені берілген қәделердің қасында дәлilli шебер сөзлер хәм болыуы керек... Күйеулер көп иркиліслерге ушырады, ақыры күн бурын арнаулы таярланған үйге киргизилди. Күйеулер үйдің оң қапталына отырды, сол қапталына қыз-келіншеклер толды, еңіккене балалар үйдің ийнеуіні түріп қарап, «бизлердің шабдырма қәдемизди бер» деп бақырысын атыр...

Аттың бөктернұлерн алынды, қоржышлар көтеріліп әкелініп жигит ағасы оның ишіндегі ший бауырсақ аралас қақ ерикті ортадағы дәстүрқанның үстине төгіп атыр. Тағы бір қоржынлардағы «набат қуты» деп аталатуғын ишінде набаты бар кишкене ағаш қуты ортаға тасланып, қутылардың қақпақлары үлкен-үлкен пышақлар менен ашылып атыр. Усы уақытта жигит ағасы менен қыз жеңгелери арасында «түйедей қыз берип, түймедей ет жемедик, азда болса көптей көр, тақанда болса сөктей көр» қусаған нақыл, жууап, илме қармақ сөзлерде араласып жүрди.

Келген күйеу жигит үйдің оң жағында өз жигитлери менен отыр. Олардың басларында шәгірме, үстилерінде мөрелі шапан, беллерінде мәделі менен қызыл түрме белбеу, шапанларының сыртынан түйениң жүнінен исленген шал шекпенлерди басып кийген.

Күйеу үйге ким кирип, ким шықса қасындағы жигитлери менен бирге орындарынан ушып турып қайта отырады. Ауылдағы бір сплі, шаққап келиншек күйеулердің артынан жасырынып барып, күйеудің шапанының стегин ол отырған кийізге ийне-жип пенен көкледі, есік ашылып, күйеу жигит орнынан тура бергенде астына төселген кийіз өзі менен бирге көтерілди, күйеу қысынып сылқ етіп орнына отырып қалды, бул жағдайды күтіп турған қыз-келиндешеклер шақақ урып күлшти, үйдің ийнеуінен қарап турып бизлерде күлсип хәз еттик.

Уақыт ярым ақшам болды, қызлар, қыз-жеңгелери орындарынан турды, күйеулер орындарынан турып қатарласқан қызлар шығып болғанша тик аяқтан көзлери сүзіп турды.

Қыз жеңгелериниң күйеуден алынған қәделер менен сыйлық затларын өз-ара бөлскенде биреулериниң өз найына тийген қәделерди азсынып, тоңқылдасын шаулап гүңкилдескен дауыслары еситилди. Айырым үйлерде

жыраў-бақыстардың дауыстары қулаққа тал-тал есип-лип, таң алдында ол да басылды. Ауыл арасы суу серпендей тым-тырыс болды.

Неке қыйыу. Күйеу есик ашқаннан соң сол ақшамы неке қыйыу дәстүрі де басланды. Жигитлер күйеуді, қыз жеңгесі күйеудің қалыңлығын жекке бір үйге алып келді, ауыл молласы бір тостағаншың екі жерін жырық қылып кесіп, толар-толмас етіп ишине суу құйып неке хатын оқыды.

Тәртіп бойынша неке қыйыу уақытында сол ауылдағы жас үлкеннен екі адам, жасы кишиден екі адам гүға болуы керек, ол адамлардың гүға болуына күйеу менен қыздың разылығы керек.

Күйеу бала разылықты хә демей-ақ берді, ал қыз болса разылықты бермей, көп уаққа дейін бірде ауыз сөз айтпады. Қыз жеңгелері сонда:

— Қарағым бийкеш жап! Пәленше қайнаға менен пәленше мырзағаны ат¹ етегой!—деп қызға жалынды. Қыз аунап думаланып разылық бермей жатып алды. Бір топар жигитлер мен келиншектер гауырласып «пәленше-төленшелерді ат етегой» деп гүғалардың атларын бірнеше сапар қайталап жалынып атыр, қыздың ийбе сақлап «яқшы ат еттим» яғнай сол гүғаларға разылық бердим деп айта қойуы қатты қыйынға түсіп атыр. Бір уақлары неке қыятуғын молла да жетіп келип, ол да тез гана неке қыйып кетиуге асығып.—«шырағым, разылық берегой» деп атыр. Оның қырылдап, хырәтке салып сөйлеген дауысы да анда-санда қатты-қатты шығып турды.

Бір уақытларда қыздың «яқшы» деген сесті қамсығын жылаған муңлы дауысы менен араласып есипілді.

¹. «Ат стий»—гүғаларға разылық беріу мәнісінде.

Хәмме «гүә етти, разылық берди, пәленшелерди ат етти»—деп ғаўырласып қуўанысып кетти. Еки жигит мойнына ала жип салып қатарласып келип:

Гүә-гүә гүә дурмыз,
Гүәлыққа ярадурмыз,
Бүгин халық асында,
Таңла ҳақ қасында,
Ғақ гүәлық бере дурмыз»—

деген қатарларды даўысқа салып айтып ғаўырласып қатарласып үйдеп шығып кетти. Молла тостағанның бір кетигинен күйеўге, бір кетигинен қызға бір уртлам ғана суў ишкизди, үйдеги жигит-қызларда суўдан нәўбет менен бір-бір уртлады, тостағандағы суў бираз қыз-келіншеклер менен жигитлерге жетпей қалды. Халық тилиндеги «некс суўдай» деп айтылып жүрген сөзлер усы әдетлерден қалса керек.

Суў қуйыспа. Қудалар жайғасып отырып жер шымларын шегип, чайларды ишип, отқа жаққан томарлардың шоқ жалынлары менен қызара бөртпип отыр, қудалар отырған үйдің сыртынан қызлардың хәйкел өңір моншақларының жуўдырласқан сести еситиледи.

Қыз жеңгелериниң бирсүй «қудалардың басына суў қуямыз!»—деп қара үйдің ший есигин түрпип, салбырап турған есикти жоқары көтерип, қәне кириң қызлар,—деди. Қызлар жуўдырласып үйге кирди.

Қызлардың ишинен биреўлері қудалардың жағасын ашып, биреўлері есик бетке барып ишине суў толтырылған шоңғия қабақты қолына услап қуданың басына суў қуйыўға тайынлап тур, Гейбир жигитлер қуданың өзиниң келиўше қарамастан қудалардың жағасынан сүйреспен келип оларды теңтиреклетип ортаға шығарып атыр. Қудалар жалаңбас, кийиминиң жағасын тығызлап, ски қолы

менен мойнын бууып услап, суу арқа-жауырынына өтип кетпесин деп жүресине отырып, төмен қаратып басларын тутып атыр. Қызлар сууды шәңгілден созып қуя бергенде ауыл жигитлери қудалардың басларын жоқары қаратып жибереді, сууды көйлегінің жағасының ишине құйып, жауырынына жибертіп, кийімнің сыртынан жауырынына шапатлап урғанда «шылық-шылық» еткен суудың дауысы еснитілді. Қатты шақақ урып, күлскен дауыстар үйдің ишні алып кетті...

Дәстүр бойынша бесінші қуда басын тутыу орнына беліндегі белбеуінің ушын жайып тұтады екеп, суу құйыуға нәубети жеткен бір қыз бір шәңгіл сууды бесінші қуданың тутқан белбеуіне құйды, қуда орнына барып отырды. Суу құйыудың арты сықақ күлкіге айланып кетті. Қудалардың ишінде бір басы таз қуда бір құуыста тығылып атыр екен. Екі жигит таз қуданы ортаға сүйреп әкелді, жигитлердің өзі-ақ таз қуданың басына суу қабақтағы толы сууды лақылдатып аударып жиберді, бул бәринең де қызық болды. шақақ урған күлкілі дауыстар қоңсы ауылларға да барып жетіпті.

Қол устатар қәде. Түн ярым ақшамнан ауды, қыздың қасында екі жеңгесі ғана қалды. Қыздың қасында қайсы жеңге қалыу керек екені тууралы да келіншеклер арасында көп даулар болды. Өйткени «қол устар қәдени» қыздың қасында қалған жеңгесі алады. Сөйтіп қыздың қасында екі келіншек ғана қалған еді. Күйеу баланы күйеу тәрәпинен екі жигит ертип келді, бул жерде де қәде қаққында илип қашпай нақыл, жууап сөзлер сөйлесіні атыр.

Келіншектің биреуі қызды еркіне қаратпастан оның қолын беккем услап күйеуге созып атыр, қыз күшінің барыпша жулқынып туулап атыр.

Келіншектің биреуі «қол устатар» екінің келіншек «шаш сыйнатар» атлы қәделер алды.

Қамыр жағыу. Таң атты, есик ашылды, күйеулердің қәуми-қәделери тамамланды. Қудалар, күйеулер атланып қайтыуға таярланды. Қудалар менен күйеулерди атландыра алдында қудаларды «арбаға қосыу», қудалардың бетине «қамыр жағыу» қәде ойышлары басланды,

Бір неше қатын-қалашлар пәхән табақларға суық қамырларды толтырып, атланып, есиди қайтыуға тайынланып басларына қазандай телпек кийип, кийимлеринин сыртынап қоса белбеу буып, шалқып турған қудалардың бетлерине суйық қамырды жаға баслады. Қудалар бетин тасалап қораның қуысларыға қашып атыр, қатышлар олардың излеринен қуып табагышың ишиндеги қамырларды төгип-тамызып жүр. Гейбир қатышлар суйық қамырға қара күйе менен күлди араластырған екен. Қудалардың бетлериндеги күйели қамырды көрши ишек-силеси қатып күлсип қораны айланып шабысып жүр. Әдеп қамырлы қатышлар жақты, соңынан қамыр жағыу исине аўыл жигитлери де араласып кетти. Қудалардын қамырдап сыйы питти, табақтағы қамырларда тамам болды. Гейбир қатышлар күлкинң арасында аўылдағы қәйинлеринин де бетине қамыр жағып атыр. Минне усынң менен қудаға қамыр жағыу ойышлары да күтә қызық болып тамамланды.

Арбаға қосыу. Қамырдап кейин қудалар атланар алдында қудаларды «арбаға қосыу» ойышлары басланды. Бір неше қарыулы аўыл жигитлери жасы орта болған бір неше қудаларды беллеринен қапсыра қушақлап артынан ийтерип салтаң турған арбаның қасына әкелип белине буўған жуўан белбеуин арбаның арысының шүйлигине илдирип, арбаның арт бетиндеги арыстың ушынан еқң, үш жигит төмен басып еди, арбаға қосқан қуданың аяғы жерден көтерилди. Қуданың аяғы аспанда салбырап көршиди. Бул жағдайды жыйылған жүрт көрши, қызыққа батып ҳәз етши күлсисти.

Жигитлер арбаны ийтерип орнынан жылыстырды, арбаның арасына белбеуінен асылып илдирилген қуда аспанда аяғы салбырап кетип баратыр.

Жигитлер арбаның арт бетін төмен басып жиберіп қалғанда қуда жерге жалп етіп жығылып жүресінен отырып атыр, тағы оны жоқары көтеріп атыр, арбаның сатырлысы адамлардың шақақ урған күлкиси менен ауыл арасы жаңғырып кетти. Қудалардың бирнешесінің сыйы пттн. Олардың белинің, аяғының ауырғалы менен ауыл жигитлерінің исн болған жоқ. Қайта күлсип тамашаға батып атыр. Ел қәдеси болғаннан кейін, қудалар бул ислерге сыр бермей көніп өзлерінің қәйерінің ауырғанын айтпай қайыл болып жүр.

Атландырыу. Қуда күйеулерди атландырыу ұшын қонақлардың зәңгилерін басып қолларынан тартып атландырыу керек. Аттың басын жигитлер усады. Қыздар зәңгини басып қуда баллар менен қудаларды да атқа мингизип атыр. Ауыл жигитлери қудалардың атларының айылын күн бурын босатып қойған екен. Қудалардың атларының ери ауып кетип, жерге жалп-жалп жығылып атыр. Атты қайта ертлеу деген машақат ис ғой, қудалар атларын қайта ертлеу менен болса, қыз-жигитлер тамашаға, күлкіге батып атыр. Мине усындай қыйыншылықтар хәм қысыныспалар менен қудалар зордан дегенде атланып жолға түсти.

Қыз узатыу. Қыздың күйеу тәрәпи есик ашып болғаннан кейін 2—3 жылға дейін кишигирим қәрежет бенен күйеудің бир өзи келип қыздың үйінен шетте бир елеспесіз үйге түсіп күнлеп келип-кетип жүрди. Енді соның менен қыздың узатыу дәуіри жақынласты, қалың маллар төденип болынды. Қызға арналған отау да тайынланды. Отауға тұтылатуғын үй әсбаплары ағаш сандық, соқтырылды. Қыздың узатылыу ұағы келди. Узатылатуғын қыз—ел—елаты менен хошласыу ұшын құр-

бы-құрдаслары менен өңір мәншақ хәйкеллерін тағыл жуўдырлатып қоңсы аўылларға қыдырып барды. Узатылар қыздың ел-елат пенен бул хошласыў ушын жүриўин халық «пәленшениң қызы узатылар алдында танысын жүр»—деп атайтуғын еди, не ушын «танысыў»—деп атайды мен буны биле алмадым.

Қыздың баў-шуўлары арбаларға тийелди. Узатқан қыз минетуғын арбаның көкирегинне жиңишке талдап ийип ағаш керди, оның үстине таўар тутылып бастырылды, буны «бөгенек арба» деп атайтуғын еди, бул хәзирги «вагон» сөзи менен шығысы бір болса итмал. Қелген күйеўлер атларына минди. Қыз жеңгес менен қыздың құрбы-құрдаслары сыңсып жылғысып атыр, узататуғын қыз арбаға минбеймен деп шалғайақлап атыр, бір неше қарыўлы жигитлер қызды арбаға көтерип таслады. Арбаның иши сыңсыған даўысқа толды, қыздың апасы менен ғарры кемпирлердин «Барған жеринде бахытлы бол, жолың болсын»—деп ыңыранып қырылдап жыласқан даўысы менен аўылдың иши улы-шуўға толын кетти. Бөгенек арба барып келип теңселип жолға түсти. Көп жерге дейин сыңсыған қыздың даўысы еситилип турды. Бизлер хәм бирнеше аўыл балалары болып аўыл шетинен арба шыққанша шабысып барып қала бердик. Бизлер өскен аўыл қыз узатқаннан кейин ойсырайып қалғандай болып кеўилсиз көринип турды. Биз буны балалық ойыш менен бираздан кейин умытып тағы шабысып ойнап кеттик.

Келиншек түскенде. Аўылға келиншек келеди, той-тамаша болады, деген хабар екінши аўылларға дейин жетти. Тойдың таярлығы болып атыр, ший баўырсақлар (дөнгелек баўырсақ) писирилип атыр. Дәстүр бойыша үй хожайынының үйи «үлкен үй» деп аталады, ал келин түсиргендеги үйди «отаў» деп атайды. Жаңадан тигиле-

туғын отаудың орны үлкен үйдің оң жағынан бел менен қыршылып атыр.

Узақтағы келиншек минген арба көрниди, аұыл жас-лары бирнеше атлы болып, «келиншектен орамал сораймыз»—деп келиншектің алдынан шығып, оны қарсы алыўға шабысып кетти. Бир жигиттің тақымында сойылып арқанлар менен шандылған ылақ салпылдап баратыр. Бул ертеңги болатуғын тойдың басламасы. Келиншек ел шетине келип, келиншек түсетугын үйге жеткенше азгантай көкпар ойын ойналады, бул көкпар ойынға «сийнақ ылақ» деп ат береди. Жас жигитлер атларыш жорттырып, келиншек минген бөгенек арбаның алдына кесе шығып, «ел дәстүри бойынша орамал сорап келдик» деди. Келиншек узатып киятырған жеңгеси шетине гүмис ақша түйилген бир шаршы орамалды арбаның үстине узатты. Келиншек жүрген арба жүриси даўам етти. Жигитлер келиншек минген бөгенек арбаны айланып сынақ ылақ ойнады, шабапдоз жигитлер тақымласып, ылақты бир-биреуден тартып алып, арбаны айланып шаўып келип келиншек минген бөгенек арбаға ылақты ылақтырып таслап, тағы да орамаллар алынды. Келиншек арбадан түсерде айтылатуғын той басламасы «айтым» деп аталады. «Келиншек келди көрниз көрнидиги берниз—деген қосықлары айтылады.

Келиншек аұылдың шетине араласты, «сийнақ» ойыны тоқтатылды. Келиншектің бетине узын шалғыш орамал жабылып арбадан түсприлди, бирнеше қыз-келиншеклер менен қатарласып жуўдырласып қатарласып жүрип киятыр, келиншек болашақ атасының үйиниң қасына келип тоқтады, келиншектің қайын енеси бир табак ший баўырсақты келиншектің үстине шашты, балашағалар жерге түскен ший баўырсақты таласып терип алып атыр. Болажақ тойхананың дегереги аұылдың қыз-келиншеклери менен келип, қудағай, қызлар менен тол-

ды. Хәрким үстине бар тапқан жыйынлық кийимлерин кийген. Аўыл иши қызыллы жасыллы реңге бөленди. Ал қызлардың өңирине таққан хәйкәл өңир моншақлары күп сәўлеси менен жарқырап, олардың жуўдырлаған сести қулақты жаңғыртып турды.

Келиншектің қайын енеси, болашақ келиннің бетине тутқан орамалын көтерип келиннің қушақлап маңлайынан сүйді, есик түрилди, келиншек үйге кире бергенде еңкейип тәжим берип оң қолын босағаға тийгизип, босағаға тийгизген қолын және маңлайына тийгизди. Бул, «атлаған босағам бақыт босағам болсын» дегеннің нышаны болса керек.

Келиншек бетине үлкен орамал тутылғаны менен үйдің оң қапталына тутылған шымылдықтың ишине отырғызылды, оның қасында өзи менен бирге келген қызлар менен ержеткен аўыл қызлары қатар отырылды, есик сылт етип ашылып жабылып, ким кирип, ким шықса да шымылдықтағы келиншек бенен қызлар орынларынан турып отырып атыр.

Бет ашар. Таң атты, келиншек түскен үйдің дөгереги қатын-қалаш пенен аўыл адамларына толды. Келиншек далаға шығарылды, келиншектің бетин ашыў дәстүри басланды.

Аўылдың шайырсымақ бир жигити қолына қулаштан узынырақ сырық алып оның ушына келиншектің бетіндеги орамалдың бир ушын байлап **бет ашар** көрмилгінн айта баслады.

Ең алды менен сол аўылдағы ийшанның атын айтып;

Аўзында бар алласы,
Басында бар сәллеси,
Ийнинде бар меллеси,¹
Пәленше ийшаңға бир сәлем!

¹. *Мелле*—сары пахталы мелле ғаўашадан тоқылып, тигилген шапан. Бундай мелле шапанды көбнесе ийшаңлар кийеди.

деп қолындағы сырықты жоқары көтерди, келиншек қасындағы қызлар менен ийилип тәжим берди, орамал жоқары көтерилгенде келиншектің бети көрінди. Ұаме келиншектің бетин көремиз деп умтылысып атыр, оларды той басқарыушы адамлар ийтермелеп тәртипке салып тур. Бет ашар айтқан жигит, сол аўылдың ақсақалының атын атап:

Елтири тошың жағасы,
Дуйым журттың ағасы,
Пәленше ақсақал деген қайнаған,
Оған да берің бир сәлем,— деді.

Келиншек ийилип тәжим бериуи даўам етти. Бет ашар айтыушы қолындағы сырығын жоқары көтергенде келиншектің бетиндеги орамалда бирге көтерилип турды. Келиншектің бети ашылып-жабылып шала көринип жыйылған көпшилик келиншектің бетин толық көриуге ынтық болып умтылысып атыр, ал, биреулер бет ашқан шайырдың аўыл адамларының үстинен дәлкек қылып айтқан қосық қатарына шақақласып күлисип атыр.

Көримлик айтыушы келиншек түскен үйдиң ийелерине былай деди:

Ақ орданың ийеси,
Пәленше деген қайын атаң,
Қайын атаңа бир сәлем!

Көшкенде көшти баслаған,
Жаулығын қыя таслаған,
Пәленше деген қайын енең,
Қайын енеңе бир сәлем.

Оннан кейин бет ашар ашыўшы аўылдағы адамларды терип алып, олардың атларын айтып, олардың пейли, қылықлары менен мушесин, қылған кәсиплерин сүүретлеп күлдирги қатар қосықты дөндирип айтып шағлап атыр.

Пошторгай мүшелли,
Қабырғасы үш ели...
Ажырыққа атын тусаған,
Урғашы маймыл қусаған...
Шийдің түбин қайыған,
Есап пенен байыған т. б.

усыған қусаған қатарларды айтқан ўақытта адамлар шақақ урып күлсип атыр. Бет ашқан күлдирги қатарларды айтып болғаннан кейин келиншектің өзине арнап заманның тәртиби, қайын ене менен қайын атаға қандай хұрмет қылыў керек, әдепли, сүйкимли болыў керек деген қатардан ибарат үгит-нәсият қосықлар менен бет ашар дәстүри питти. Келиншектің бетиндеги жамылған ормаллар бет ашар айтқанның қолына тийди. Келиншектің қайын енеси ушына ақша түйилген қосымша орамал берди. Таза түскен келиншек өзине тигилген отаўдың шийден тутылған есигин жоқары көтерди, бир неше қыз-келиншек, жигит-қызлар үйге топарласып кирди. Үйге ким кирип шықса да келиншек орыннан қарғып турып есикти түрип кирген-шыққанларға хызмет қылып турды.

Келиншек түскен аўылда той-тамашалар, ылақ шабыў, гүрес тутыў, жыраў-бақсы айтыўлар даўам етип атыр.

Той тарқағаннан кейин қоңсы аўыллардан келген жигитлер «Келиншектің қолынан чай ишип кетемиз» деп гезек пенен үйге кирип атыр. Келиншек есикти түрни

буларды киргизип атыр. Үйгө жигитлер киребергенде үйде отырған қызлар хәйкел өңир моншақлары жуўдырлап орынларынан турып отырып атыр. Отырыспалар қызып **«қант-көпир ойыны»** басланды. Қызларға жигитлер кесе берип, және кесе алысыўлар болып атыр. Айырым дилўар жеңгелер:

Дегншпели жигит дегншпеге келеди,
Дегншпесиз жигит гөже ишпеге келеди.—

деп жигитлерге ғыжақ берип жуўап айтысқысы келип отырғанын билдирип атыр...

САЛТ-ДӘСТҮР ЫРЫМЛАРЫ

Әдет, үрип, салт, ырым дәстүрлерин этнографиялық илимге тийисли, сонда да мен өзим нақ қарақалпақ халқының өткендеги өмир салтының бирли-ярым, үрип-әдети туўралы көрген билгенимди хатқа жазбақшыман. Халық легендаларындағы сөзлер ертек болғаны менен шынлықтың дөгерегин айналып жүреди. Биз легендалардан мийнеткеш халықтың дүнья таныўы менен күсеген арзыў әрманын билемиз. Дәл сондай-ақ ырым, үрип әдетлердин де өткендеги халық өмири менен тығыз байланысы хәм халық турмысынан келип шыққан бир тийкары болыў керек...

Қарақалпақ халқында мынадай ырым, үрип-әдетлер бар. Олар қысқаша мыналардан ибарат.

Нан асатыў. Қоңсы үйлердин балалары ата-енесиниң жумсаўы бойынша қоңсы үйге барып, босағаға келип сүринсе, ол баланың аўзын толтырып нан асатады. Нан асатыў ырымы усыннан келип шыққан.

Шөл тислетий Балапың үстиндеги кийимни жыртылған жағдайда балапың кийимниң жыртылған жерин ийсе

сабақ пенен анасы тигип берип атырғанда, түргелни турған баланың аўызына анасы шөп тиелетип қояды.

Қатық жағыу. Үйдің ишине тосыннан жылан кирип қала қойған гезде, үйге кирген жыланды таяқ пенен урып өлтirmeйди, жыланның басына қатық қуяды (жағады), жылан өз ерки менен үйден шығып кеткенше қәмме жыланға қарап, оның кетпўин күтип турады.

Май жағыу. Үйдің саўын сыйыры туўып, сыйырдың қатығына гўби писип майын алғанда биринши сары майды өзлери жеместен бурын, үйдің барлық уўықларынын иймек жерлерине (ийнеўге) азғантайдап суқ бармақтың ушы менен сары майды жагып шығады. Уўықтағы сары майға қарап ол үйдің сыйыры туўып, гўби пискенин биле қоясаң.

Тусаў кеснў. Баланың туўғанына қырық күн толғаннан кейин жас баланы үйден биринши мәртебе шығарарда баланың басы менен аяғын теңлестирип, баланы қолына кеселеп көтерип босағадан шығарады. Үйден баланы далаға көтерип шығарда, егер басын бурын шығарса, аяғы бурын шығады деп түсинеди. Бала апылтапыл жүре баслағанда баланың ски аяғын ала жип пенен тусап аўылдағы бир жүргинш адамға ала жипти кестиреди, сонда бала тез аяқланып, тез жүрип кетедидеп түсинеledi.

Едигениң қәбири. Атларға шаншыў тийип аўырса жерди қазып, шәртли түрде қәбирдиң сүлдерин салып шаншыў тийген атты ол «Едигениң қәбиринси» айландырып, кейин атты бир терлетип аўылды айланып шаўып қайтады.

Илени жазыў. Адамда иле (шаншыў) пайда болған жағдайда, кептирилген еркек тўлкиниң шандыры «қамышысы» менен иле тийген жерди түртеди. Илени жазыў ушын тўлкиниң шандырын көп жылларға дейин үйдің төриндеги қызыл қурының үстінде кептирип сақлай-

ды. Балаларына иле тийген адамлар «түлкінің қомысын» (шағылыс мүшесі) қонсы үйлерден сорастырып жүреді.

Көк жөтелдің емін. Көк жөтелден (коклушка) аұырған баланың емін, көк ат минген, көк шөгирме кийген жолаушыдан сораиды, ол жолаушы аұзына түскен бир нәрсени жесин—деп айта салады. Көк ат минип, көк шөгирме (телпек ямаса құраш) кийген кисиннің «емин» көк жөтелден аұырған балаға ислейди.

Қара қус. Баласы турмай өле берген адамлар қара қусты (орел) тауын алып, оны сойып терисине пахта тығып кеп қылып (сушилок) моллаға әкелип дууа оқытып, үйдің шаңырағына асып қояды. Баласы есин биліп тили шыққаннан кейін бала;

—Шаңараққа қара қусты неге асып қойыпсыз?,—деп сорағанша қарақустың кеби шаңарақта асыулы турады. бала «бул не» деп сорағаннан кейін ғана қара қустың кебин шаңарақтан алады.

Терискен. Көзине терискен шыққап адамлар көзинің үстине салбыратып ийне қыстырады хәм ортан бармақ пенеп балалы үйрек бармақты көк сабақ пенеп қосып атанақлап байлайды.

Айдар. Дийханлар егин егин, егини пискеннен кейін дәнди айдап, айырып тазалау ұшын қырмап атар ұақытлары егер ескен самал тына қойған жағдайда «Айдар, Айдар» деп бақырады. Халық легендаларында «хуппа» деген қатын шамал пайғамбары аспанға өзи ұшып кетип, шашын қалдырып кеткен деп» кемешилер қылдан кемесине айдар тағып қояды. Кемешилер шамал тынып, желқомы төмен түссе «хуппа» деп бақырады.

Қасқа май жағуы. Гүби пискен қатықтан май алып сары майды жер алдында, ең алды менен май жеуши адам алды менен сары майды қасына жағады, «қас аұыздан жоқары турады, ол үмит етеди»—деп түсинеди.

Қамшылау. Жас баланың басына «қамшылау» деп аталатуғын сары қотыр шыққанда қарақалпақтардың қаңлы урыуының қызы (кемпири) қамшының сабына торқаны (қызыл кендирдің қабығы) байлап ол торқаны сууға малып:

Қаңлының қызы мен болсам,
Қамшылау деген сен болсан!—

деп суұлы торқа менен баланың басын қамшылайды.

Күн жауғанда. Балалар топарласып далада ойнап атырғанда егер күн жауа қойған жағдайда балалардың ишiнен апасының бириiншi тууған баласы төмен қарай еңкейiп, бөксесiн жоқары қаратып тоңқайып:

Мен апамның туңғышыман,
Қазан қырап қырғышыман,
Жаума күшiм, жаума!—

деп бақырады, ойып ойнап атырған балалар ойнап атырған ойышын қойып балаға бир қарап, аспанға бир қарап күлiседi...

Табан балық. Теңiздегi жалнақ шабақ—«**табан балық**» деп аталады. Қарақалпақтардың егiн еккен дийханлары егiнге құрт түссе табан балықты кептiрiп қойып кепкен балықты ундай қылып езiп табан балықтың унтағын шамалдың өрiнен егiннің үстiне шашады.

Көкшiннің нилi айнығанда. Шымбай қаласындағы кәсiпшiлердiн бир топары жiп бояушыларды «**көкшi**» дейдi. Олар кенеп жiпти, қазаға, сарыға бояйды. Бул бояу «**нил**» болып аталады. Көк бояуды қызыл жыңғылдың гүлi (бүршiгiнен) iстейдi, ал сары бояуды жийде ағаштың қабығынан iстейдi.

Егерде көкшннің илли (көк бояуы) айный қойса лапқойлық пенен адам инанбайтуғын өтирик хабар таратады, биреу инанады, биреу инанбайды, бул лапқой сөзине исенбегенлер «хай, бул өтирик ғой, көкшннің илли айныған шығар»—дейди де қояды.

Шымбай қаласында «көкшн қала» деген көшенің аты слеге дейи бар.

Қонақ. Үйдің қасына келди хәкке шықылықласа, ямаса ишип отырған чайында (шәмбе) шөп көрнсе бүгін үйге қонақ келеди деп түсinedи.

Қулақ шынлау. Егер қулақ шынласа узақ жерде мен туұралы биреу сөйлеп атыр деп биледи.

Ийин тартыу. Егер адамның ийин тартса, уақтағы ағайин-туұғаннан биреу киятыр деп исенеди.

Урыс. Егер адамның езиуи бир жағына тартса, онда мен бүгін биреу менен урысыуым ксрек,—деп ойлайды.

Шаулықтың қолынан май жалау. Узақ жасаған кемпир ақлық баласы балалы болғанда шаулығының алақанына сары май салып жалайды.

Емшек исиу. Емшеги исип ауырған ҳаял бурын өли тийелген арбаның гүпшегине емшегин тийгизеди.

Қабақ тартыу. Егерде адамның қабағы тартса, мениң бүгін көзимнен жас шығып жылауым керек,—дейди.

Ийек қышыу. Егерде ийегиннің үсти қышыл қойса, бүгін базардан биреу гөш әкеледи, гөшли сорпа ишеди екеибиз дейди. «Буган ийегің қышымай-ақ қойсып» деген сөз усыдан қалған.

Алақан қышыу. Егер адамның алақаны қышыса бүгін мениң қолыма көп ақша түседи деп түсиниледи.

Табан қышыу. Егер адамның табаны қышыса мениң бүгін узақ жерлерге барыуыма туұра келеди деп болжайды.

Мен қарақалпақ ырым-инанымларынан қысқаша билгенимди жаздым. Бундай ырым-инанымлар жүдо

көп. Бұның қалған жағын, олқы жерлерін қарақалпақ-стан этнографлары толықтырып жазар деп исенемен...

ӨМИР ЕЛЕСЛЕРІНЕН

Мен бала гезімде ойнап жүргенімде менің өмір ертеклерінен мыналар есімде қалып еді. Ойын баласы нени аңлайды?! Ойынның арасында көпшилиги естеп шығып кетеді ғой. Сонда да сол өмір ертеклердің ишінде менің есімнен мыналары елеге дейін көз алдымда елеслейді.

Урланған етик. Бизің аұылда той-тамашалардан басқа да хәр түрлі қызықты ұақыялар болып туратуғын еді.

Бир күні бизің аұылда биреудің етиги жоғалды. Аұылда хәр қыйлы қаұасатлар басланды. Етикти урлаған урыны табыұ керек болды. Аұылдағы бир бийсымақ адам аұылдың адамларының бәрін бир жерге жыйнады.

—Етикти ким алған болса берсиң—деди ол. Хешким дыбыс шығармады. Бул адамның сөзін мақуллап турған аұылдың мектеп молласы былай деди:

—Етикти ким де ким урламаған болса мына қуранды урсың,—деди.

—Жыйылған журт нәубет пенен келип қуранды қолының ушы менен шала-шула эстен урып атыр. Сол жыйылған көптің ишінен аяғы жалаң аяқ, дембелше келген қара жигит қуранды урыұдан бас тартбақшы болды. Адамлар бул жигиттен қәуіп ете баслады.

Усы жигит урлаған шығар деген сыпсың-сыпсың әңгимелер бола берди. Бир аздан кейін молла көпшиликке даұыслап:

—Халайық, епди хәммемиз бирден мешитке барайық, етикти урламаған адам мешитке тайсалмастан киреди,

—деди. Сөйтіп ғауырласып, жыйылған журтты мешитке баслап апарды. Көпшилик мешитке кирип шығып атыр. Адамлар мешитке топарласып кирип атырғанда, дем-белше, қара жигит мешитке кирер алдында өзіннің қатарында адамлардан шетлеп қалып, кейін шегине берди. Жыйналған адамлар және қәуіп етип, бул жигитке адырайысып қарасты. Мектеп молла қолтығына қысып келген жуп наңға:

— Суф, деп дем салды.—Ким ҳақ болса, мына нанды жейди — деп нанды сындырып ҳәммеге үлестире баслады. Жыйналған журт ауызларын ашып-жауып нанды жеп атыр. Қарны аш адамлар ярым тислем нанды қашшап-ақ жалмап жутты. Жыйылған журт жаңағы қара жигитке нанды қалай жейди, қалай шайнайды екен дегендей оған бежирейип қарап тур. Ол жигит нанды шайнаса да тез жута алмады. Аузы көпирип кеткендей болды. Көпшилик етикти урлаған усы жигит скен деп, одырайысып қарап, биреуи-биреуін түртип, қойып атыр. Ол жигитте «етикти алған мен едим» деп айта қоймады. Көпшиликти басқарған бийсымақ адам:

—Кимде болса етикти урлаған адам—мен урлаған едим деп айтыуға уялып турған шығар. Соплықтан ауылдың шетине узын сырық көмемиз, етикти ким алған болса, түнде сол сырықтың түбине таслап кете қойсын—деди.

Көпшилик усыған келсип тарқасты. Жыйналған адамлардың азырағы қалып, әңгиме сол урланған етик тууралы болды. Ауылдан тысқары жерге узын сырық қақайтып көмилди. Солай етип бул жұмыс питти.

Азан менен ауылдағы адамлардың бир талайы сырықтың қасына барып еди, урланған етиктің сырықтың қасында жатқанын көрди. Етиктің ийеси қууанып қалды. Урланған етик ҳақында көп күнге шекем ауыл ишинде гәп-сөз болып жүрди.

Порхан келди.—Ауылға порхан (перилер ханы) келди деген ғалауат тарады. Аяғы жалаң аяқ, еки бети шийқандай болып, үстине шекпен кийген, шекпеннің сыртынан белбеу бууған, белбеуінің түйінін арт бетіне жибезген, семізшең биреу келди. Көпшилик адамдар жыйналды. Порхан үйінде ауырған қәсте адамы бар бір үйге келди. Бул үйге басқа ауырыуларды да жыйнады. Кешке таман порхан зикир сала баслады. Порханшың жараған түйседей бақырған дауысы хәмменн тик аяққа турғызды.

Онын «хаууа-хау, хауа-хәйы» ауыл арасын жаңғыртып жиберди.

Порхан салған зикириниң арасында:

Ақ, қара бас қуу болып,
Қанаты селпи суу болып..
Кереге баслы көр жылап,
Керилип турмай кел бері—

деп аруақлы бір нәрсенн шақырып атыр. Порханнның қасына ауылдың бірнеше жигитлерн де қосылды. Хәмменн ийнілеринне қол салысып иргейли-кейлили секирини, зикир салып дауыс қосып жүрди. Булардың көпшилигиниң дауысы қарлығын та қалды. Порхан бір уақта секирини қара үйднң шаңырағына асылды. Үй сықырлап шаңырақ шарт етнн сына жазлап қайысып қалды. Қызған порханшың үйднң ууық керегесиниң сықырлағаны менен жұмысы жоқ. Аузынан кебиги ағып, бақырып хәр кимге бір тәпинип жүр.

Порхан қатар отырған хаял-бала-шағалардың арқасына шаппаты менен урып жибереди, сонда ол қатындар есненн ауып-талып құлап атыр. Порхан екннши рет барын жауырынларына шаппат пенен урғанда құлап жатырған қатындардың еси енип, қайта тирилип орын-

ларына ғаздай қатарласып отырып атыр. Жыйылған көпшилик топарласып үйлерине қайтты. Азанда үйдин дөгереги және қатынларға толды. Қатынлар нәубет пенен кирип, порханға қолының тамырларын услатып, аўырған жерин айтып, көрген түслерин жорытып атыр. Жыйналған көпшилик топласып үйлерине қайтарда порханды мақтап, өзлеринин ырза скенин айтып, апарғачларын қалтасынан шығарып, орамалдын түйинин шешип, порханға усынып, ақшалар берип атыр. Порханда оларға пәтиясын берип тез жазылып кететуғынын айтып атыр. Қатынлардың көрген түслерин жорып болып порқан кетюге қолайласып жолға түсти. Аўылдың балалары порханның излеринен тәўир-ақ жерге дейин ерип барып қала берди. Порханның қылған ҳәрекетлерин балалар ушын күтә қызық болғаны сонша, олар көп күнлерге шекем тек «порхан» болып, аўылды басына көтерип жүрди. Порханлар өзин исендириў ушын көз байлаўыш техникаларды үйренип алған болады. Ол гезде халықтың тәбият сырларына түсинбеген сада гезинде адамлардың порханды аўырыўды жазатуғын бирден-бир пирли адамдай түсинетуғын еди. Ал порханның көпшилиги первный аўырыў менен аўырған жилли адамлар болатуғын еди.

Кесек арқалаған ғарры. Қарақалпақлардың ески дәстүринде жезде менен ойнаў, оны дөлкек қылыў жаслар ушын олын-саўықтың бир түрин еди. Бизин аўылда Сейтимбет жездей деген ғарры бар еди, ол жаздың бир ыссы күни шапанының еки пешин қайырып терлеп-тепшип бир арқа кесекти арқалап киятыр. Кейшинде бир топар балалар күлисип ерип жүр. Қулағы аўырлаў ғарры балалардың күлгенин еситпейде киятыр.

Аўылдың ишинде Сейтниз деген бир жигит қаўын писик ўақытта Сейтимбет ғаррыны өзинин қаўын палызының ишине апарып инскен қаўындарды көрсетип:

—Сейтгимбет жезде, үйіңе қауып алып кет, шапаныңның пешин көтерип арқанды тут,—деп қауыпның қасындағы тұрған үлкен-үлкен кесеклерди шапанының пешине салып жиберген екен...

Отыңға барған ғарры. Ауылда құлағы герең Аллияр деген ки си бар еди. Ол құлағы герең болыу менен қатар анау-мынауды аңламайтуғын геуегирек адам еди. Аллияр герең өгиз арба жегип отыңға кетипти. Өгиз арбаның көкірегін ерманы хәм қызыл жыңғылларға толтырып өгизин арбаға қосыпты, арбаның тамақсасын қатты байлауды умытып кетип, өгизди жетелеп, өгиздің жибин қолтығына қысып, сууық шамалдан жеркесип, мойнын самалдың ығына қарай бурып жүрип кете берипти. Бир шығарлыққа келгенде өгиз арбаның тамақсасының бауы босап, булқыны өгиздің мойнынан шығып кетипти, арбаның жерге салт етип түсіп кеткенин ол еситбепти, сөйтп өгиз арба жолда қала берипти.

Аллияр герең арыстың сылтысын еситпепти, ал үйіне жақынлап келип артына қараса отын тийеген арба жоқ, тек өгиздің өзін жетелеп келгенин бир-ақ биліпти.

Ауыл адамларының Аллияр гереңнің отыңға барғаны тууралы сөйлескенлери еле мениң ядымда.

Сууға кеткен қант. Көп балалар менен менде толып қарлап ағып тұрған жаптың бойына шомылуға бардым, жапта бир ақ сақаллы арық ғарры белбеулікке келген ағын сууда қолы менен балық услайтуғын ки сидей қармаланып бир нәрсени ізлеп жүр. Балалардың биреуі.—Ата, сууға бир нәрсеңиз түсіп кетти ме?—деп еди, сонда ғарры:

—Белбеуімде жудырықтай бир бөлек қантым бар еди. Суудың бойына келип шешинип, суудан түсіп өтейін деп енди белбеуімди шеше бергенимде белбеуімдеги қантым сууға думалап түсти де кетти.— деди. Буған балалар шақақ урып күлшти.

—Ата ағып турған сууда қант турама, қашшан-ақ ерип кеткен ғой,—деп күлесті. Сол балалар менен бірге менде күлдим..

Үйлениу әрманы. Мен онбір, он еки жасларымда Шымбай қаласына баратырған бір жолаушыға қосылып ауылдан жаяу шыққан едим. Гүздің бір аязлы күні еді. Шымбайға жете алмадық. Жолда Аршан, Кенегес деген мақандағы бір үйге қоныуға туура келді. Биз қонған үйдің мийманханасына жайластық. Ол гезде өжирелерге кесек печь салыу дәстүрі жаңа басланған еді. Үй ийеси аузы үңирейген кесек пештің аузына жантақ, шнңгириклер толтырып жағып атыр. Кесек пештің жарығы өжиреннің ишине түсіп тур.

Бизлер қонақ болған үйдің қара табап бір дийханы бар екен. Ол келген қонақ пенен бірге сөйлесип отыр. Дийханның аяғы жалаң аяқ, үстінде тозыуы жеткен күллик шапан, басында тозыуы жеткен кир-кир тақыя. Дийхан жигит бір уақта басындағы тозығы жеткен тақыяны шешип қолына алып еді, тақыясының төбесінде бир неше манаттан ибарат қағаз ақшасы бар екен.

Оның ақша салатуғын қалтасы да жоқ екен. Ол бир неше жыллар кисі есигилде дийхан жүріп, оның түсинде сарғайған түс, уяң дауыс пәпиги жатық, кеуилсиз түс көришип тур. Жолаушы қонақлардың биреуі—бул ақшаңа не сатып алайын деп едің,—дегенде ол өзиниң уяң дауысы менен

—Үйлениу ушы тахыямпың төбесине салып ақша жыйнап жүрмен,—деді. Тахыясының төбесіндеги бес манат ақшаға қалай үйленеди, өзиниң үстінде илип алар кийими де жоқ ғой,—деген ой мениң елеге шекем есимде қалған екен.

Бурыш салған жарма. Бизің қонсы үйдің үш баласы бар еді. Бир күні шууласып үш баланың дауыс қосып жылаған сесті еситилди. Булар неге жылап ағыр екен,—

деп менде қоңсы үйге жууырып бардым. Барсам балалардың анасы қолына кесеу алып балаларына жекирпінніп:—Майданға шығың, самалға қарап аұзыңызды ашың, аұзыңыздың ашығаны сонда қояды,—деп балаларына кийлигип атыр екен.

Балалардың анасы сәскеликке деп балаларына жарма пісірген екен. Жармаға салған бурышы күтә ашшы бурыш екен. Бурыштың ашыуына шыдамай балалар шүүлап жылап атыр екен.

Үш бала далаға шығып самалға қарап аұызларын аңқайтып аша баслады. Аұзына самал кирген балалар аұзындағы бурыштың ашыуы басылғаннан кейін тымтырыс болды. Олар аұзын жумғаннан кейін аұзы тағы ашыды. Үш баланың самалға қарай аұызларын ашып гезек пенен бузаұдай мөңіреп жылап тұрғанлары хәзирги оркестр музыка шерткендей болғаны менің еле есімде бар.

Қашқан келиншек. Менің жас гезімде ошақ басы әңгімелерден мынадай биреуі есімде қалған екен. Бир келиншек ата-анасы берген күйеуін қәлемей наразы болып, төркін журтына қашып кетипти. Ол былай болыпты.

Бир жарлы киі қызын еркине қарамай, малға сатып, басып-женшип жылатып, узақ жерге узатқан екен. Арадан жыл өтпипти, ол ел-журтын сағынып хәм келиншек болып түскен жердің аұыр ақыретлерине шыдамай өз елине қашыуды ойлап таярлық көрпипти. Келиншек күйеуінің үй-ишинен жасырып сөкті тартып, ун қылып, қантқа араластырып сөктің уын азғана сары май менен бириктирип ийлеп жүуері күртпиктей, торақтан исленген күрттай қылып бөлеклеп қатырады. Азықтың бундай түрі узақ сапарға шыққанда жол азық ушып исленіп, буны «жент» деп атайды екен.

Ел жатқаннан кейін келиншек үйден билдирмей қанып шығып кетеді. Келиншек түн менен жол жүрсе, күн шыққаннан кейін бір гәне оқпанға киреди де оқпанның аузын сол жерде думалап жүрген үлкен бір қаңбақ пенен бастырады. Оқпанның аузын қаңбақ пенен басып болып қаңбақ ушып кетер-ау деген қәуіп пенен оның жууан түбірін услап оқпанда отыра береді. Күн уллы сәске болады. Усы уақытта қашқан келиншекті излеген қууғыншыларда келип жетсе, олар келиншек жатқан оқпанның тусынан дүсирлесип атларын желіп жортып өтіп кетеді. Келиншектің жасырынып жатқан оқпанының қапталында басқа да қаңбақтар бар екен. Қууғыншылар аңламастан өтіп кете береді. Хаяллардың узақ жол жүрсе шөлмегенде аузына мойнындағы моншағын салса шөлмейді дегені бунында есінде бар еді. Аузына моншағын салып сорады, оннан кейін шөлі қанады. Келиншек күн батқаннан кейін тағы түн менен жол жүреді, скинши күн таң алдында бір теректің басына өрмелеп шығып, ағаштың қалың жапырағының арасына жасырынып отырады. Сол уақытта атларын сабылтып қашқан келиншекті қууған қууғыншылар келиншек минген теректің тусынан өз ауылына қайтып баратырғанын көреді. «Екі күн дүзде жатып, екі түн түнлерде жол жүріп үйіме келген едим,—деп кейуаны хаялдың жас гезінде басынан кеширгенлерін абысынларына сөйлеп беріп атырғаны тыңдаған едим. Сол әңгіме менің есімде елге дейін сақланған екен.

Бизің үйде. Мен бұл күнлері төрт жасар едим, адамның 3—4 жасар уағындағы көрген билген балалық ойынның қызығы менен ядта қалмайды ғой. Сонда да бизің үйде болған бір қууаныш есімде елес-елес қалыпты.

Жас баланың азанда «түр дегенде» уйқысын қыймай жылап оянатұғын әдеті ғой. Мені оятарда қымыр-

лық қылып жылай баслап едим, жыларымды жыласам-да бірден қойдым.

Көзімді ашып қарасам үйдің оң жағында көкіре-гінде хәйкел өңір моншақлар тағылған бір неше қыз-лар салланып қатарласып тұр. Олар есіктен біреу кірсе хәйкел өңір моншақтары жуудырласып орынла-рынан турып, үйге кірген киеннің «отырың» деген рух-сатынан кейін ғана орынларына отырады. Қызлардың үстіндегі киіген хайтта, тойда киілетұғын таза ки-йім-кеншектері қара үйдің ишине зауық беріп жара-сып тұр.

Менің ояныуым менен олардың орнынан отырып тұр-ғаны туура келген екен. Мен таң қалып, оларды көріу-ден көрпеден басымды шығарып аузымды ашып аң-таң болып қарадым.

Бұл менің әкемнің ишкі Чимбайдағы жигит ағам Өтенияздың Чимбайдан қыз алып қашып келгендегі үй-лениу тойының басламасы екен.

Онлаған қызлардың ишінде толығырақтап келген, жақсы киінген ақ құба сулыу қыз тұр. Менің бала-лық ой, әрманым сол ақ құба қыз үйден кетбесе екен. Бұл ой менің көз алдымда тұрды да қойды. Менің ті-легім дұрыс екен, хәмме кетсе де сол ақ құба пашар үйде қалды, ол менің кишем екен. Ол үйге келген адам-лар кіргенде шыққанда ергенектің сыртындағы тудыл-ған ший есіктің қолы менен жоқары көтеріп есікті ашып турады. Мен: «Адамлардың есікті өзі ашып жа-уы кіргенде не қылады»—деп таңланаман.

Арбаның алтақтасына мініп мен де ылақ ойналып атырған тойға бардым.

Той тарқады, қонақалар үйлеріне кетті, мен таза түскен кишеме ес болдым. Ол қабақ арқалап сууға барғанда, қоңсы үйлердегі ғарры аталарымды үйге та-маққа шақырғанда кишем менен бірге баратуғын бол-

дым. Мениң кишем мениң сөйлөгениме, ҳәм мениң балалық ҳәркетиңди көрип қуўанады. Мени еркелетеди, басымнан сыйшайды.

Арадан бир неше күн өткеннен кейин ағам менен кишем Чимбайдағы үйине кетти. Үйдиң иши ойсырап қалды. Мен буган қатты муңайдым, бирақ Чимбайға базарлап барғанда әкем мени де алып кететуғын болды.

Бес жасымда әкем өлди. 1913-жылы аўыл жас үлкенлери маған қайырқом болып: «Жас бала жат есикке барып жетимлик азабын көрмесин»—деп мениң анамды жигит ағам Өтениязға жеңгелей неке қыйдырды. 1923-жылы анам өлгеннен кейин, Перигүл кишем анамның орнына ана болды. Буннан кейин мениң балалық, жаслық дәўирим Перигүл кишем менен Өтенияз ағамның тәрбиясында болды. Олар маған үлкен хұрмет пенен қарап, аш-жалаңаш қылған жоқ. Қатарымнан кем қылмай тәрбия берди. Мен оларға мәңги қарыздармаң.

Отқа көмген қуйқа. Мениң жас гезим еди. Аўыл қытгершилик-ашлық жыллардың бир бәхәр аўында бизиң қоңсы үйге келиншек түсти. Ел ашлық болса да, келиншек түскендеги ырым қәделер басланды. Қиятырған келиншектің алдында бизлер жалаң аяқ, жалаң бас жуўырып шықтық. Келиншек үйге жақыңлай бергенде келиншек келгендеги айтым айтылды. Бирақ айтым ел ашлық болғаннан кейин келиншек түсердеги қуўанышлы күлкі ойыңлар болмай кеўилсиз бөлди. Келиншектің үстине бес алты уўыстай ший баўырсақлар шашылды, баўырсақта көп шашыўға сыпыра менен шанашта уи аз. Думалап баратырған ший баўырсақтан биреўи тийер-аў деп умтылсамда, меннен үлкен балалар, қызлар меннен бурын алып қойды да, маған ший баўырсақтың биреўи де тиймей қалды.

Үйренсе келе келиншек түскен қоңсы үйге ара тура барып туратуғын болдым. Тақ-туқ етип асылған тамақ-

лар жас үлкенлердің алдында тартылады. Таза түскен келиншек дәстүр бойынша есик бетте отырып тұрып қолға суу қуып хызмет қылады. Келиншекке пискен тамақтан я тийеді, я тиймейді.... Азанда барсам ұй адамлары жұмыстарына кеткен екен, үйде келиншектің бір өзі қолына кесеу алып жылап отыр екен. Мен неге жылағанын түсінбедім. Оттың ортасында үйтілген пушқақ көрінді. Келиншек оны тойға сойған ешкінің терисінен кесіп алып отқа үйтіп жемекші болып отыр екен. Оттағы үйтілген ешкі терінің жуллығының күллі тазалап жей баслады. Қатып қалған тері отқа тырысып тағы қатайған екен. Бұл қатты теріні жеу келиншекке аңсат болмады. Келиншектің қуйқа терінің терлеп-тепшіп тиілеп тартып атырғаны еле көз алдыма елеслейді...

Қойшылар. Мен жас гезімде, ауылда балалар менен бирге ойнап жүргенімде қойшылардың өмірі менен де таныс едім. Қойшылар қашаған қойларды аяғынан иліп ушлау ұшы қойшының қолындағы таяғының ұшы нймек болады. Олар жаздың ұзақ күнлери ыссыда қой бағады. Түсте қойды ийиріп жатқарып түслениу ұшы түслениу ұақтың өзінің көленкесі менен өлшейді, өзі түргелип тұрып көленкесі табаны менен өлшейді. Көленкесі үш табан хэм бир «зәңгилик» болғанда, яғни үш ұзын табанды өлшеп болғаннан кейін соңғы табанын кесе қойып өлшейді, ол **Зәңгилик** болып аталады.

Қойшының ийінде ешкінің терисінен ісленген **торсық** болады, ал торсықтың еки жағы жип пенен байланып қойшылар ийніне асып жүреді, олар жүрген ұақытта торсықтың ишіндегі ашыған суйық суу сес беріп сыңғырлайды. Қойшылар сол ашыған сүттің үстіне ешкілерді сауып қоса береді, ал сүт күннің ыссылығы менен «**хымыран**» болып ашыйды. қойшылар түс-

ленген ғақытта, өзіннің ислеген саяманының астында ешки терінің (торсық) пушқағындағы байлаған жипти шешип ағаш тостағанына қуып ишеди. Бул қойшылардың түслиги.

Ауылда есерсоқ, егеде балалар таяқ, хәкке таяқ, дүңки таяқ, ойынларын ойнап атырған ғақытта ауылдың тусынан қойын айдап баратырған бир қойшыны көре салып:

—Ал жууырың, анау қойшының таяғын басып аламыз,—деди. Барлық бала жууырысып кетти. Бес алты егеде балалар қой айдап баратырған қойшының ояқ-буяғынан асылып әлтек-тәлтегин шығарды. Бет аузы күнге күйген қойшы илажсыз булардың не қылғанына қайыл болды, Мен сонда 7—8 жасымда едим, менде қызыңқырап балалардың артынан жууырып барған едим.

Ауыл балалары қойшының қолындағы жарағы—иймек таяғын жулып алып белинен сындырып таслады. Оның ийиндеги торсығын жулып алып, бир бала шаққысы менен кесип, торсықтан аққан ашыған сүтке аузын тутып дәмин көрип:

— Уай-уай, ап-ашшы екен!—деп торсықты ылақтырып жиберди. Торсық ишиндеги сүти шылпылдап жерге түсип, кесилген жерде қуйылған сүт ағып атыр.

Балалардың биреуі:

—Ал буған «молла тусау салайық»—деп оның белиндеги белбеуін шешип алып, сол белбеуін менен қойшының еки аяғын тусап байлады, ал тусаудың орта жерин қойшының мойнына илди. Қойшы дүп-думалақ болып ызаланып бозарып жерде жатыр, бийбастақ балалар буған шақак урып күлисти. Бираздан кейин, қойшының тусауын жаздырып «үлкен жумыс питкерип» ауылына жууырысып кетти. Мен бул аухалды көрип ески дүньядағы жабайылық тәрбияның өткендеги жағдайын көрип, қойшыны аяп кеттим.

Каллы Аймбетов
Алма-Ата, 1933-жыл.

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНДА

ымбайда. Әмиримнің балалық дәуірі Шымбай қаласындағы баслауыш мектепте оқыу дәуірі менен өтті. Октябрь революциясынан бұрынғы хәм совет властының бириинши күнлеринде Шымбай қаласының әмиринен, есте қалған өмір елеслеринен есимде қалғанын бираз қысқаша сөз қылмақшыман.

Халық легендаларынан хәм жазыу-қаласының пайда болуы былай болған: естеликлеринен еситиуімше Шымбай «Шымбай қаласы пайда болмастан бұрын бул жерде Чин-бай деген адам мөкәп еткен. Көнипели шаруалар қыс айлары келши 3—4 айлаған малдарын сатып жазы менен азық болғандай дәп гәллелерин алып сауда қылады екен. Ал, бәхәр айы келич, жаз шыққаннан кейин Чимбайдың базары жабылып, сауда-сатлық ислери тоқтайды екен. Ал соңғы заманлары Чимбай қыста да, жазда базар болып, Чимбай қаласы үлкен шәхәр, үлкен қала болған екен дейди».

Мен өз көзим менен мыналарды көрдим:

Чимбайда хәпте сайын еки рет базар болатуғын еди.

Сәрсемби хәм Жума күнлери. Буның бириси қысқа базар, бириси узақ базар болып аталады. Қысқа базар күни базарда адам аз. Узақ базарда адам толық болатуғы: еди. Өйткени қысқа базарға узақтағы дийханлар, шөлдеги, көл бойындағы шаруалар хәм балықшылар базарлап келиуге үлгере алмайды екен.

Чимбайдың базары. Отын базары, Мал базары, Балық базары, шапан базары, стик базары, гәлле базары, шынта базары, қассап базары, баққал базары тағы да басқа базарлар болатуғын еди. Хәр базардың затын дәл тәртіпке салатуғын басшылары бар еди. Мал базарына көл стегиндеги шаруалар қара малларын, қойларын, ешкілерин әкеліп сол базарға толтырады. Мал базарында қарақалпақтардың бийи Палұанияз бий (Палұанияз қассап) деген адам. Ол мал базарын айланып малды услап турған адамлар менен исп жоқ. Бир қассаптарды испне ертіп, хәр бир өгиз бенен сыйырларға оқшыйын тигилип қарап өтип болып, базардағы маллардың бақасын өспше қойып,—егер оған қайыл болмағанлар малын жетелеп, базардан шығарып алып кетеди!—деп ескерткен, гүркиреген дауысы, базардың апа шети менен мына шетіне есптеледи.

Базардың ояқ-буяғына шығып болып, адамлардың зәрресин ушырып хәр малдың семизлигин услан көрип, малының бақасын көбирек айтқанларға дәппини, жекирпини, умтылып қойып сатыушының разылығына қарар-қарамастан қассаптар малдың құнын санап берип, қассаптардың қасындағы жалақлан жүрген, мал соятуғын саллақтар малларды, қойларды, саллақханаға алып кетип атыр. Арадан аз уақыт өтпей-ақ саллақтардың қай биреулері, саллақханада сойылған гөшлерди санын-санлай, геудесин хәм басқа гөшлерин арқалап, тар көшелерден өтеди. Небиреулері балақтарын түрип, сойылған қой-ешкілердің гөшлерин териден шығарыу бо-

йына ийгине көтеріп, бірнеше саллақтар дизиліп, желіп-жортып туура қассап базарына қарай, хожайындардың шәнзегине апарып илдирип қояды. Ал гөш сатыу жағы қассаптың өзіннің иси.

Балық базары: Көл етегиндегі балықшылар балықтарын хордан-хордан етип (жекеннен тоқыған қап) өгіз арбадан түсирип атыр. Балық базарын басқарыушы Қайыпназар қазақ дегеннің балықшыларға бақырған дауысы, балық базарын жаңғыртады. Базарлардың ишіндегі ерте басланып, ерте тарқалатуғын базар сол, мал базары менен балық базары болады. Өйткені қассаптар, балық қууырдақшылар, кабапшылар өз саудаларын ерте баслап үлгеріуі керек. Қууырдақшылар жалақлап балық базарын ерте қыздырады. Балықтарды хорданы менен көтере алып, саудаласады. Өгіз арбадағы хордаларды босатып, балықшыларға хорданын ылақтырып таслайды. Болмаса, балықшылардың хорданын өзше арқалатып, балық қууыратуғын ошақ басына әкелдиреди. Ол жерде балық қууырдақшының қазан-ошағы астына от жағыу үшін бет ауызлары қап-қаракүйе болған жетім балалар тайын болады. Балалар қолларына пышақ алып, балық қыршыйды. Қууырдақшылар қолларына кепкирин алып, балықтардың төслик, ууылдырықтарын қазанға сызылдатып қууырып, дәмін көреді. Көше бойлап өткен базаршылардың мурнын жарған ийіслер, қууырдақшылардың дөгерегіне адам жыйнайды. Қууырдақшының дөгерегіне базаршылар менен буралқы көше ийтлеріде толып кетеді. Сауда қызады.

Отын базары: Отын базарында сексеуіл менен көмір сатылады. Сексеуіл менен көмірді бурын Дәуқара болысы деп аталған, қазіргі Тахтакөпір районының шығыс әтирапын жайлаған қазақ шаруалары түйелеріне артып келеді. Буларды түйекешлер деп атайды. Ер-

тең базар деген күнн қаланың тар көшлерінен кәрұан-кәрұан түйелер қалта-қалта көмір, сазақ-сексеуіллер артып, туұра отын базарына лық толады. Түйелерди шө-гирип қойып қалталарды түсіріп, қатар-қатар түйелер-ден түсірилген отындарын бирин-бирине сүйеп, қойып, оның дөгерегине түйелерін қатарластырып шөгіріп, түйелерди ықлап өзлери қыстың сууық күнлерінде орта-нйелерди ықлап, өзлери қыстың сууық күнлеріне тон жамылып, отты дөгереклеп отырып, тамақтарын иш-і-ріп ишеди. Булар басқа базаршылардай болып шар-баққа түсе алмайды. Өйткені олар отыны хәм түйелері менен шарбақтарға сыймайды. Булар ашық далада дүзге үйренгенліктен, отын базарының майданына тү-і-іп шығыуды қолай көреді.

Узақ жолдан шаршап келген түйелері қатарласын шөгіп, гүйсеп-жүйсеп жатады. Олардың ортасында отындардың арасында қос басқан түйекешлердің жақ-қан отының түтінн ояқ-буяққа шалқып тұрады...

Түйекешлердің бір ғапа нәрсе тынымын бермейді. Қайбір ата-ананың буйрығын орындау үшін түнде отын базарынан шөпшек терген балалар, түйелердің арасы-нан өтіп, сексеуілдердің жинишке шақаларын сындыр-дырады. Қайбір шарбая түйелер балалар тусынан өте бергенде «бөх» деп балаларға жиннн шашады. Бул ұақ-та түйекешлер отын ұрлыққа келген балаларды құуалап кетеді. Таң атыудан отын базары қызып кетеді. Түйе-кешлер қырдағы сексеуілдерди отқа жағып, оның отын (шоғын) құм менен көміп қойғаннан кейін од көмірге айналады. Сол көмірди қапқа салып қалаға алып келе-ді. Көмірдің қарыйдары көбинесе темиршіл усталар болады. Темиршілер көмірди көрікке салып қыздырып, оның жалын отына темир аспаптар істейді. Сексеуіл-дің көмірн отын орнына жағыуға күтө қолайлы. Өйткені өжиреннн ошағына көмір салып қойса, басқа отындар-

дай түтінн шыгып көздн ашытпайды. Түйскешлер сексеўил, көмир отышларын сатып болғаннан кейин гәлле базарға барады. Қапларына дән толтырып, оны түйеге артып, түйелерин бириниң кейнине бирин тиркестирип, биреўи алда жүрип жетелеп, Дәўқараға қарап жол тартады.

Бақайшылар. Чимбай қаласындағы көнши, нанбай, темирши, қусаған көснн ийелериниң ең жарлысы бақайшылар болады. Бақайшылар базар күни саллақханада сойылған маллардың бақайларын сатып алады. Бирақ, оны үйтнп, тазалап писирин сол базар күни келген базаршыларға сатып үлгере алмайды. Бақайшылар бақайларын писирип, қара самарға толтырып, Чимбай қаласы бойынша шарбақларға кирип, «Бақай алатуғын барма?» деп бақырын жүрип-ақ писирген бақайларын сатады. Қара самардағы бақайларды сатып боламан дегенше, талай жуўылмаған қоллар менен усланады...

Нанбайлар. Чимбайда нанбайлар еки түрли болатуғын еди. Бириншиси, қараўындағы бир пеше адамлар менен ислеп, бири ун елейди, екиншиси, қамыр ийлейди, үшіншиси нан жабады. Олардың баслығы жүдә бай адам болады. Атақлы нанбайдан санап нан алып кетип сатады. Үлкен себетте толған шөреклерди ийине көтерип жүрип, көшеме көше жүрип, «Майлы пәтир» деп бақырып жүрип саўда қылады. Нан ушын ун елеитугын адамның ҳәр қайсысы електнң (елгезердиң) қаснағын гесип, жиш пешен пәтикке байлап иши толы унды алай булай шайқап елейди. Олар таң атқанша еки қолы менен елеўишти шайқап отырып ун елейди. Нан жабыўшы үлкен тандырды кесе салып, басы күймесин—деп қалың орап, егер мурты болса, муртын суўлап, қолына рашийданы алып үстине гөше шапап кийип, тандырға кирип шығып, муртын кеседегеи суўға батырып шөреклерди жабады. Хәўприне күймесин деп шөреклерди тез алыў

керек. Муртын суулап турғанын көрип, бүйтип, суулап хәлек болабергенше, тышқанның қуйрығындай муртын қырып тасласа болмаспа еди,—деген ойға кетесен.

Напбайханаға кирип келгенде кесе салынған тандырдың ишине жууырып кирип, жууырып шығып жүргенлерди көресен. Басын таңғанына қарап ҳаял екен десен, оттың хәуирине күймесин деп, басын ораған еркек адам болып шығады. Себетлерин қапталына қойып нап сатыушы, бир неше напбайлар напшын исиуин күтип отыр. Наплар пискеннен кейин сататуғын напларды хожайыннан санап алып, себетлерин толтырып, себетин гә төбесине, гә мойны талса қолтығына көтерип, ким бұрын сатқайлы деп жууырысып, жарысып көше бойлап, «майлы шөрек, хә, пәгир кимге керек?» деген дауыслар Шымбайдың көшесин жаңғыртады. Напбайлардың майлы шөрек-деген дауыслары адамларды түп уйқысынан оятады..

Ғәррекшилер. Ғәррекшилер еки адам болады, биреу қайыс пенен гәрректин айландырады, ал биреун қуұраған жыңғылдан жоңған ағашты гәррекке тутып ийик жонады. Ийик сатын алыушылар ийикти сыпбасын ден телпегиниң жүнине шапшады.

ТҮРЛИ ӨНЕР КӘСИП АДАМЛАРЫ

Қарақалпақ ауылларында бул күнде илм аз қалған. хәгге жоғалып кеткен кәсиплер тууралы сөйлеп берийди мағул көрдим. Себеби, ондай кәсиплерди өз көзим менен көрген едим.

Шанышбай. Баланы шешек (оспа) ауырыуынан аұрмау ушын балаларды шешек ауырына қарсы шапша туғын «шанышбайлар» деп аталатуғын халық медицинасының ўәкиллери атға минип, бөктериниң ауылларға келип баланың қолынан шапшады. Ең әден мушының

үстинен шапшады, балапың Шанышбай шапышқан жері қатара қотыр болар ұақытта шанышқан адам тағы қайтып келип, шанышқан жердегі жараның аұзындағы қатыұаш қотырын түсирип алып кетеди. Ол алған қатыұашын езип екінші қолын шанышқан баланың шапышқан жеріне себеди. Сонда шаншып жара болған жер тез питеди екен. Шымбайдың арқасындағы 15—20 километр жерде Шанышбай мəkанының аты елге дейін бар.

Шаштәрәзлер. Шашы өскен базаршыларды нәс курсиге отырғызып қойып шашларын суұық суұ менен суұлап шашып жибитип еки қоллап уұқалайды. Суұ менен шашты жибиттесе, пәки өтпей басты аұыртып қыйпайды, «шашын жибитпей алды» деген мақал усыннан қалған. Шаш тәрәздің **искек** деген аспабы менен өскен муртларды жулып сулыұлайды, «муртына қарай искеги» деген соннан қалған.

Көнши. Көншилик кәсиби өнери қарақалпақларда атам заманнан бар кәсип. Ол Россиядан телетин (телятая шкруа—бузаұ тери). Былғары, Николай телетин саудагерлер тәрәппенен көп келиўине байланыслы көншилер бул кәсипти қойған еди. Ал биринши империалистлик ҳәм гражданлар урысы дәўиринде, бурынғы көншилик өнери және басланды.

Көнши (шеримшилер) малдың терисин, таңдырдың ишше түтин түтетип, көнди, малдың терисин түтеп турған таңдырдың аұзына, териниң ояқ-буяғын аударып ийлейди. Оннан кейин терини қара бояўға (зәкке) бояп суұ бүркип былбыратып базарға апарып сатады. Оннан етик тигиледи. Тигилген етик суұдың ләми менен етикке усап жумсақ болады, ал соңынан қатып қалып адамлардың аяғына сыймай азап көреді. Сол заманлары шайыр Қыдырпияз бақсы шерим етикке былай деп қосық шығарған еди:

Көрдик құдапың құдиретін,
Зәкке боятып жүн бетін,
Етик қылып та сұұретін,
Шерим деген бәле шықты.

Суұға тийсе былбырайды,
Күнге тийсе ыржыяды.
Кийсең тирсегінди қияды,
Шерим деген бәле шықты.

Базардан әкелдік шеримди,
Қақайып атқан көримди...

Киркиреши. Қарақалпақтарда салыдан дән тазалап гүриш қылыұшы кәсіпті **киркиреши**—дейди. Киркиреши ски адам болады, олардың салы тартатуғын дигирманының бир жағы тас, бир жағы ағаш болады, булар еркек адамлар болады, булар киркиресин арқасына салып арқалап аұылма-аұыл жүрип салып тазалайды, олардың тартқан салысы толық таза гүриш болмайды, қалған жағын үй иінеси—қаяллар келиге түйеди, онан кейин таза гүриш болады.

Киркирешилер туұралы: «Көтер киркиредди»—деген мақал елге дейин сақланған.

Мөреші. Мөрешилер еркек адамлардан болады. Мөрешин жерди қазып қозақ қылып үстине жалпақ тахтай қояды. Мөрешиниң аяғы тақтайдың астына жайғасады, арбаның арғысындай жуұан ағаштың жоқарысы маслыққа бекитиледи. Ағаштың төменги басының ортасы кесилип үлкен думалақ (жумыры жалпақ) шийше орнатылады. Арыс ағаштың орта белгине аұыр дигирман тасы байланыды. Мөрешин өре ағаштың ортасын тесип өткерилген шүй тутқадан устап қозақта отырып тоқылған алаша, бөзди тақтайдың үстине жайып алашаны узын бойына саұмалап шийше менеп арман-берман ысады,

алаша тауарда жылтырақ пайда болады. Ұайыт сөйіл күнлери жақынлағанда Мөрешиге заказ көбсйеди, ал алашаға түскен шийшениң жылтырағанына жауын тийсе жоғалады. «Шапанынның мөреси түстиме» деген мақал—фразелогия соннан қалған.

Тарақшылар. Тарақшылар өгиздің мүйзинн қазанға салып қайнатын түрли жоныу әсбаплары менен жоналды, кишкене пынқылар менен тарақтың тиесин шығаралды. Тарақшылар тарақты ҳаял-қызлар ушын ислейди, ал оның кишкентай түрин сақал тарақ дейди. бұрын еркеклерде шани қойыу дәстүри жоқ еди. Тарақ ислеу ауыр кәсип, болып қатын-қызларға тарақ жетиспеген.

Таз хәм тарақлы болады,
Ол хәм керекли болады.

деген сөз тарақлардың жетиспеуинен шыққан болса керек.

Қасықшылар. Қасықшылар, ағаш қасықты, ақ сөгит ағашынан ислейди. Қасықшылар табақ, самар, керсен, тостаған, шөмиш, кели, келсап әсбапларын қоса ислейлейди, сонда оның кәсибин **қасықшы** деп атайды. Қасық оңақай адамлар ушын ислейди, қасықтың бир жағы сүйық тамақ ишиуге қолайлы болыу ушын, бир жағы сүйир болады. Ал солақай адамлар ушын қасықтың сүйир жағы ҳәкисине жалпақ жағы келип ишкен сорпасы езиуиниң еки жағынан төгилип отырады. Минне сонлықтан халық:

«Солақайға сорпа жоқ».

деген мақалды да дөреткен.

Тоншылар. Тоншылар тонды жүни өсик қойдың терисиннен тигеди. Тоншы ушын тон тигиуде аңсат кәсип емес, ал терини ашыған қатыққа ийлейди, кепкеннен кейин оны **сүрги** деп аталатуғын темир менен сүреди, он-

нан кейін пор менен агартады, ошнан кейін парноз деген сары бояўға бояйды. Парноз парсыша апар мий-уасының пости (териси) қабығы—деген сөзи, ол «Нарпоз» болып тилге кирген. Тонның материалы, сеңсең, елтири—тери деп аталады.

Усаған байланыслы:

Сеңсең тонның қәдирин,
Сексендеги қарт билер.

деген нақыл пайда болған.

Ағаш устасы. Қарақалпақларда ағаш устасы үлкен құрметке иіе, ол арба, шығыр, мала, түнде ағаш асбап-ларың соғады. Ағаш усталары арба дүзеткенде, теректің қалың саясында кеңіслик жерде ислейди. Устаның қасына аўыл гаррылары жыйналады, әнгиме дүканың құрады, оның қасына ойнап жүрген балалар барып сөз тыңлайды.

Уста өткир балтасы менен оршынап турып арбаның жапсарына жабыстырылатуғын жапсарын бир урып болып гаррылар менен әнгимеге кирисип кетеди. Уста ушын түсте нан шорпа, кеште палаў, таўық сорпа та-йып болады. Ол тамақты теректің көлеңкесін, ашық қа-ўада, кеўилли жерде жейди, азаннап кешке дейін чай-қайнататуғын қара қуман оттан түссейди. Ағаш усталары көкнар ишпейди.

Ағаш усталары шығыр ислер алдында өзинің пиринен басқа да пирлерди атам келип, кейін өзинің пирине сыйынып:

Қойдың пирин Шопан ата,
Жылқының пирин Жылқышы ата,
Малдың пирин Зәңги баба,
Түйенің пирин Уайсыл қара,

Темиршиниң пири Хәзирети Дауыт,
Қобыздын пири Қорқыт ата,
Шығырдың пири Ләйләж баба,—

деп қолын жайып, пәтия оқып Ләйләж бабаға сыйынып, ағаштан шығыр соғыуға кириседи. Шығырдың ортасындағы Қараман ағашынан, оның айқасқан тиси (шығыр тис) жигилдик жийдеден исленеди, оның керизден суў илип шығаратуғын гүзеси «дигир» деп аталады. Дигирдің саны отыз еки болады, дигирден шығып тап **жөнен** яки тоғай тал деген тоғайдағы қайысқақ гал менен дигирлер дигершикке байланады, дигирди де ағаш устасы байлап береди. Көпшилик уақытларда дигирлер түспей қалады.

Бир дигири қалғанша, айдай бер—деген мақаллар усыдан қалған. Шығыр ҳәр түрли болады. Көлик бир айланғанда дигир бир айланады, буны **тең төкер** дейди. Бундай шығырларға ешек қосылады. Көлик бир айланғанда дигир байлаған дөңгелек бир ярым айланады, буны **«бир ярым төкер»** деп, бундай шығырларға ат қосады, көлик бир айланғанда дигир еки айланады. Буны «еки төкер» шығыр деп атаған, бундай шығырға түйе қосады (жегеди). Шығыр қурыуға шамасы келмегенлер үш ағашты айқастырып байлап үлкен ағаш гүректің ортасынан ағашқа асып байлап **қол сериппе** қылып жер суўгарады. Мен де бала гезимде қол сериппе менен суў серпейин,—деп ойнап көрсемде күшим жетпеген еди, қол серппе ауыр мийнетлердің бири еди.

Мен өзим көрген кәсиплерден қысқаша жазған болдым, ол кәсиплерди, аспаб дүкәнларының өзін көз бенен көрмегенликтен сөз бенен жазып түсіндириу қыйын болады екен.

Қарақалпақлардың күн көрне өнериниң буннан да басқа да бир қанша шаршы теппеши (салы та-

залаушы), шапшы (киіз басушы), Гүлал (қумбызшы—гүзе дигір ислеуші) тағы да басқа кәсіптері болған еді.

Бұл кәсіптердің көпшілігі 1929-жылы Қазақстанды үйреніп жәміятінің А. Л. Мельков басқарған Қарақалпақ экспедициясы тәрәпинен экспедиция дәуірінде сүўретке алынған еді, бұл экспедицияға мен дилмаш, жол баслап жүріуші болып қатнасқан едім, бұл сүўреттер хәм оның негөтовтері СССР Илимлер Академиясының этнография институтының Ленинград бөлімінде сақлаулы тұр. Бұл тарихый байлықты пайдалану, бизнің этнографларымыздың уазыйпасы ғой. 1968-жылы бұл сүўреттің негативинен өзиме керегін түсіріп алып қайтым.

Жууазшы. Мен өскен Шымбай қаласында толып атырған кәсіптер, өнерментлер ишінде тағы темиши, мыскер, зергер, шойыншы, шыткер тағы да басқа кәсіп ийелери болатугын еді, ал булардың бәрін жазу тарих илиминің (этнографиялық илим изертлеу) иси, буларды жаза басласам өзимнің естелик елеслеримнен шығып, басқа жолға шығып кетемен ғой. Сонда да өзимнің бала гезимде көзім көрген жууазшылар өнери, өз ағамның шын кәсіби, көпшиликти гүнжинің мазалы май менен тәміин қылған ағам Өтенияз жууазшының жууазшылық кәсіби жөнінде сөйлемекшимен. Сол жууазшылардың май қуятуын **май дәбле деген** желімнен исленген май қуятуын ыдысы хәзир музейге қойғанда қандай қызық көрнер еді.

Мен ауылдан келгенде әкемнің иисин Өтенияз деген ағамның қолында тәрбияландым, ол киши Аллаберген қайықшы деген жууазшыға шәкірт болып жууаз айдаған, Аллаберген қайықшы деген киши Өтениязды үйлендирип, өз алдына жууаз әперип, өз алдына гүнжиден май шығаратугын жууазшы қылып тайыплаган.

Өтенияз бұрыпғыдан киятырған дәстүр бойынша Құдияр, Ералы, Оразбай деген үш адамнан ибарат шәкирт таярлады. Ералы менен Оразбай жууазшы болып мақсетине жете алмай жаслай өлген еді, ал Өтенияз Құдиярды жууазшылық өнерин үйретип, үйлендирип, өз алдына жууаз қурып берди, өз алдына жууазшы қылып шығарып, белгили адам қылды.

Шымбайдың көшелеринен таң алдында жүргенде жууазшылардың жууазының шыйқылдысы еситилди. Жууаз жууан қарамаң ағаштан кесилип кели қусатылып исленеди, оның жууанлығы келинің жууанлығынан 2—3 есе артық болады анық кели қусатып ойылған жерине ерик ағашынан салынады. Оның үстине маслық қууыстырылады. Маслықтың еки арасы ашасына қойылады. Маслық бир жағынан корусел ойынындағы кеме сүүретли түйениң мойнындай мойны ағаштың үстине дигирмаң таслары орнатылады. Дигирмаң тасының салмағы менен жууаздың келисине салынған гүнжи оқ пенен келинин арасына қысылады. Тастың салмағы менен гүнжилер езилип сығылып май шығады. Жууазды айландырыу ұшын түйе қосылады. Түйе азаннан кешке дейин жууаздың келисин айланады. Жууаз айдаған адам түйениң изинен ерип жүрип жууаздың келисин, жоқары шыққан тастың ауыры менен езилген гүнжилерди келинің ишине қолы менен салып түйениң артынап жууазын айланады. Жууаздың келисине салған гүнжи езилип гүнжара болып келинин ишиниң дийуалына қатады, келинің иши гүнжимайға толады. Мен де жууаздағы гүнжи майға айланғанда бир жағынан балалық дәуирдің ойыны скинши жағынап гүнжимайға нан батырып жеу ұшын түйениң артындағы түйе менен айланып жүрген арысқа минип арыстың арқанынан услап қолымдағы панды жууаздың келисиниң ишиндеги майға батырып жеймен, мениң ағам бул не қылғаның деп кейимейди, қайта ме-

нің бұл қылған неіме қууаңады, азаннан кешіке дейін түйенің артынан пияда айланан жүрген аұыр мийнетін умытқандай болады.

Жууаздың тәрзін текшесінде, түрлі размерде чайнек формалы желімнен ісленен «Май дөбле» деп аталатуғын гүнжи май қуятуғын жылтыраған қара ыдыслар қатарласып турады.

Гүнжимай алыушылар май сиңип сарғайып мойнына бау тағылған май қабақлары менен жууаздың есінге келіп турады, оларға май дөбле тәрзін менен «ағары» деп аталатуғын тас бенен гүнжи майлар өлшеніп беріледі, олардың май қабағының мойнында байланған кескек ағашы бар, ол ағаш «шот» деп аталады. Жууазшы берген майының хәр ағарысы (екі қадағы) ушын кескек ағашқа кесіп гертбек салады, бұл несіне берген майдың есабы, айдың аяғында кескектегі гертбекті санап есапласып майдың хақысы ақшалай яки гүнжи, кендір, яки бийдай менен есапласады, ал жууаздың ишінде түйе қосылғач қараз бенен ун тартылады, тартылған унды нанбайлар алады.

Шымбай саудагерлері. Оренбург тәрзіннен суу жолы менен Ақ бөгет, Тоғыз төре арқалы, кәрұан жолы менен қазақ байлары: Сүннетбай, Қыдырбай, россия товарларын алып келеді. Екінші тәрзіннен Хийұа, Ургенічтен кавказлы Ағабий серкеш, Яхшымбай, Халмурат бай, Хийұа, Ургенічтен шапан, етік, жипек товарлар менен дүканларды толдырады. Ағабий серкеш Шымбайдан үлкен сарай салды. Шымбайдың қаласына пахта, жоңышқа тухым заводлары салынды. Ургенічтен келген бай, Хожамурат делбе деген русша сөйлеп билетуғын адам еді. Шымбайдың саудагер, дүканшы, бәззазларына өсімнен товар беріу хожайыны болды. Тахта бәнт¹ дүканлар

¹ Тахта бәнт—дүканның екі жақтап ашылып жабылатуғын дәрүазадай қапысы.

шыны Ийшан қалада адамлар балта менен урып өлтир-
ди. Баспай қарақшының өлигиниң үстине ҳаяллар күл
таслап турды. Оның өлигиниң шети көп ұақытқа шекем
көринип жатты. Бухарбай қарақшының Жумабай, Бас-
пай қарақшының Әлий деген балалары комсомол қата-
рына кирген еди, 1923-жыллары Ташкентте шығатуғын
«Ақ жол» деген газетада «Жүзи қара болған Бухар-
баев» деген мақалада қарақшының балалары эшкари-
ланып, комсомол қатарынан шығарылды.

Бұл қарақшылар өзлери тикке барып мал урламайды.
Оларға мал, ат, түйе урлатқан адамлар келип арыз қы-
лады. Бир неше күнлерден кейин, жойылған малын та-
уып берип, оннан сүйинши алады. Сүйиншиге берген қой,
ешкини сатып пулын өз-ара бөлиседи.

Мен бир күни қартайған уры Буйра қарақшының өзи
жас гезиндеги қалай етип мал, ат урлағанларын биреу-
лерге сөйлеп берип отырғанын сситтим. Ол жүдә қызық
эпизодлар еди.

Қумарпазлар.—Қумар ойнайды. Пашиз ойыны, Асық
ойыны, дордиян. Ал, түнлерде үш асық, ақшалы жыйр-
ма бир ойынларын ойнайды. Сол ойында қай биреуле-
риниң барлық напақа пулы менен кийим кешеклерин
уттырып, көшеден жалаңаш қайтыуға уялып, тамның
төбесн менен, ямаса қуұыс қолтық пенен қайтқан жағ-
дайлары да болады.

Пәйекшилер. Базар күнлери де түрли кәсип ийелери
болады. Олардың биреулерн Хийұадан келген пәйекши-
лер менен **чайпурышлар.** Пәйекшилер хор-хор шылымын
қолына алып, басындағы отлығын үплеп, тутандырып
оттың үстине текеки салып текекиннн түтпинн бурқы-
ратып көшеннн ояқ-буяғына шөгирмеснн селкилдетип
хәр кимннн аўзына шылымын найын тутып жүредн. Би-
реулер шегедн, биреулер шекпейдн. Шеккенлерден пу-
лын алып, қалтасына салады. Және жортып-жүгирип

кетеди, хор-хор шылымының басына темир тор жабады, тордың тесигінен отын үлпеп алыстырады.

Хәркімге шылым салдым дегендей етип, басына жаңадан темекі салдым дегендей, қақпағын ашып үлпеп, шайқап тутандырып турады. «Пәйекшиниң арты дий-ўана болады» деген соннан қалған.

Чайпурышлар—белбеўине үш-төрт кесени байлап--- бекитип, қолына мыстан исленген қақпақлы дүмшесин устап жуўырып жүрип, базаршыларға кесе менен чай усынады. Отырған баққал-дүкәншыларға көк чай салған касаны усынады. Ол касада ярым уртлам ғана чай қуяды. Чай ишкенлер түргелип турып ишеди, қалтасынан мыс пул шығарып береді, чайпурыш қалтасына салып, тағы жалақлап жуўырып кетеди.

Бұл чайпурыштың мақсети адамларды чайға қандырыў емес, ал өз абройын сатып сол адалардан пул жыйнаў—баю.

Лампамай сатыўшылар. Сатыўшысы Хийўадан келген Кулен кийик деген киши. Ол жүдә бай адамлардың қаладағы қылған саўдасын қанаат етпей, қаладан далаға шығып, базаршылардың келетуғын жолына қос қурып, хәр қосқа екі адамнан қойып, лампамай шийшелерин ат дорбаға салып киятырған базаршылардың атының жылаўынан услап,—лампамайды ал, шийше болса, қайтарсын алып келерсеңдағы деп, еркине қоймай, лампамай шийшелерин базаршының ершиң басынан жулып алады. Мен бир күни бир базаршының артына мингесип киятырғанымда, екі адамның да, атының жылаўына асылып атырғанын көрип қорқып кеттим. Қарасам сол қос ишинде лампамай шийшелерден басқа хеш нәрсе көринбейди. Ғыр-дөгерек қара шийшелерди қатар дизип қойған екен.

Жаршылар. **Шымбай базарының көринисинен.** Базар күни биреўдиң бир нәрсеси жоғалса, Ербай, Муўса жар-

шы дегенге келип пул төлөп, жоғын айтып жар шақыртады. Ербай жаршы аяғы ақсақ болып, ат үстінде жүрип жар шақырады. Оннан кейин Муўса жаршы деген болды.—Хәрким керсе хабар берсин! деп бақырған дауысы базарды жаңғыртады. Ауылда мениң бағып жүрген ылақларымнан алты ылақ жоғалып кетти. Муўса жаршының сол жоғалған ылақларым тууралы қышқырған жары эле қулағымнан кетпейди.

Ояз келатыр. Қыс айларының бир күни еди. Шымбайдың базары қызып турған уақтында Қарабала патшап киятыр деген сөз еситилди. Аттың үстінде бөкссин көтерип таслап, қылышын салбыратып, көпшилик хакөтерип таслап, қылышын салбыратып, көпшилик латыр! деп бақырып өтеберди. Оның артынан қос ат жегилген Файтонга минген Шымбай оязы ҳаялы менен отыр екен, еки ат жеккен орыс, арба (файтон) қос аяқты теңдей таслап желип киятыр. Базаршылар жыйрылып жол берип, ҳәмме басындағы шөгирмелерин қолына алып атырған көпшиликтің ҳәрекетин менен көзине қалың қойлардың ортасына қасқыр киргендей болып көринди. Мыңлаған қара шөгирмелилердин адамлардың басынан алып қайта кийиун, теңиздин буйра толқынындай болып көринди де кетти.

Атлар қос аяқлап шауып баратырғанда, базаршылардың гей биреулерин, қайбир аңыз гаррылар телнегин шешинуге үлгере алмай да қалып, албырақлап атыр.

Базаршылардың арбалары Шымбайдың тар көшелеринде дигиршинги шүйкилдеп шүй-шүйине қағысты. Қарсы келген арбалар бир-бирине жол берив ушын көше тардық қылады.

— Айдассаң-айдас, кимнің арбасы сынар екен?—деп, қай бир арбакешлер өнегисип, көшеге таласады. Арбасына патли ат қосқан базаршылар қарсы келген арбаның шүйин қақтырып өтип атыр. Арба айдағанлардың

«пош, пош!»—деген дауысы тоғайдағы атиөктің дауысындай болып еситиледі. Қай бір базаршылар гүмис теңгесін қара пулға аұмастырады, сауда қәрежесін қылыұ үшін гүмис ақшасын 32 қара пулға алмастырып усатыұ үшін—«Теңгеге пул» теңгеге пул!»—деп бақырып жүрген адамлар да көп.

Көшенің бойында қолына қасасын алып, айдар шашын салбыратып, қолына «хәүсип» қабағын услаған қалендерлер отырады. «Хуұ-хақ»—деп Дийұанайы Мәшираптің: **Излесем қайдан табарман, жигарим, Мениң излер кишим бармуұ, Хуұ-хақ, Түркистанда Хожахмет, Мәдинеде Мухаммед**—деп ғәзелін саз дауысқа салып айтып тилсшиллік етип жүргенлер де көп. Жоқары қалалардан келген саз дауысшы қалендерлер, ғәзел айтыұшы дәруишлер көбейип кетти. Бул қалендерлер гей ұақытта 5—6 болып, ел гезип жүрип ғәзел айтқанында дауыслары сахнадағы хорға да уқсап кетеді.

Шымбайдың түслик тәрәпинде, Кегейли арнаның бойында бир жағы жол, бир жағы суұ үлкен, «Қалендер хана» дегендей жай бар еди. Бул қалендерханада ошақ салынған, тазалап, сыйырып-сыпырылған. Дөгерегиниң бәрине гүллер егилген. Қара таллардың арасы пайызлы етип қойылған еди. Усы қалендерханаға барлық қалендерлер жыйналып, қос-қос болып аұқат писириледи, көкнарлар езиледи, бән шегиледи, нәше стиледи. Қалендерханаға тек қалендерлер ғана емес, көшедеги иси ериккен иссиз. «бийдәулетлерде», «қумарпазлар да, саудагерлер де барып бән шегеди. Сол қалендерхананың батыс тәрәпинде көпирге жақын жерде Кегейли арнасының бойында Саңқай хожа дегенниң мешити бар еди. Ол мешиттен жума ақшамы күнлери порханлардың¹ жилли, кесел баққан, зикир салғандағы жабайы дауыслары

¹. *Порхан*—Перихан (Перилердің ханы) деген сөз.

еситиледи. Ол зикир салған жерге аұырыұдан басқа, бир қанша жасларда жыйланады. Порханлардың зикир салғанын, әрұақ шақырғанын, нар түйедей бурқырап бақырғанын, көп балалар менен менде бирнеше рет барып көрген едим.

Базар күнлери қайбир шарбақларда, қолына мүйиз қартығы менен ништер пышағын алып (өткир пышақ) тәўиплерде отырады. Хожа тәўип, Сырымбет тәўип, Изимбет тәўиплер өзлерин «Лухманы ҳәкимнен пәтия алдық»—деп журтқа мақтайды. Белин толтырып ораған, қоржыны толған—дәри-дәрмақ. Қайбир адамлардың басына ништер тығып, қан ағызды. Малдың мүйизинен исленген мүйиз қартықтың жуўан жағын ништер сукқан жердеп аққан қанға басып, мүйиздин жиңишке жағынан аўзын басып тартып сорады. Қартықты қанға толтырып алып:—Басың қанға толып кеткен екен, ҳарам қан шықсын деп қанды төгип отырады. Мерез аұырыұлардың жараларына тәўип ништерин тығып қанатып отырады.

Бийбазар күнлери қаладағы кәсип ийелеринин иси аз болады. Дүканшы баққаллар жаз болса, дүканның түрли затларын қатарластырып қояды. Сойылған өгиздин қуйрығының зигирик жағынан ұслап, шыбын қорыйды. Биреўинин ишип отырған тамағын бири шыбыннан қорып, желпип отырады. Ал, ол баққаллар қыс айлары алдына этөштан қурып, оған сексеўиллердин көмирин қалап алыстырып, қолына эташкур алып, алдындағы көмирдин шоғын қозғастырып отырып, саўда қылады. Ашатуғын дүканы жоқ, қылатуғын иси жоқ адамлар асық ойнайды, қораз урыстырады, мәйек урыстырады. Балаларды гүрестиреди. Биреўди биреўге өшегистиреди. Урыс-төбелес кәсип қылып, атағы шыққан «жилли» деген атқа тағылады! Болмаса даўды сатып

алады. Ана базар менен мына базар арасында ислеуге иси жоқ, адамлар көшелерде топ-топ болып жүреді.

Мәддешилер. Базардың хәмме жери тап-таза сыпырылған. Устине көше бойлап шыпта-бойра менен жаптырылған—қаранғы көше. Бул жерде тек баққаллар сауда қылады. Жаз күнлери пайызлы жер. Бир тәрәпи қассап базар. Ол да сондай бастырмалы. Дөгерәги сыпа. Бийбазар күнлери усыманда түрли ойынлар болады. Нсбир иси жоқ адамлар дүканшылар менен гүрриңлесип, әнгиме-дүкан қурып отырып, көпшиликтиң ортасында мәдде ойыны басланады. Ол мәддешилерде, қәлендерлер айтатуғын—дийұанайы Мәширетин гәззелин айтады. Жүдә саз даұысқа салып, қосық етип айтады. Адамлар бул ҳауазға көп жыйланады. Мәдде ойыны соннан соң басланып кетеди.

— Дүпьяны, ерни ким яратты?

— Қуда...

— Әбалий.

— Әбалий!

Булар бир-бирине сауал берип, жууап қайтарарда, орынларнан секирип турып, бирине-бири қарсы жууырады. Орын алмастырып секирип, ояқ пенен буюққа шығады. Гейбир ұақытта екеуи даұыс қосып, гәззел айтады. Булар хәрекетти шаққанлық пенен секирип—ойнап қара терге батады. Мәдде қурыу иси тамам болғаннан кейин, жыйылған көптен тиленил: ақша жыйнайды. Кейин мәддешилер дүканшылар менен карта (соқта) ойнауға кирисип кетеди. Түлдерде карта ойынның изи қумар ойынға айналады.

Бийбазар күнлери шарбақшылар базаршылардың көлигин байлау ушын, шарбақларын сыпырып-тазалап жүреді. Базардың келиуи, базаршылардың көп болып, ат, арба менен келиуи ол шарбақшылар ушын жүдә мәртебе.

Мен көрген Шымбай қаласының өткендегі кеуіпсіз өмірлері, жабайылық гөне дүнья өмірі менсі бирге жарысқан халықты көрсететугың сөз шеберлерінің сазы, мениң еле, шетте жүріп еситседе есімде. Басына сары шөгирме кийген, қобызын гаңқылдатып, батырлық дәстанын айтқан, дауысы Этшөктің дауысындай заңқылдаған Кәлбала жыраудың дауысы еле құлағымнан кетпейди. Көз алдымда елес-елес етеди. Бір көзі қысық, жүзі күле шырай берген, жуқа жүзлі, қолында сазы болмаса да, өзінің жағымлы дауысы менен қысса оқып қыз-жигитлердің ұақтың хошлаған Қәуендер баланың қысса намалары жыйылған көпті, қарымай-талмай өзіне тартып, қосық қысса оқығаны еле құлағымнан кеткен жоқ.

Хайт-сейиллерде. Халыққа тамаша бернұ ушып Хорезм өзбеклерінен Сабыр дәрұазшы Шымбайға келди. Оның дәрұаз құрып ойнағанын көрдим. Сырнайшылар қос сырнайды қосып композитор Глиниканың «Араб маршы» музыкасын шерткендегі (дәрұазшылар оны «Дәрұаз намасы» деп шерткен) қос сырнайдың сести, оған қосқан дәршннің зауықлы дәр қағыұлары той-тамашаны жаңғыртады. Дәрұаз астындағы екі масқарапаздың ойынып, юмор-сатиралық тапқыр сөзлерін еситкен тамашагөйлер көзінен жас аққанша күлседі. Ол дәрұаз, сейиллерге Жаңабай, палұан, Орынбай алабас, Ерназар шойыншы қусаған атақлы палұанлар ортаға талтаңлап шыққаны той, сейиллер ушып үлкен жарасық еди.

Палұанлар гүреске түскенде бурын өткен Ербай жаршының шәкіртін Муўса жаршының:—Палұан болсан, келебер, Палұан жоралар жауырның тақ түссе есап емес!—деп қышқырып айтқан жары сейилді жаңғыртады. Арадан жыллар өткенде «Сабыр дәрұазшы Қоңырат қаласында дәрұаздан құлапты»—деген хабарды еситкенде пүткіл Шымбай халқы қыйналды. Оппан ке-

йин Сабыр дәрўазшының шәкирти келип, дәрўаз ойнап жүрди. Сабыр дәрўазшының ойнаған ойыны Шымбай халқының көп ўақытқа дейин ядынан шыққан жоқ. Оннан кейин халық театрының бир түри, Сапар қуўыршақшы деген Хорезмнен келип:—От шашады, әтеш бай!—деп қуўыршақ ойындарын көрсетти. Оннан кейин Шымбай қаласының өзиниң масқарапаз, қуўыршақшы ойыны болды. Халық театрының ўәкиллери пайда болды. Хийўадан Енеш шолақ деген ҳаял, (қәлпе) өзиниң өзбекше қосықларын гармон қобызға салып айтты. Қызлар минген арбаның алтақтасына минип отырып гармонды қарақалпақша «Ақсүңгүл» намасына салып айтқаны есимде бар.

Қосықшы балалар менен қызлар арбаның алтақтасында отырып, алма-гезек қосық айтты:

Қызлар өтер дүркин-дүркин,
Мерекеге салып көркин,
Ата-анасы бермес еркин,
Мудамы иши әрман қызлар!

деп айтқан қосықлары мерекеде, жүдә әжайып жарасықлы болып көринеди. Усы қусаған өткендеги елеслердиң көби естен шығып кетти, тек есте қалғанын ғана хатқа түсирген болдым.

Палкерлер, тиленшилер. Шымбай қаласында бала гезимде есимде қалғанлардың ишинде палкерлер менен тиленши дийўаналардың өмирин де көрген едим. Елдин биразлары тоқшылықта жасайды. Толыбай, Ермолақ, Яқшымбай, Мәтен қусаған байлар түнлерде зыяпатлар берин, қырықланшы лампаларды жағып қойып, астына ғалы-гилемлер төсеп, шағал мәслик қурып, «бий саққал» балаларға ойын ойнатып, ал ойнаған баланың тақыясының шекесине қонаққа келген байлар ақшалар қыстырып түни менен шағал мәслик етсе, ал көшелер-

де хәр қырық, елиў адым өткеннен кейин қолына қақпақлы қабақ алып:—«қуданың жолына садақа айтқан барма?»—деген дийұаналардың «хуў-хақ» деп ыңыраған кеўилсиз дауыслары көшелерди қапаландырып турады. Сол дийұаналардың ишинде хұрметке ийелери де табылады.

Яхя хожа деген дийұана хеш адам менен сөйлеспейди, ол кешқурын бир саўдагердин дүканына барады да:

— Маған нан бер, яки қант-чай бер?—деп өзине, керегин сораиды, ал саўдагер отырған тахтабаит дүканында алдына көмир қалап жылынып отырған жеринен албырап турып Яхя хожа дийұананың сораған затын береді. Ал Яхя хожа пәтия бермей-ақ индеместен кете береді. Ол кеткеннен кейин адамлар «бул ийманлы адам, караматлы адам»—деп анық мақтаўын жеткізеді.

Мелле хожа деген ғарры көкнарый дийұана бар. Ол көшеде ҳақлап жүрмейди. Дүканшы баззаз, баққаллардың қасына келип чай-көкнар ишип отырады. Баззазлар оны қатты сыйлайды, хәр саўдагер баззазлар гезек пенен үйлерине қондырып тамақ, көкнарларын береді. Мелле-хожа көкнарға мәс болып қурылдап уйықлап қалады. Ертенине орнынан турып еңкейип хасасын таянып көшеге шығып және бир дүканға барып кешке дейин, чай, көкнарын ишиўге отырады. Меллехожа дийұананың бизиң үйге миймап болып көкнарын ишип уйықлап жатқандағы ат үркиткендей, қурылдысы еле есимде.

Көше бойлап пәлкерлер отырады. Оның дөгерегинде түс көргенлер, түсин жорытқанлар, мал жоғалтқанлар дөгереклеп алады. Ал пәлкерлердин ишинде жас жигитлерде бар, олар көше бойлап малдас қурынып отырып жылтыр болып қалған тасын алдына шашып, қумалақ тасын төбелеп бөлип пәл ашады. Олардың аўзындағы сөзлери:

— Палың жақсы түсти. Олжаға батайын деп тұрсаң, ниетің қабыл болады. Ол тағы сөзин басларда:

— Бүгін дейинбе, ертең дейинбе, бір жыл дейинбе!— дегенде пал аштырыушы оған зейін салып тыңлайды. Палкер түрлі үйреніп алған сөзлерін сөйлей баслайды. Сөзинің ишінде сизің үйдің қасында гөне там бар екен, ауылыңызда, арқасында дейинбе, құбласында дейинбе, бір жай бар екен деген ұақытта басқалар:

— Ғау пәленшенің гөне тамы ғой, буны қайдан билген,—деген сөзлер шығып қасына иси ериккен үйме-жүйме адамлар толады. Булардың қасына «қаланың еркесі» ақылдан адасқан жиллилер келеді. Иси ериккен адамлар оларды ермек қылады. Шымбайда Ешмурат жилли, Өтенияз жилли қусаған адамларда сол тиленши, палкер менен бірликте халық ишінде күн кеширетуғын еді. Ал Алпан жилли деген жилли адамлар төбелесип атырғанлардың төбелесін сатып алып «маған бір сом бер, өзім төбелесип берейін»—деп төбелеске билекти сыбанып кирип кете беретуғын еді.

Кисапырлар. Шымбайда Дәрьябай, Байлепес, Сейтим деген кисапырлар болды. Олар базаршылардың қалталарын кесип, пулларын урлап, адамларды зар қақтыратуғын еді. Оларға тыйым салатуғын басшылар болмады. Кисапырлардың үстинде жипек шапан, белінде мәдели белбеу, басында селкилдек буйра шөгірме болып, олар қайтта, тойда мереке де басқарып кете береді. Мийнетсиз тапқан ақшаға семирип олар Шымбайдың тар көшесине сыймай ғодаслап жүретуғын еді. Шымбайда совет власты орнағаннан кейін ғана бул кисапырларға «ноқта салынып, тумсығы ууылды»...

АЛАҒАТ ЗАМАН

Атшоқай жылы. Еле емес-емес есімте, егин егнүге суў болмады. Ел аш-әпгада болды, алағат заман басланды. Сол заманның бир жылы «атшоқай, қызыл тары жылы» болып атанды. Адамлар егин егнүге атызларға, жапларға тамшы суў келмей, қыс азықсыз қалды. Қыс қатты келди. Қолларына бел, кетпен алып көлдеги жекеннің тамырын (атшоқайын) қазып алып жей баслады. Атшоқай жап сақлады. Көклемде көгерип шыққан жоңышқаның көгин, хәм жазда қумға көгеретуғын «қызыл тары» деп аталатуғын жабайы шөптин дәнлерин алып қайнатып ишти.

Мениң анам таң азаппап үйден шығып кетип, еспе қумның ишинен кешке дейин жүрип, жабайы өсимлик-тиң дәни—бир желпим «қызыл тары», әкелип қууырып, оны дигирманға тартып, ун қылды. Қып-қызыл ун, жеп көрсек аўызымызда қум шайнағандай, тис арасында ысылдайды. Басқа, ылажың жоқ, оның менен де бир күнди өткердик. Гейбир ўақытлары Арал теңизинен балық келеди. Адамлар балықтың уўылдырығын да ун қылып тартып тамақ қылды. Балықтың уўылдырығында

кесіп кеткеннен кейін жеуге болмайды екен. Жазы менен мийнет етіп егіп алған тарысы барлар, ол тарының кепегіне дейін тазаламастан қуырып дигирманға тартып, ун етіп «басалай» тақан етіп алды. Сол басалай унды шалып писіріп сұйық жарма етіп, балаларына құйып беріп, үнем қылып жап сақтады.

Бір сапары басалай тартып атырған дигирманханаға барып бір неше балалар қатарласып тұрдық. Дигирман тартып атырған қаял хәр қайсымыздың ауызымызға басалайдың унынан қолы менен қысымлап салды. Балалар сол аузына құйған бір қысым ун менен басалай жарма пискенше жүрек жалғайды. Басқа илаж жоқ еді. Бәхәрде қауын егеміз деп пәлlege алып кептиріп қойған қауын шопақтарды келіге унтап, тақан қылып, кепкен пәллени майдалап туұрап, қазанға қайнатып, тухымының түйілген тақанын қайнап тұрған пәллениң үстине қауын шопақты суұға езіп шолпыдан өткеріп сүзіп асқатық етіп қатқан ұақта, пәлмениң қарасы мәшабадай болып көринеди, оған қатқан қауын тухымының тақанын шойын қазанға құйғанда машабаға сүт қатқандай болып көрингенине қатты қууанатуғын едік. Оның дәми анық машабаға усамады. Қауынның пәллесінің дәмсіз сұйық асы тамаққа маза бермеді.

Сол жылы елде уры қарақшылар да көбейіп кетті. Мениң анам бір қысыр ешкінің сүтин сауып, кишкене қабақты ешкінің терісі менен қаппап екі кеседей сүтке бір кеседей суу қосып, қатық қылып уйтып маған беретугын еді.

Бәхәр айында басқа балалар менен менде ешкімді көклетіу үшін басқа ешкілерге қосып бағып жүр едім, ойыңға қызып кетіп, бағып жүрген ешкім ядымнан шығып кетіпті. Урылар бизлерді аңлып жүр екен. Басқа балалардың ешкілері менен бірге менің бағып жүрген жалғыз ешкімді де гөне тамлардың тасасы менен келіп

урылар урлап кетипти. Ешкимнен айырылып үйге қайттым. Бираздан кейин уры табылды. Аўылдағы ер адамлары урылардың изин қуўалап барып урланған ешкілерди екинши аўылдан таўып келди. Менин жалғыз ешкимди урлап ғана қоймай, урылар басқа аўылдың ешкілерин де урлаған екен. Йзшилер из қуўалап барып урыны да, ешкілердиде үйинен таўыпты. Бирақ бизиң аўылдың ешкілериниң екеўин сойып үлгерген екен. Ал мениң бахтыма мениң «бүйен емшек» жалғыз ешким еле аман екен. Сондағы мениң қуўанғанымды айтбайсызба...

Урылар да аш адамлар екен. Аш адамлардан ҳақы өнеме? Ешкиси сойылған адамлар урылардан ҳеш нәрсе де өндире алмады. Енди жалғыз ешкимди далаға шығармай от-шөпти өзим әкелип беретугын болдым. Сонда да урылардың ешки урлаў нийетинде аўылға келип кетип жүргенлери түнлерде ийтлердиң шабаланып үргенлеринен билинип туратуғын еди.

Тырыспай жылы. Аш-әптадалықта жасап аtryған пухара халыққа түрли бәле-бәтер табылып турды. Адамлар ашлықтың салдарынан ҳәр түрли шөплердиң түбирин, жапырағын, өзин жейберди. Бул олардың ишин аўыртып, ишин тырыстырып гейбиреўлерин төсекке тартқызып жатқызды. Ҳәр аўылдан ҳәркүни бир еки өли шықты. Өли шығып, уўлап-шуўлап атырған үйлердиң алдына бизлер бир топ балалар болып не болды екен деп жуўырысып барып турдық. Соңын-ала балаларда ойнамайтуғын болды. Әдетте шабаланып үретугын ийтлердиң де сести азайды. Тек бирең-сараң бала түндепүнде ғана ойнайтуғын болдық. Гейбир күшлери мениң бармақларым уйыгандай болып, аўырып шыдатпайтуғын еди. Бир күни мен апама:

— Апа, қолым уйып баратыр,— дегенимде, апам мени тырыспайдан аўырды ма екен деп қолымды услап көрди. Мен анамның бетине қарап едим, бети сурланып,

көзінен жас сорғалап қоя берді. Мен апама қолымның ұйығанын неге айттым—деп ойланып, қысынып қалдым. Ұйыған қолым тез өз қаддіне келип тәуір болып кетті.

— Апа, тек ұйып гана аұырғандай еді. Енди жазылып кетті дедім.

Бизиң аұылдың қасына бир көшпели қазақлар көшин келди. Олар бул жерде көп отырған жоқ тез күнде көшин кетти. Неге тез көшин кеткенин кейин билдик. Тырысбай аұырыұы сол жердеги үйлерден бастанған екен.

Бир жарлы, баласы жоқ, тек ҳаялы менен бир түйеси бар адам тырыспайдан аұырды. Азаннын кешке дейин, шим-шим—деп шимнн ұслан аяқ-қоллары бүрисин, бақырып буралып жатты. Бизлерде көп бала болып ол үйднң дөгерегинн айланып жүрдик. Кешке жақың ол адам өлди, ал қонсылары ол үйдн таслап қашып тез көшин кетти. Ал күйеүн өлген ҳаял еки-үш күнге дейин бир өзи жоқлаұ айтып жылап үйинде отырды. Ал соңынан ол ҳаялдың күни не кешти, ҳалы не болды мениң есимде жоқ.

Ақ қапшық жылы. Ел елаттағы ашлық узаққа созылды. Отырған адамлар жазлаұ-қыслаұын таслап дәрьяның өрине қарай көшти. Көпшилиги бул елге қайтып келермиз-аұ деген үмит ненен «Көше-көштен эрман қалмады. Көрпе арқалап белде дәрман қалмады, Аблад болсаң айланарман Кегейли»,—деп Кегейли арнасынан дәрьяның өрине қарай тартты. Көшпей елде қалғанлар, көшип кеткенлерднң үй-ылашықларының ағашларын алып отын қылды, тереклеринн, ағаш-эсбапларын ешеклерге артып Шымбайдың қаласына апарып отын орнына сатты. Оның пулына базардан онсерн, қырқағары дән әкелнп, бала-шағаларына аұқат етти. Гейбир жуқналы адамлар, ата-анасы ашлықтан өлген жас бала ямаса қызларды арбаға салып, қалаға апарып сатып турды.

Дәрьяның өр бетиндеги (жоқары) халықтар қыз сатып алыу үшін арбалы, кемелі келді. Жас-өспірім қыз-балалар қалаға толып кетті, қызғын сауда басланды. Жас қызларды тек ғана дәнге алмастырды. Ел-елат түмлітүсқа көшті, кими Мойнаққа, кими дәрьяны өрлен жетелесип кетті. Халық үлкен бұлғишиликке ұшырады.

Хәр аўылда үш-төрт ғана үй қалды. Бизлер базар күшлери базарға отын алып кеткенлердің жолын күте-миз. Өйткені базарға кеткенлер денгене қылып бөлсиу үшін, базардан өғиздің қарынын алып қайтады. Бизлер менен аўылда тек кемпир-ғаррылар ғана қалған еді. Олар да:—«менің бүгін ийегім қышып тұр, базаршылар базардан семіз өғиздің қарнын алып келетугын шығар»—деп қуўжыңласып отыратуғын еді.

Ел-елат жетелесип көшкеннен кейін, елдің сәни кетип, аўылдағы гөне тамларға байыулылар уя басты. Той-тамаша, гаңғыр-гүңгір ойын-сауық, тамаша-күлкі жоқ. Аўыл меңиреу далаға айналды.

Бир күшлери «Шымбайда Асқар бай менен Халмурат байлар Россиядан ақ қапшық пенен уи әкелдирип, пахта алыу үшін несийеге берип атыр, хәм ашырқаған әенделерге арпадан жарма писирип берип атыр» деген хабарды қалаға кеткен базаршылар тауып келді. Асқарбайдың ашларға үлестирген ардаң жармасы бир аз адамлардың жанын сақлаған, ал биразлары кеўип исин өлпте кетті. Аш адамларға ардаң жетпеген жагдайда Асқарбай суйық жарманың ишине, Кегейли арпасының ылай суўынан қосып араластырып қуйып берип тұр екен—деп айтып келиушилерде болды. Сол күшлери халық арасында Асқарбай хәққинда айтылып жүрген қосықтан:

Асқарбайлар алып келди қапшықты,
Хәрким таңқан малын сатып жең шықты,

Жармасынан ылай суўлар көп шықты,
Шықпас жанға себеп болған Асқарбай!—

деген қатарлар ғана мениң есимде қалған екен...

Мәрдикар жылы. Әмиүдәрьяның суўы тасып, қонысына қайтып келген елдің биразының қой-ешкилери қозылап, ағарғанға аз-кем тойынып адамлардың денесине жаңа қан жуўыра басылап еді, бұрынғы бахытсызлыққа және бір бахытсызлық қосылды. «Ақпатшадан бұйрық болыпты. Болып атырған урысқа мәрдикар бересиз» деген хабар елге дүрс ете қалды. «Жеті үйге бір адамнан. Ақша тапқан ақша береди. Ақша таба алмағандар өзлери барады»—деп ақсақал, болыстар аўылма-аўыл айтып жүр. Бул салықтан, мәрдикарға кететуғын адамға ақша жыйнап беріуден жетім де, жесірде құтылған жоқ. Бір ақсақалдың аттың үстінде ширенип турып халыққа әмир етип сөйлегени, сонда мәрдикар адамларға ақша табалмай мениң анамның да мунайып тұрғаны еле есимде...

Арадан аз уақыт өтпей-ақ, жаз айларының екінші ярымы болса керек, «Шымбай оязын өлтирипти» деген хабар таралды. Оған биреулер қуғанды. Биреулер қорқысты. Сол хабардың ертеңине-ақ аўылдың ортасындағы жолға топарластырып мал айдаған адамлар лық толды. Шымбайдың этиралындағы елдер, қала халқы өз-өзінен басқы тауып қаша басылаған екен. Шымбай уезді өлген жыллардан басылап-ақ заман алай-түлей болды. Өзін ашаршылыққа ұшыраған халық, оның үстінде жайгершилик заман басылап, «жығылғанға жудырық» болды.

Қыс айлары түркмен феодал баспашылары келип елді талады. «Хожелигс келипти, Қоңыратке келипти»—деген хабарлар ел ишине жайылып кетті. Қемпир-ғарры жағасын ұслап «кәлийма шадатын» қайтарып, жыла сып жағаларын ұслады.

«Шымбай қамал боладымыс» деген хабар таралып, Шымбайға көшпн келдик. Кейин «Шыбай қамал болмайды екен» деген хабар шығып, тағы қоёсет тауып, тағы аұылға көштик. Үйдеги сандық, қаршындарды жерге көмдик. Көп узатпай ашып алдық, және көмдик, бул бир неше рет қайталанды. Бирақ еле келген жау жоқ. Бир күни аұылға таныс емес бир адам келип еди, ел-елаг оннан қорқып, малларын жасырып байлап, қораға тығып, төлеге қамады. Гейбиреулер тауықларының бәрин сойып таслапты. Жау келеди деп адамлардың ишкен асы бойын тарымады.

Бизнің аұыл Шымбайдың арқасында «Жалпақ шек» деген жерде мөкан ететугын еди. Жауын-шашынлы күндери Шымбай төрептеги жапған оттың жалыны көринди. Хәмме далаға шығып бир-биримизге көрсетип турдық. Ярым ақшам ұақытта Шымбайдан қашқан қашқыншыларға аұылдың иши толып кетти. Үйлерге қонақ сыймады.

«Енди жау келегояма», «Зайыр» деген жерде қамал болады екен»—деп хәмме сол «Зайырға» қарай ығылды. Мен ол ұақта 8—9 жасар бала едим, «Баспашылар ұл баланы өлтиреди екен»—деген хабар бар еди. Мен де Өтешяз ағамның атына миңгесип кеткеним, кетип баратырғанда аттың үстинде аяғымның қатты тоңғаны еле есимде. Хаял—бала-шағалар аұылда қалды. Тек ер адамлар ғана атлы қашты. Бизлер ояқ-буяғы 20—30 ағлы болдық. Бизлердің ортамызда бир ғана берзанка мылтық бар. Ол да бизнің ағамның Искендер жоначы дегеншен сатып алған мылтығы екен. Искендер жоначы нөкер болын хызмет атқарады екен, оның белшнде оқтың қатары бар. Ол қатарда бес атардың, үш атардың, берзанканың (патронлары) қыстырылған. Абай саясат етпү ушын қолына түскен оқты қатарға (патронтожға) хәр түрли писенлерди, гильзаларды қыстыра берген екен.

Бизлер бір неше атлы болып Құсқананың тауының батыс арқасында Тәжимурат болыс дегеннің үйінде қонақ болдық. Тәжимурат болыстың үлкен гүлгиралы пеш құрған жайының иши адамларға лыққа толды... Маған отырыуға орын тийіспей, есик бетте гүлгира пештің қууысында түргелип турдым. Кисеме қолымды суқсам сууық ет қолыма тийеди оны менің анам, жолда жер деген ой менен кисеме тыққан екен. Қорыққанымнан хәм тоцғанымнан ол гөшти жеу есиме де келменті.

Азанда атланың «Зайырға» жол тарттық. Кетип баратырсақ алдымыздаң биреу шығып:—«Зайырда от алыспа болып атыр», «қамал енди Қара қум ийшанның мешитінде болады екен»—деди. Хәмме аттың басын Қара қум ийшанның мешитине қарай бура берип еди, және биреу:

— Шымбайдағы Көкленди оралскійлер қууыпты,— деген хабар айтты.

Хәмме Шымбайға қарай кейип қайтты.

Турым көпирдің арқасындағы Кене ауылында Әдил кепе деген менің дайым бар еди. Өтенияз ағам мени жолда (хәзирги «1-Май» малшаруашылық совхозының жайласқан жерінде)—анау дайының үйи, үйине бара гой—деп мени аттан түсирип кетти. Мен ауылдағы көп ийтлерден қорқа-қорқа дайымның үйине келдим. Дайы кемпирим күлшеге май жағып берди. Кейип өз анамның қасына келип қууыстым...

Көклен Шымбайды алғанда барлығы болып Шымбайда 53 адам өлген екен. Сол 53 адамның бири болып атақлы Қәуендер бала деген қыссахан да қазаланған екен. Жаўгершиликтің нәтийжесинен хәр күн сайып Шымбайда жүдә қәуетерли күнлер басланды. Базар күплери базаршылардың бәри жаўгершилик тууралы хабарды тыңлайды.

Бир күни Шымбайда ойын ойнап жүр едим. «Орал-

скийлер баснашылардың басын шауып әкеліпті!»— деген хабар гүу өте қалды. Адамлар ығылған жаққа барсам еки-үш оралский узын сырыққа адамның басын қыстырыпты. Жийреп сақаллы бир дәпең оральски сырықты пйиние салып киятыр. Сырықтағы бастың үстине епелек қар жауып тур. Бас қыстырылған сырықты көтерип киятырған оральск көшедеги үймелескен адамларға қарамастан, тығылыстағы аламанның арасын бузып сырықты жоқары көтерип өте берди. Сол уақытта сырықтағы кесілген басты күтә апықтап көрдим. Көеримди көрсем де, барарымды барсам да қайтыуым тез болды. Қатты қорқып кетип үйге келдим. Хешкимге айтпастан келдим-де, жатып қалдым. Түни менен уйықлай алмай, хаулығып шықтым. Түни менен көзимнің алдында адамның геллеси есиктеп думалап келе берди... Жаугершилик замандағы адамлардың бундай жабайылық ислери елге дейни көз алдымда елеслейди.

Сол жылдың қыс айында қала ақсақалының жайы деп аталатуғын жайдың алдында қылыш асынып, астына гүрсен қойған, еки адам отыр.

Оның биреуинин басында сары шөгирме, ийинише көк мауыты шекпен жапқан, жуқа жүзли адам. Бул Хапмақсым екен). Хәмме қол қаусырып Хапмақсымға:

— Мақсым аға, ел журт парахатшылықпа!—деп сорап отыр...

— Ға, ел журт парахатшылық!—деп сорауына жууап берип отыр. Жыйылған көпшилик умтылып сөз тыңлап тур. Ал жаңағы жердеги еки адамның биреуиниң аузы басы сақал-мурттап көршибейди. Ол жийреп сақаллы оральский екен. Ол қақлапған, жуқа қылып паршалаған, жабайы шошқаның етин тиелеп тартып жеп отыр. Бул оральскиниң доңыз гөшин жегешин адамлар қызық көрип, кими жеркешин, өз-ара сыбырласып атыр. Ол оральск жыйылған көпшиликке қарап:

— Менің доңыз гөшини жеп отырғанымды көрдіңиз бе!—деп көпшиликке қарап дегнишип ыржақлап күлип қояды. Мен де көпшиликтің арасы менен жүрип, адамлардың арасынан басымды шығарып қарап оны көрип турдым. Ол оральскийдің Хан мақсымның қасында отырғанына қарағанда командир болыуға тийис, ал оның көшеге шығып қатып қалған шошқаның гөшини тартқышлап отырыуы офицерге усамайды, оның хәрекет келбетинде мәденият дегеннің белгиси жоқ, урыста жецилип қашқан тәртипсиз армияның тәртипсиз солдатина усап тур.

Сол жыллары жаз айларының басларында Құсқана тауына жақын жерге арбалы отынға бардық. Чимбай беттен 11—12 төрт дигиршикли орыс арбасы дизилип киятыр. Оның алдында алдына мылтығын кесе өңгерип, бир жас оральски офицери атли киятыр. Мен жууырын барып арбаларға қарасам, арбаның кейшинде салтылданган етик кийген көп аяқлар көринди. Хәр арбада 3—4 адамнан бар. Булар урыста атыспада өлген оралскилер екен. Оларды жерлеу ушын Зайырға апаратырған екен. Мениң қасымдағы ағам оральске жигитке (офицерге):— Эй тамыр, парахатшылық па?—деп еди;—Парахатшылық!—деп жууап берди. Булар күтә узақ жерден киятырған шығар деп пәмледим, өйткени арбаға жеккен атлары жүдә сабылып қалған, аяқларын зорға басып, ақ көбик болып киятыр.

Сол жылы бир күнлери Чимбайға арбалы киятырсақ, жолдың шетинде, үстинде жүдә тозған, жыртылған, әскерий кийимлер кийген, жүдә шаршап болдырған, он-онбеслеген адам жумыс ислеп жүрипти. Олардың үстинен биреу мәтибийлик етип ширенип тур. Олардың қатты болдырғаны сонша, олар бүгилип, ийилип, жолдан өткен жолаушы, базаршыларға зордан қарайды.

— Мыналар, қолға түскен болшойлар. Буларға Халмуратбай шеңсел шаптырып атыр. Түрлі аўыр жумыслар ислетипатыр!— деген сөзди қулағым шалып кетти. Мен ол гезде бул сөзлердиң парқына түсингеним жоқ... Тек ғана булар қолға түүскен болшайбек, балшойлар, Халмурат бай»... деген сөзлер есимде қалыпты. Бир австриялы офицерди Халмурат бай жүгерисин шымшықтап дурыслап қорый алмағаны ушып жалаңашлап шеңсел менен урып өлтирипти.

Шымбайдың қаласы түрлі кийимдеги әскерлерге толып кетти. Отын базары деген кең майданда атлы әскерлер әскерий машқы (манежные езди) ойнайды, атлы әскерлердиң командир атың үстинде турып ири даўыспенен команда береди. Атлы эскадроншың солдатлары басына кийген жүни өсик папақлары селкилдесип гейде атың жорттырып, гейде шабатышың шаптырып бириниң изиниң бири дизилисип кең майданды айланады. Солдатлардың ишинде әскерий машқы питкеннен кейин, өзиниң өнерин көпке көрсетиўшилерде табылады. Олар жекке майданды айланып шаўып, аттың жалы менен аттың ериниң басын услап, шаўып баратырған атқа бир минип, бир түсип, жерге аяғын тийгизип, аттың үстише шаққанлық пенен минеди. Мине бул көринислер, балаларға күтә қызық көршетугыш еди. Биз отырған шарбақта суўы ала болмайтугыш тас қуйы бар еди. Сол қудықтан азаннан қысқа дейин солдатлар рет бенен келип атларын суўғарады. Атлы әскерлердиң изи ада болмайды, онын көпшилиги мениң есимде жоқ. Жас үлкенлердиң өз-ара сөйлескендеги сөзлеринен есимде қалғаны мыналар:

— Қоңыраттан Бала бийдиң әскерлери келипти. Заһырдан келген оральскийлер ҳәм большевиклер биригип түркмен баспашыларына қарсы урысыўға таярланып атырған қусайды...

Шымбайдын ҳәкими өзгерип турды, ең ақырында қаланы кимлер бийлегени белгисиз болды. Бирақ ел журттың аўзында Асқарбай қаланы бийлеп атыр деген сөз есимде қалған екен.

Бала бийдин әскерлери Халмурат байдың жайына түсипти, оның ишинде қоныратлы Өтеш батырдың иници Қаражанда бар дейди. Қаражан, Өтеш батырда батыр екен деген сөзлер көпке тарады.

Егер умытпасам, оральскийлер Шымбай ұсының жайында, большевик партизанлар Мамыт сабыншы дегеннің (хәзирги почтаның алды). Бала бийдин әскерлери қала ақсақалының жайында (хәзирги Кегейли арнасының паялылығының қасына) жайласқан еди.

Бир күни, түнде Бала бий әскерлери менен оральскийлер большевик партизанларды қамға алып, қолларын артына байлап апарып қала ақсақалының жайына қамап, жийрен сақаллы оральскийлер есиктің алдында қылышларын бир-бирине қайрап «Бизің күшимизди көрдің бе?» дегендей қылышларының сестин шығарып турады. Бұған қала халықлары ҳайран болып қарасады.

Екинши ақшамы Нөкистен жәрдемге киятырған партизанларды Бала бий әскерлери менен оральскийлердин әскерлери Тазғара деген жерде қалың жүўериннің ишинде тасалап келип анлаўсызда қамашалап қырып салады.

Шымбайдағы қала ақсақалының жайында қамаўда жатқан партизанлардың басшыларып ҳәр күни түнде Шымбайдың сыртына шығарып атып турған мылтық даўысы еситилип турды. Большевик солдатлардың атылмай қалғанларын Халмуратбайға қул қылып жумсаўға берип жиберди.

Бир күни большевик партизанлары ишинен жан сақлаў ушын қашып кеткен Байзақ хәм Аманқул дегенлерди услап қолларын арқасына байлап алып келип қаланың иши менен айдап алып өтті. Аманқулдың тобығына

оқ тийген екен, оны атқа өңгеріп апарды. Базар күні еді, адамлар топарласып булардың изіне ерді.

Байзақ пенен Аманқұлды Шымбайдың арқасына қолларын арқасына байлап айдап алып барды. Балабидің әскерлерінен Матжан қанхор деген қынабына қылышын шығарып буларды қылыш бенен шабар алдында Байзақ:

— Мәтжан аға! Астыма мшип жүрген қара атымды берейін, еки танап жерімди берейін, қарындасымды берейін, өлтirme аға,—деп жалынды. Мәтжан қанхор оның сөзіне құлақ асқан жоқ, қылыш пенен шауып таслады.

Аманқұлды қылышлауға нәубет жеткенде Аманқұл хеш индемеді, екеуінде Мәтжан қанхор қылышлап өлтирді. Мен бул ұақыяларды көзім менен анық көре алмадым, өйткені көп аламанның ортасында бойым жетіп толық көре алмадым. Бул ұақыяны көзі менен көргенлердің аұзында бул ертек болып сөйлесі. Адамлар бір-біреуіні неге өлтирседи екен?—деген балалық фантазия көз алдыман елеслеп өтіп турды. Бір күні бір 7—8 жасар рус баласы ойнап ақ терекке өрмелеп жоқарыға шықан екен, төменде үш-төрт бала ағаштың басындағы баланы «мынау большевиктің баласы»—деп кесектеп тұр екен. Балабидің әскерлері менен оральскийлер большевик деген сөзді «жаман» деп үгітлеп үлгерген екен.

Сол баланың тәғдірі маған күтә аянышлы көрінді. Ол баланың атасы душпан қолынап қаза тапқан екен. Ал соңғы жылары халық аұзындағы ертегі сөзге қараганда Матжан қанхор халық қарғысына ушырап мақау кесел болып өлннті дейді. Матжан қанхордың Наұрыз деген хаялы 1935-жыллары Хожелі районының үшінші аұылында бар еді,—деп жұрт сөз қылып жүрді.

Қәуендер бала. Қарақалпақстанда қыссаханлықтың көркем өнерин жоқары басқышқа көтерген Қәуендер бала Хожанияз улы, (1895—1917) шайыр Қазы Мәуликтің қосықлары менен «Шығыс романлары» болған ашық-лық дәстанларын той-тамашаларда оқып беріп, көпшиликтің «құлақ құршын қандырған», хош қауазлы көркем өнер ийесі, атақлы қыссахан болған еді.

Мен жас гезімде, есімди билер-билмес дәуірімде Шымбай қаласында Қәуендер баланы бир-екі рет ғана көрдім. Бир көзі қысық, қийтар, бийдай ренлі, қаралау, жылтыр бетлі, хош хұрейден келген келбетлі жигит

1917-жылы бизлер қыстың күні «баспашылар келеді» деген қауасат пенен «Жалпақ шек» теги ауылымызға қашып келген едик. Сол күні түнде азмаз жапалақ қар жауды, иңір болмай-ақ Шымбай беттен хәр жер хәр жерден қызарып жанған өрт көринді, арадан екі үш саат өтпуден-ақ Шымбайдан келген қашқыпшылар ауылға толып кетті.

Сол күні Шымбайдың ишинде көше алмай қалған пухара халықлар Хажы ийшанның мешитине тығылған. Мешит шөпкерден салынған жуқа екен, мылтықтың оғы мешиттің ишине өткен. Қәуендер «мендей камбағал адамға баспашылар не қылар дейсең?»—деп Шымбайдың күні Шығыс жағында Тахтакөпірге кететуғын жолдың шетінде өзінші қийсайған жамап үйінде отыра беріпті. Үйінші төрінде «атам заманнан қалған» атылмайтуғын гөне шүршіпелі қара мылтық асыұлы тұр екен.

Баспашылар Қәуендердің үйіне кирип келгенде төрде асыұлы тұрған қара мылтыққа көзі түсіп кетіп, бул мени атыуға тайынланып отырған адам екен деп сол жерде Қәуендерди атып таслаған.

Сол күні Шымбайдың қаласында баспашылар оғы-

нан 53 адам қаза тапқан, сол елің үш адамның бири Қәуендер екен. Бул легенданы мен жас үлкен адамлардан сол уақытлары еситкен едим.

Қәуендер күтә хош ҳауаз қыссахан болған. Оның қысса оқыған хош ҳауазын тынлаған қыз-келипшеклер ийнине суў қабақларын арқалап суўға баратырғанда хәммеси даўыс қосып мынадай қосық қатарларын «Қызлар» намасына салы айтқан:

Ғаўана наядан нан боларма,
Басыңа телигеш сая боларма?
Қашлары қыйылған Қәуендер бала,
Душпанлар оғынан зая боларма?...

Қәуендер бирнеше қыссахан шәкиртлерде таярлаған.

Арадан жыллар өткеннен кейин Қәуендердің шәкиртлери бир арба жигит болып, Ахунбаба әулийесине жақын жердеги дузға түсиўге киятырып бизиң аўылға түсленип кетти.

Шаңқай түс уақты. Аўылдың шаңлағында аўылдың қойлары үйирлип жатыр. Қәуендердің шәкиртлеринен Балтабай менен Қурбанбай деген қыссаханлар даўыс қосып «Ғәрнип ашық» қыссасын оқый баслады. Қыссаханлардың даўысы аўыл балаларына жаңалық болып көринди, хәмме тынлаўға қызыктық, бирақ уақыт болып қалып қойлар да орындарынан турып өре баслады. Көп балалар болып қойларды өрниске апарыўымыз керек еди, бизлер жуўырысып, қойларды шаңлаққа үйирип, босағада турып қыссаханаларды тыңлағымыз келеди. Өрнп кеткен қойлар үйиргенге турама, бизлер қыссаны тыңлаўды қойып, қойларды өрниске айдап кеттик. Бизлердің изимизге бурылып қыссаханларды тыңлағымыз келе берди, бирақ кем-кем узақлап кеткеннен кейин ар-

тымызға бурылғанды да қойдық. Сондағы қиссаханлардың дауысы еле құлағымнан кеткен жоқ.

Қәуендердің ең талантлы шәкиртлерінің бири Раматулла Рзаев еді. Оның менен мен 1924-жылы комсомолға бір жыйналыста отип едим. Ол меннен 4—5 жас үлкен еді. 1929-жыллары Раматулла Кегейли районында ақша бөлімінің баслығы болып ислеп турғанда Избан деген баспашы оны атып өлтирген. Избан баспашының қолында қаза тапқан талантлы қиссахан Раматулла Рзаевқа салынған естелик жақын күнлерге дейін Кегейлиде бар еді. Оның орны ҳазирги Нәкисетеп барған пассажир автобулар тоқтайтуғын жер еді. Ол естеликтен мен 1960-жыллары Кегейлиге барғанымда көрген едим. Ҳәзир ол естелик орнында көринбейди.

Жесир қатын, жетим ул. Жасым өнтөртке келгеннен кейин қандайда бир талап ислеу талуасы оянды қалға «онсерн бел» алып қазыу қазып, жер аударыу төгин төгий, егин егий керекпе, яки оқыу оқып, билгим алыу керек пе, мине усы ойлар менің көз алдымнан елеслеп өтті. 1920-жыллары Шымбайдың арқа тәрепин Кегейли арнасының аяғы суудан қалды аұыр қазыу басланды. Бунда жесир қатын, жетим улдың көрген күни қыйын болды. Әкемнен қалған жерди егип тухым шаштырыу ушын жерге суу әкелип, суўгарыу ушын жан қазыу керек, ямаса жап қазыуға қазыушы беріу керек. Бул жагдай менн, менің амамды қатты ойландырды. Биің бул аұыр жагдайға түскенимизге реҳими келген аталас Мәмбетшияз деген атам, «Балам қапа болып мунайма, менің изиме ер, артыма мингес, қазыудағы еки үйдиң шегин бир өзим аламан» деп алдына үлкен белди өңгерип, мени артына мингестирип еки-үш зағараны белбеўине орап, белбеўин беллине бұўып қазыуға қарай жол тарттық. Қазыудың басына да бардық.

Қазыұдың басы быған-жыған адам. Мураплар хәмі оның жалпылдақлары жалақлап, қолына ұзып сырықты алып тың жерден жап қазыұ ушын қазыұшыларға сырық пенен жерди (шекти) өлшеп берип жүр екен. Мурап бизлерге қарап турып, «жас бала қазыұшының есабына өтпейди» деп сөйлеп аўзын жыймастан бурын-ақ оған менің атам:

— Мен еки адамның шегин аламан,—деп қатты дауыс бенен жекиринди. Шынында Мәмбетнияз атам бир өзи бир қазан жарма ишетуғын, бәқырғанда дауысы үш шақырымға жететуғын қатты қарыұлы адам еди. Еки адамның шегин журттан бурын болып несин ұақта атқа мингесип үйге қайтып келдик. Менің қазыұ басындағы кәсібим шөпшек терип, от жағып, қара дүмшени қайнатыұ. «Екеұимиз бир қос болып» алып әкелген зағарани чай менен жеймиз.

Қазыұға бирнеше күн қатнағаннан кейин қазыұ тамам болмай-ақ Қусхана тауы беттен Әмиұдърьяның тасқын сууы ел-елатты басып кетти. Қазған жабымыз суудың астында қалды. Аўыл, ел үйлерин жығып арбалы пияда арқаланып Кегейли арпасының рашына бийик-бийик төбелердин басына қонып жап сақлады. Бул жыл «суұ алма», яки «басыұ» жылы деп аталды. Ел-елат бәхәрдін келиұни күтти. Халық суұ алмадан бир жағынан қыйналса, бир жағынан қууанды, өйткенн суұ кейин шегинип боз жерлерге суұ ашылады, оған егин жақсы итеди. Суұ алма жылы суұ менен бирге балықта бирге келди, халық қысы менен балық аўлап тойынды.

Елдин күткен бәхәри де келип жетти. Суұ кейин шегинди, боз жерлер суұға қанып, егиске қолайлы ырқылдақ жер болды.

Ашаршылық жыллары арпаның, дәрьяның өрнис көшип кеткен, адамлар қайтып келип «мызаұ менің атабабамның жери еди» деп тайын жерге таласын дау-

жәйжеллер басланды. Бунда қос өгізін барлар, дән егіс тухымы моллар озды.

Бизлерде қолдан келгенше ата-бабадан қалған жерлерди тауып, жерди аударып қыйы бар жерлерди сүрмей-ақ ағаш тырма менен тырмалап, «қапта қалғанша, тапта қалсын» деп тухым шаша басладық. Жер соғна көн болсада бизнің жеримізге зорлық қылушылар ҳам табылды. Сол дәуірде мениң ядымнан ұмытылмас мынадай бир эпизод қалды. Аты ядымда жоқ, бир аш көз аұқатлы адам бизнің жерге келди де гүнжини септи де кетип қалды. Бизлердің соншелли қылған қарсылығымызды тыңламады, бизлердің оған күш қууатымыз жетпеди.

Айтым атам маған:

— Жүгір балам, үйдеги тухымға қойған буршақты алып кел—деди. Мен де жууырып барып әнсериден көбирек буршақты алып келдим. Бизин жеримізге зорлық қылып сепкен гүнжисиниң үстике буршақ септик. гүнжи жаңа көгерип шығып өсе баслаудан бизлердин еккен буршағымыз да көгерип гүнжиниң басына өрмелеп, гүнжиниң «алқымынан бууды». Бизлер буршақтан әним алдық, ал гүнжи еккен бай ҳеш пәрсе ала алмай бизлерге еткен зорлығынан пәнт жеди. Усылай етип «Жесир қатын, жетим ул болып» аұылда күн кешірдик. Аұыллық мектепке қатнап оқын, хат танып сауатлы бола алмадың. Мектеп бир жылы ашылса, бир жылы жабылып қалып жүрди.

Ана ғамхорлығы. 1913-жылы әкем өлип, «жесир қатын, жетим ул» болып қалдық, мен ол гезде бес жасар едим. Сол бес жасарымда еле есімде, бир сапары апамның изиле ерип әкемнің қәбирине бардым. Әкем «Шахаман» деген мөканның алды «Ахуи баба» деген жерге қойылған еди. Қәбирдин басында дизеден жоқарырақ жиңишке ағаш қағылған екен. Апам жиңишке ақ шүбе-

ректі ағашқа орап, көзін жас алып жылады. Біздер қабірден кете бергенде-ақ шүберекті шамал ушырып кетті.

Ауылдың жас үлкенлери ойласып, мениң анамды ортаға алып: «Жас балаң менен қайда барасаң, қайыңне басыңды таң, егін егіуге көмек берерміз»—деп Шымбайдағы жууазшы Өтенияз ағама хаял үстине анамның некесін қыйды. Мениң анамда бұған көнген еді, бұл ұаққында жоқарыда сөз қылған едим. Сол бес жасар күнімде онан кейінде мениң ядымда мынадай елеслер қалған екен.

Мен жас балалар менен ойнап жүргенім де ойнап атырған балалардың біреуі:—Мына балаңның әкесі өліп қалды, әкесі жоқ!—депті. Мен оған:

— Сен әкенді белиңе байлап жүрсенде сенің әкенде өледі!—деген сөкмен, мениң сөзімді еситкен біреу менің сөзімді басқаларға сөйлеп беріп күлісін атыр екен. Үйімізде әкемнен қалған бүйен емшек қара ешкі бар еді, ол гезде ел ашаршылық еді. Ешкіміз қысыр қалып қысы менен аз-маз сүт берді. Менің анам сол азғантай сүтті, кишкене ауыз қабаққа уйытып, қатық уйытқан ауыз қабақты қыста тоңып қалмасын деп гөне шөгірменнің тысына қаплап қойды. Сол уйытқан қатығын беріп қысы менен мени асырады. Бүйен емшек ешкінің сүтін шісергенде қазанның түбіне қатқан қаснақты қазан қырған балық қырғыштың үстине салып маған береді.

Сол ашылық, әнтадашылық жыллары шийкі тарыны қазанға қууырып дигирманға тартатуғын дәстүр болды. Бұл уға «басалай» деп ат берді, сол басалай унды суға қайнатып балаларына беріп жан сақлайды... «Басалайды басып иш, құрсағыңды қысып иш»—деген иақыл соннан қалған шығар деймен.

Басалай унды дигирманға тартып атырған ҳаялдың қасына бирнеше балалар барып турғанымызда, дигирман тартқан қатын бизлердің аўызларымызға бир қысымнан басалай унды бурқыратып салып жибереди. Бизлер аўызларымызды қымып далға шығамыз.

Гүз айларының бир күни қонсы аўылдағы қыпшақ урыўынан Әдилбай, Медетбай деген байлар мениң анамды кийиз бастырыўға алып кетти. Менде анам менен бирге бардым. Мениң анам сол аўылдың көп қатындарын жыйнап, оларды басқарын кийиз басты. Кийиз бастыўға бир ҳаялдың күши жетпейди, жүнди жайып, оның үстине жыңғылдап тоқылған шолпы менен ыссы суў сеўип, оны жез шийге орап, 7—8 ҳаял билегиниң астына алып думалатып күш жумсайды. Басы бирге баслаған жүнди шийден шығарып, арқан менен шандып, көп қатындар ыңқылдаған даўыслар шығарып билегиниң күши менен шандыған кийизди ояқ-буяққа думалатады. Олардың билеклери кийиз қыршып қыпқызыл болады. Мениң анам сол ҳаяллардың ортасында саққа жүгинип еки қолының билеги қып-қызыл болып қатындарға:

— Былай басың, былай думалатың, арқанды шешип, тағы ыссы суў себиў керек, енди буның еки жағын шыйырып қол менен қарпыў керек»—деп жүреді. Кийиз басылып болынды. Енди үйге қайтыў керек.

Бир күни қар жаўып қалды, үйге қайтыў қыйын. Мениң аяғым жалаң аяқ, қарды басып жүрнўге аяғым тоңады. Анам мени сонда аўылға дейин арқалап келди.

Енди аяққа не кийнў керек, қыстың қыраўлы күни аяқ кийим қайғы болды. Бир күни кепе урыўынан Әдил деген дайымның баласы Аймурат деген дайым атлы келип еди, ол мениң аяғымның жалаң аяқ екенин көрип:

— Бизнң үйде бир гөне қоныш бар, соны елдеп, етик тиктирип берейин»—деп мени атқа мингестирип алып

кетти. Мениң жалаңаяқ аяғымды тоңып қалмасын деп аяғымды аттың жабыўының қайрылған жерине тығып орады. Сонша мұхыятлап ораған менен ат жабыўдың бүклеген қуўысынан шамал хуўлеп аяғым тонды.

Мениң дайылағымның әкеси Әдил серри деген өткір, тентек адам еди. Ол өзиниң тентеклиги арқалы «Серри» деген атаққа ийе болған екен. Әдил атамның баласы Айтмурат дайым гөне қоныштан маған етік тиктирип берди. Мениң биринши мәртебе аяғыма етік кийгендеги қуўанышымды көрсеніз еди!...

1927-жылы Төрткүл педтехникумында оқып жүргенімде, техникум мугаллимлери Әбил Мәжин Примов, Остегов дегенлер Москваға барып келди. Олар бизлерге:

— Москвада Қарақалпақстанлы оқыўшы балаларға Надежда Константиновна Крупская кийимлер берди!— деп студентлер жыйналысында сөйлеп берди. Бизлер қатты қуўандық. Ол гезде бизлердиң басларымыз жалаң бас, аяқларымыз жалаң аяқ еди. Аяғымызға ботаника, пуымызға шалбар, басымызға жыллы шапка, үстимизге гимназистлер формасы, сары илгекли қарашийнел кийдик. Мениң есимде қалғаны, аяғыма жылтыр ботинканы кийе бергенімде жас гезимдеги аяғым қарға тоңып жүрген күнлерим көз алдымнан бир-бир слеслеп өтти...

Сөйтип анам менен «жесир қатын жетим ул» болып аўылда күн көре бердик. Ағайын-туўғанлар егин-егнүге жәрдем берип турды.

Бир күни мениң дизем исип аяғым аўырды. Ол аўырыў (ревматизм) аяқтап қолға көшти. Фаррылар балаңның қолына дем салдырыў керек. Разы ийшанның мешитиниң қасында Таңсық хожа деген бар, сол дем салса тәўір болады—десип атыр.

Ол гезде 13—14 жасар едим. Мениң анам қолыма бир сары тауық берип Таңсық хожаға барып дем салдырып кел деп жиберди. Мен сары тауықты қолтығыма қысып, елсиз меніреу дала менен жүрип Таңсық хожанын үйине бардым. Бир хәптедей болып қолыма дем салдырдым.

Анамның айтқанын қылмай, буйырған, жұмысын иелемей алдап кеткенімде анам мениң құлағыма бир шыбық урып еди. Мен қыңырлық қылған жерге құладым. Анам уранында урса да, урған шыбығының ийінен жериниң қызарғанын көрип жылаған көз жасының ысы тамшысы құлағыма тамып тур екен... Бир күни ерик ишк күнлері Медетбай дегеннің ериги ишкити, бағдың ишинде қол тәрези менен ерик өлшеп сатып отыр деген хабар келди. Мен анама пул тауып бер деп қыңырлық қылдым. Жесир қатында қандай пул болсын. Ол анам ағайинлерден сорастырып үш шайы (15 тийин) пул тауып берди. Үш шайыны қолыма қысып пияда Медетбайдың бағына жүрип кетип, түске таман зорға жеттим. Бағқа барсам ишинде қасында бир себет ериги бар, бир бүкир жигит отыр екен. Меннен басқа бағдың ишинде адам жоқ. Мениң үш шайы ақшама шереги кем бир қадақ (300 грамм) ерик өлшеп берди. Ол ерикти, өлшегенде тәрезисиниң басына қарай бир ерикти салды, ауыр келди. Бир ерикти салды жеңил келди. Маған 9—10 лаған ерик қолыма тийди. Сатып алған еригимди стегиме салып киятырып бирим-биримлеп жеп қойғанымды билмей қалыппан. Үйге ерик әкелмедің деп, апам урысып кейнген жоқ. Мен тууылғанда бөксемде қал болған екен. Әдил дайым аралбайға бий болсын деп мениң атымды «Қаллы бий» деп қойған, екен. Елеге дейим ауылыма барсам жеңгелерим «бий бала» дейди. Мениң анам ески дәстүр бойынша атымды Айтбай бала дейтуғын еди. Мен узаққа ойнап кеткендеги анам-

ның «Ха бала» деп шақырған дауысы еле құлағымнан кеткен жоқ...

Анамның ертегі. Үйде анам менен екеуіміз болып өмір сүретуғын едик. Мен даладан ойнап келгенімде маған анам тағы да далаға ылағып кетпесін деп ойлайма, ол жағын билмедім, әйтеуір ол маған ертектер айтып беретуғын еді. Сол анамның айтқан ертектерінен менің усы уақытқа дейін умытпай ядымда қалғаны мына ертек еді.

«Бұрынғы өткен заманларда бір залым патша болып, ол өз патшанылығындағы байы олып, жесір қалған бір хаялды ауыр жаза беріуі үшін хаялдың аяқ қолын байлап қойып, оның көз алдында оның жас баласын шырқыратып отқа өртепти. Баласының шырқыраған дауысын еситип, өз баласының отқа күйіп атырғанын көріп хаял тұрған жерінде өз-өзінен суу болып, ағып, жоқ болып кетіпти...» Ол ертекті айтып болып рехими келгендей түр билдирип маған қарап қойғаны еле есімде, еле көз алдымда елеслейді.

Бұл ертектің анамада үлкен тәсір еткені еле есімнен шықбапты.

Анам жүрек ауырыудан қатты ауырып өлер алдында қаладан бір қадақтай дәнелі кепкен жүзім алдырған еді. Үйге Изимбет тәуіп деген келип, дәрі беріудің орнына дәнелі кепкен жүзімді көкпарға қосып «хауа» соққыға¹ езіп менің анама «усы дәрінің жей бер»—деді. Бұл дәрі емес, ал көкпар менен құрғақ жүзімнің езілген жентігі еді.

Изимбет тәуіп, көкпарын езіп отырып, Хиндстан қара чайып ишти. Ертеңіне кетіп қалды. Тәуіп кеткеннен кейін менің анам:

¹ Хауа соққы—тәуіптердің дәрі езетуғын темірден иеленген күшкене кезі-келсабы.

— Кешегі Изимбет тәуиптің ишкен қара чайының иісінен терледім, егер сол чайдан бір демлем ишсем тәуір болар едим деди.

— Мен ол гезде жас едим, анама Ҳиндстан чайын базарға барып сатып әкелгендей менеді пул жоқ-ғой!

— Реҳимсиз тәуип бір демлем чай да беріп кетпеді. Анамның қалы күннен-күнге төменлей берді, ол елер алдында меннен көзін айырмады. Мен соңғы жылдары анам есімге түскенде анамның маған айтып берген ертегі оның өзіне күтә тәсір еткен екен-ау деп ойлап жүрдім.

— Мен бір күні Чимбайдағы ағамның үйіне қыдырып кетсем, анам удайына бірге тамақ жегендіктен бір өзі отырып кешкі тамақты жей алмапты.—Мен бір өзім тамақ жей алмадым, қонсы үйлерден біреуді шақырып келип кешкі тамағымды жедім, деп қонсы қаялдарға сөйлеп беріп атырғаны еле ядымда. Менің анам мен жигит болып ержеткенде қалатасына чай қалта салар деп бір ушығаға нағыс салынған чай қалтаның екі жағын еле қуралып тигілмеген, қурал қылынбаған нағысты маған арнап қаршынға салып сақлап қойғаны да есімде. Бірақ маған қалтама чай қалта салып, жигит болып ел қыдырыуға туұры келмеді, менің келешек тағдырым мені екінші жарық дүньяға дуұшакер қылды. Оқыу, билим майданына қөдем қойыу маған сазауар болды.

1923-жылы март айында анам қайтыс болғанда, маған бір нәрсе тәсір қылды, мен далада балалар менен ойшап жүріп аш болып нан жейін деп бұрын анам күлше ишсирин сандықтың үстіндегі жүктің арасына тығып қоятуғын еді. Даладан жууырып келип жүктің арасына қолымды суқсам күлше жоқ екен, сол уақытта анамның жоқлығын сезіп мунайып тұрып далаға шығып кеттім...

Анам өлгеннен кейін үйдегі заттарды жинастырып, сандық, аршаларға салып атырғанымда менің көзіме бір қасық ысық көрінді. Менің апам менің ушың бір ағаш устасына кишкене сулыұ қасық, бір тостаған жондырған еді, сол қасық пенен тостағанымды аршаға салып кетпей-ақ өзим менен алып кете берсем қайтеди деп бираз ойланып, турдым да, тағы бір келгенде алып кетермендағы деп аршаға салып қулып урдым. Үйдің есігін беккем бекітіп қоңсыларға бизің үйден хабар алып турың деп Чимбай қаласына шияда жол гарттым.

* * *

Менің балалық дәуірмінің соңғы күндері Чимбай қаласында өтті. Аұылдан кетерде ойнап-өскен аұылымды қыймадым, бірақ шара не? Чимбай қаласына кетіуді тағдйір мәжбүр қылды. Чимбайдың қаласына тезден-ақ үйренип кеттім. Қораз урыстырған, мәйек урыстырған, асық ойнаған балалар ең алдында мені шетлетсе де, соңынан үйренісімі бірге ойнап кеттім.

Көптің аұзындағы көп сөздің бири оқыұ, билім алыұ, өнер, билім, туұралы болды. Совет властының биринши күндері трибунадан сөз сөйлеген шешен ораторлардың сөзлери совет властының әдил пызамы туұралы басланып, соңынан жасларды оқытыұ керек деген сөзлер менен тамам болып жүрди.

Әдиұли оқыұшым! Бул менің басымнан өткен тәғдир бир менің басымдағы ғана емес, пүткіл жарлы балаларының тәғдирі менің тәғдиріім менен ортақ ғой. Мен өзимнің басымнан кешкен өмиримди сизлерге қарағаз жүзінде, есимде қалған өткендегі елес-елес өмирди тағы да сөйлеп берсем артық болмас деймен.

ЖАҢА МЕКТЕП БОСАҒАСЫНДА

ымбайдың қаласына келгеніме де әдеуір ұақыт болып қалды, аұылдан келгешімде ең алдын бурып қаланың улы-шуу сестн, көшчилік менн оғада таң қалдырды. Дәслепки күнлернн узақ көшелерге барыуға, қорқып, таныс емес «қала балалары»—урып жүреме деп қәуетерленпте жүрдим. Соңынан бәрине үйреніссн кеттім.

Биз турған жайдың алдында дәруазасы түсликке қараған мектеп (школ) бар едн, ал ол мектепке қарай ҳәр күннн көзінде көз әйнек, басында тықыр қозы териден тигилген нанақ кнйген, бир неше татар муғаллимлернн қәдем таслайды. Интернаттың балалары қатарласын строй менен аяқ қосып, жүрнп қосық айтып мектепке күнбе-күн келнп турады. Мен де келе келе үйреніссн мектептің алдына барып оның босағасында турып оларға қызығын қарайтуғын болдым. Келе-келе менде өзнм менен бирге ойнаған досларым менен мектепке бардым. Мектепке барыудан-ақ татар муғаллимлернн аған қайырқомлық ыеттн, қолыма дәптер менен қәлем бердн,

бурында қолыма қағаз-қәлем ұслап көрмеген маған бұл үлкен сыйлық болып көрінді. Сол уақытта қууанғанымды көрсеңіз еди, қууанып арсалаңлап жууырып келдим. Қууанышымды ағам менен кишеме айттым, ертең мектепке бараман,—дедим, олар менің бұл пийетиме қарсылық етпеди, қайта қууанысып қалды.

Дәслепки уақытлары кітап, қәлем дегенлер жүдә аз еди, жетиспеди. Кейін ала олар көбейип, хәр оқыушыға биреуден жетисетуғын болды. Абу-Бакир Диваев бастырып шығарған «Қыз-Жибек», «Алпамыс», «Қобланды» дәстанлары менен тағы да басқа бір қатар әдебий кітаптарды Шымбайға көшип келген татар саудагерлері сата баслады. Біз сол кітаптарды сатып алып қызығып оқыдық хәм ол кітаптар бизлердің сауатымыздың ашылуына жақсы жәрдемін тийгизді.

3-класста Қазақстаннан келген Жап—Ахмед Ақмамбетов деген мұғаллим, ал төртінші класста Хұлал Баймухаммедов деген мұғаллимлер оқытты. Буннан кейін сабақтардың бәрі қазақ тилинде өтті.

Бір күнлері ойынға қызығып кетип бір хәпте оқыуға қатнаспай кеттім. Ағам менен кишем оқыуға неге бармайсан деп қатты кейінді. Мектепке мұғаллимнен қорқа-қорқа бардым. Өзімнің класыма кире бергенімде мұғаллим маған кейінудің орнына «хау келдің бе»—деп қууанышпенен қарсы алды. Маған жаңа дәптер, қәлем хәм кітаптар берді. Менің сол уақта қууанышым қойныма сыймай кетті.

1924-жылы май айында бизлердің комсомол қатарына қабыл алды. Бизлердің комсомол қатарына қабыл алу мектептің алдында өсип турған нәрұан қара талдың астында өтті. Облстан, Төрткүлден келген обком комсомолдың үәкілдері жыйналыс президиумына өтті. Президиумды обком комсомолдың үәкілдерінен Қазақ

бай Алламбергенов басқарды. Президиумда отырғандардың бәриде жаңаша кийінген, айдып көлдің кеп кәнарына қонып отырған ақ қуудай болып көринеди. Олардың сулыу келбетлери, саулатлары бизлердиде келешекте усылардай болсақ екен деген әрман гүзарына баслап, үлкен қууаныш пайда етти. Сөйтип көп балалар менен жаңа мектептің туңғыш босағасын атлап үшінши клас-ты питкердим.

Басланғыш мектепте оқып жүрген дәуиримде басымнан кешкен мынадай елеслерди тағыда сөйлеп бермекшимен.

Мектептен қайтқанда. Қыс айларының бир күни еди. Тауардан тигилген китап сумканы ийнимизге салып үриккен қойдай дүркиресип шабысып киятырсақ, Шымбайдың орталық көшесинде (бурынғы Шымбай райкомы жайының орны, ол бурып «қала хәкиминнің жайы еди») дәруазаның алдында үлкен хәриплер менен жазылған плакаттың қасында көп адам топарласып тур екен. Ол гезде сауатлы адамлар күтә аз еди. Бизлердин де жаңа мектепке оқып аз-кәм сауат ашқан дәуиримиз. Бизлер бир-биримизди ийтерисип плакатқа уңилип атырмыз. Плакатта қазақ тилинде «Пүткил дүнья еңбекшилеринің көсеми Ленин қайтыс болды» деген сөзди оқыдым. Бул күн еле ядымнан шықпайды. Плакаттың қасында бираз топарласып турдықта, кейин алга жүре басладық. Ленин хәққында мектепке мұғаллимлердин сөйлеп берген бир неше әнгимелери, хәр түрли қызықлы гүрриңлери, Лениннің «әмиринен айтып берген сөзлери көз алдымыздан бир-бир елеслеп, қатты қыйланып жүрип кеттик. Узын көше менен шабысып киятырсақ бир жайма дүкәнға көзимиз түсти. Ол дүкәннин ишиндеги хәр түрли шаққы, ийне, илгек, сәдеп тағы басқа майда затлардың арасында бир значокта бар екен. Бул Володянин үш қасар гезиндеги сүүрети бар значок екен. Сол значок-

теп бир-бирден сатып алып көкирегимизге тағын қуянысын қалдық. Қалтасында ақшасы жоқ балалар «мен үйден ақша өкшип аламан» деп үйлеріне жууырысын кетті. Бізлердің комсомолға кириуі уақыттарымызда да Ленин қайтыс болған күні Ленин қаққында сөйлеген коммунистлердің сөзлери үлкен тәсир қалдырған еді. Бул күні менің есімде мәңги естелік болып қалды.

Күн тутылғанда. Қайсы күні екені ядымда жоқ, жаздың бір айлары күн тутылды. Бул мектептерде оқыу тамам болып, жазғы кашкульда жүрген уақтымыз еді. Көшесіде жүрген адамлардың жағаларын усап «я алла, я алла!» деген дауыслары жаңғырып кетті. Ойнан жүрген балаларда үйлеріне жууырып кирип кетті. Шымбай қаласы бойынша он бір мешит бар еді. Адамлар мешитке қарай жууырды. Мешиттің қасы адамға толды. Мешиттің басындағы адамлар екі қолы менен екі қулағын усап, хәммесін қублаға қарап «Алохы акбар, аллахи акпар» деп бақырып азан айтты. Булардың дауысы жолбарыс келгендегі наладағы маллардың мөңірегеніне усап, барлық мешитлерден айтылған азан қаланы гүңирентіні жиберді. Күн тутылған күні азанды молла еместе, пішан еместе айтты. Хәттеки интернаттың тәрбияшылары да балалар менен қосылып қублаға қарап:

«Алла акбар» де тұр екен...

Бираздан кейін күн жарқыран көрінді, адамлар үйлеріне қайтысты.

Хауа кеме! Азаны екі тәһеппстен кейін сабаққа кире баслап едик, мектептің үстінде бір гүрнәдн еститілді. Хәмме балалар, мугаллимлер менен жууырысын далаға шықғық. Аспанға қарасақ қаладың үстінде сырқып самолет ушып өтип баратыр екен. Қала халқының

1. Хауа кеме—ертекте самолет усылай айтылатуғын еді.

бәри үркисеп үйлеринен майданга шықты. Адамлардың «Ұауа кеме!» деп бақырысқан дауыстары жанғырып кетті. «Соның арасында «Ұауа кеме» көзден ғайып болып ушып кетип қалды.

Анадан тууылғалы көрмеген әжайып нәрсе күтә қызық көрінди. Бирақ адамлар «ұауа кеме»ни жақсылап көрип қумарын тарқата алмады. «Ұауа кеме» алыслап кетип қалды....

Бизлер классқа кирдик, сабақ дауам етилди. Көп ұақытқа дейип «ұауа кеме»ниң сестип қулағымызда шу-ұылдап турды. «Ұауа кеме» тууралы болған ойлар «ұауа кеме» қандай болады екен? Ишиндеги адамлары қандай болады екен? Бизлер де сондай болып ушсақ екен... деген ойлар муғаллимниң сөйлеп турған сөзлерин тез-тез бөлип турды.

Шымбайдың ишиндеги этырған адамлар «ұауа кеме» бизниң үйдиң үстинен ушты...» деп өз-ара ерегисті. Әлбетте, «ұауа кеме» бийиктен ушқаннан кейип барлық үйлерге бирдей көрипеди ғой!. Ал «ұауа кеме» сизниң үйдиң үстинен өткен жоқ, бизниң үйдиң үстинен өтті» деген ерегис көпке дейип дауам етти жүрди.

Қарақалнақ халқы «ұауа кемени» жақсы көргени сонша, 1926-1927-жыллары «ұауа кемеге жәрдем» деп халықтан ақша жыйналды. «Ұауа кемеге жәрдем» ушыл ким қанша ақша бергени «Еркин қарақалнақ» газетасында жәрияланып турды. Айырым адамлар газета арқалы «ұауа кемеге жәрдем» ақша берүүге жора жолдасларын жарысқа шақырды.

Қыз төре. Умытпасам, 1922—23-жыллары болса керек, қарақалнақ ауылларына «Қыз төре» келшиги деген сөз тарады. Басына ҳаял қалпағын кийген жас рус қызлары атқа минип, ат үстинде желап жортып ауылларды аралады. Жаңаша, русша сәлил кийинген сулыу қызлардың ел ишин аралауы көншиллик халыққа күтә қы-

зық көрінді. Бул қарақалпақтардың «Қыз төре» деп ат қойған рус қызлары, соңғы жыллары сораптырсам, сол 20-жыллары халықтың есабын алуға жиберілген Орта Азия университетінің шығыс факультетінде оқып атырған студенткалар екен.

Сол жыллары менде Шымбай қаласында едим. Бизнің үйдің алдында революциядан бұрын салынған рус мектебіне русша кийінген қыздар, жас жигиттер келіп тоқтады. Сол ғауырласқан жаслардың сыртынан қарап тұрсам ішінде аузы жайықтай бір томпақ бала маған таныстай көрінеді. Мен сегіз жасымда ауыллық мектепте «Әлиппе» жазылған тақтайды қушақлап мектепке қатнап жүргенімде, сол мектепте Әбдіраман молла дегеннің талай таяғын жеп сауат ашқан Қазақбай деген бала бар еді. Қазақбайдың Тазагүл деген апасы қыстың қыраулы күндері менің жалаң аяқ аяғымды қарға тоқбасын деп мені мектепке дейін арқалап барғаны есімде еді. Қазақбайдың әкесі Алламберген Қарамойын деген адам, Тахтакөңір беттен көшпін келген. Ол Науыпир болысындағы 6-ауылдың ақсақалы Сейтмурат дегеннің бәшірі (секретары) болып хызмет атқаратуғын еді. Алламберген Қарамойын алдына астахтаны қойып, қамыс қәлем менің шықылдатып бұйрықтар жазып отыратуғын еді. Оның қасында көк-қызыл қағазда арабша жазылған хәр түрлі газеталар жайрап жататуғын еді. Бәшірдің көзінде көз әйнек, бизлер хәр түрлі газета, қағазларға таңланысып барғанымызда бәшір бизлерге көз әйнегінің үстінен қарап қоятуғын еді. Бизлер оннан газета сорап алып пәтпелек дүзетпін ушырып ойнайтуғын едік.

Алламберген Қарамойын ашық жылы Төрткүл әтирапына посып барып Қазақбайды Төрткүлдегі интернатқа (балалар үйіне) берген екен. Міне сол Қазақбай «Қыз төрелер» менен келген екен.

Мен узағырақта тұрып «Қазақбай» деп дауыслап едим ол:

—«Ях»—деп жууап берди. Мен барып қолынан алдым. Тез жууырыуым менен үйге келип:

—Қазақбай келипти,—деп қууанып сөйлелім. Өтенияз ағам жууырып үйден шықты. Ыздың үй менен мектептің арасы күтә жақын, тек арадан бір көше өтетугып еди. Қазақбай арсалаңдай жүріп «Өтенияз дайы» деп келип қол алысты. Қазақбайды үйге ергіп келдик.

Елдің есабын алып болып «Қыз төрелер» қайтып кетти.

1925-жылы сол «Қыз төрелер» тоқтаған жайда жаңа мектеп ашылды, сол баслауыш мектептің 3-класында оқып жүрген гезімде, еле есімде, май айының бір кеуилли күни Қазақбай Алламбергенов комсомол мәжилисине қатнасып бизлерди комсомол ағзасына қабыл алды. Ал ол гезде Қазақбай Алламбергенов Обком комсомолдың биринши секретары болып хызмет атқарады екен. Төрткүлге оқыуға барған жылларымда мен Қазақбайдың үйине жийи-жийи барып турдым. Қазақбай бир сапары чайханаға апарып бир кесе сорпа әперип еди. Ал мен уялып сорпаны түүесип ише алмадым. Мен неге уялдым, неге олай екенни билмедім...

Қазақбайдың халықтың жан есабын алыуға келген дәуирини Шымбай ауыллары «Қыз төре келген жыл» деп атайды. Бул «Қыз төрелер» ҳаққында есімде қалған слеслер усылар ғана.

Қазақбай Алламбергенов 1926—27-жыллары Шымбайда халық судиясы болып хызмет атқарды. Соцынап қарақалпақ обкомының 3-шы секретары болып иследи. Ол ири дауыслы, сөйлегенде шаршамайтуғын шешен, қарақалпақ комсомол оратор-активлериннің бири еди.

Досназаров келгенде 1924-жылы гүз айларының бир күни еди. Сабақлар қызыу жүріп атыр. Тәнешше уақты

болмай-ақ мектеп қоңырауының шыңғырлаған дауысы шықты... Хәммемиз үрліккен қойдай дүркіресіні далаға шықтық. Муғаллимдер өз классының оқыушыларын қатарластырып дизин қойды. Хәммемиз қатар турып муғаллимнің аузына қарап, сөйлеген сөзіне құлақ салдық. Муғаллимдердің биреуі ортаға шығып:

— Қарақалпақ халқына ерк алып киятырған Алдандияр Досназаров деген үлкен кеше Төрткүлден фыйтон арба менен шығып, бүгін Шымбайға киятыр екен. Досназаровтың адығы шығып күтін аламыз!—деді. Муғаллимдер балаларды қатарластырып дизин, көше бойын басып алып кетті.

Ол гезде бизлердің хеш қайсысымыз хеш нәрсені түсінгеніміз жоқ. Күн де бултлы, желемиқ еди. Шымбай қаласының түслигине шығып сол ұақытта «Орыс жол» деп аталатуғын жолдың бойына бардық. Биз барганда күн ерте еди, күткен адамымыз келе қоймады. күн кешке айланды, қарыяларымыз аш болды. Бул хабарды еситкен қаладағы нан сататуғын нанбайлар да сбетін төбесине көтерип келе баслады. Нан саудасы қызып кетті. Ақшасы барлар шөрек сатып алып жеди. Кешқурын күн суұытайын деди, бизлер жууырысын айтерисін ойнап кеттик.

Бир ұақлары: «Досназаров киятыр! Досназаров киятыр!»—деп, бир торы атлы шауып келди.

Жыйылған көпшилиқ шамал менен шайқалған көл айдынындағы қамыстай уйытқып топарласты. Мектеп оқыушыларының қатары дүзеліп сапқа дизилди. Соның арасында фыйтон арбаның қоңырауының сыңғырлаған дауысы еситилди. «Хә» демей-ақ қос ат жеккен фыйтон (корета) арба қос аяқлап желіп келип топқа араласты. Жыйылған көпшилиқ «Ура!» деп бақырысты.

Фыйтонның ишпен арықтап келген сары татар жинти шықты, бул Досназаровтың жәрдемшисен Нахрат-

дiнiн Чупчалiев деген адам екен. Оинап кейiн пәсекел-
тектен келген сары сынлы, көсе намай кишi шықты, ол
Аллахияр Досназаров екен.

Досназаров фaйтoннaн шығыудaн-ақ, бiр пәрсеге
қатты қууанған адамлардaй бөлiп «Әғайинлер!» деп
бақырып жибердi.

Митинг басланды. Митингтi оқружком секретары
Нурғабыл Кеўнимжаев оқрисполком Досыабет Қурба-
наев дегенлер басқарды, шешенлер сөз сөйледi. Ондағы
менiң есимде елес-елес қалғаны: «Жасасын еркiн қа-
рақалпақ! Қарақұлпаққа еркiн алып келген Досназаров
Жасасын!» деген сөзлер болды.

Сол жыйылған көптiң ишiнде «Жұлдызды гөзлеген
қара торы жақсы ат мишген, аты орысы ер менен қа-
ңылтақ ертленген, басына Кубань папағым кийген, қара
муртлы, үстiнде атлы әскердiң қысқа қара терiден ти-
гилген курткасы бар бiр адам митингде сөз сөйлеудi
сорады. Оғанда көптiң қатарында сөз берилдi, ол ат-
тың үстiнде зәңгиге ширенип турып:

—Қанатсыз, қуйрықсыз ушып келген Досназардың
жалғызы жасасын!» деп бақырды. Ол кишiнiң сөзiн
хәмме таң қалып тыңлады. Бул митингте ол кишiден
«жол болсын» сораған адам болмады. Оны митингтi
басқарғанларда танымайды екен. Соңынап сорастырға-
нымда ол кишi Қазақстаннан қашып келген баспашы-
лардың баслығы екен... Ол Досназаровқа қыянет етiу
ийетiнде келсе керек. Бирақ көптен айбынған усайды.
Өйткенi Досназаров мишген фaйтoнның дегерегiнде жау
жарақлы бирiнше атлы рус әскерлерi де бар едi.

Сол белгiсiз адам митингтiң тамам болыуына қа-
рамастан-ақ атын қамшылап қашып кетiп қалыпты...

Сол күнi кеште Шымбайдың қақ ортасынан ағып
турған Кегейли арнасына салынған бөлент паяпылдың
қасындағы «Қала ақсақалының жайы» деп аталатуғын

жайда үлкен жыйнақ болып, онда Аллаһияр Досназаров сөз сөйледі. Бұндай жыйнақтан балаларға орын тийе-ме! Терезеден басымызды тығып тыңлап турдық. Досназаровтың шәнкілдеген жиңишке дауысы менен «Арал теңизінде балық жыбырлап атыр, елимизде байлық көп, молла-ийшанларды құртыу керек, жас балаларды оқы-тыу керек» деген сөзлері даладан жаңғырып еснитіліп турды.

Досназаров жай қарапайым пухара халықтан шыққан, өз еркі менен қызыл әскер партизанлар қатарына кіріп хызмет қылған, партизанлар арасында коммунистлер партиясына ағза болып кірген, қарақалпақлардың ұякилі ретінде жоқарыдан қарақалпақ областлық партия комитетіне секретарь етип тайынланып жиберілген коммунист екен. Досназаров кеткеннен кейін молла ийшанлар, байлар ол туұралы хәртүрлі анегдотлар таратты. Олардың насық сөзлерінің бәрі бийкар. адам инаибаслықтай еді. Шын мәнісінде Аллаһияр Досназаров өз халқын, өз халқының мәдениетлі болыуын шын жүрегінен сүйген патриот коммунистлерден еді.

Аллаһияр Досназаров сол жыллары Ташкент қаласында Қарақалпақстаннан оқыуға барған балаларды изіне ертіп, банкадан ақша алып беріп оқыушыларға «мә, қарағым оқы!»—деп ақша үлестіріп беріп, оларды оқыу орнына орналастырған адам.

Илим, билимнің азлығынан, сауатының кемлігінен областлық партия комитетіне секретарь болып ие апарыу оған біраз қыйын болып, кейін секретарьлықтан босанды.

Ол киіні 1926-жылы обком секретары ұазыйпасынан босанғаннан кейін бір сапары Төрткүл қаласында көшеде ушыраттым. Бұрын жақынан таныс болмасам

да»—Ассалаўма әлейкум Аллаһияр ага» деп қолынан алғанымды билмей-ақ қалдым. Досназаров мени бурын танымаса да «қарағым, аман саў жүрсең бе?»—деп емпи-реніп сөйледі. Аллаһияр аға Досназаров бенен бул ушырасыўым мынадай бир эпизод бенен байланыслы еди.

Досназаров Төрткүлдің гөне қаласынан жаңа қалаға қарап киятыр екен. Жолда бир топар адамлар тур, ортасында Уфа қаласынан келген бир татар. Ол Уфадағы дин назарятының ўәкили болса керек, ол татар:

— Бул жерлерде шарияттың ызамын бурмалаўшылар бар, қай биреўлер өзиниң гүнасыз ҳаялыи урадә дегенде, қолында ҳасасы бар бир гарры сөз сөйлеген татарға қарап урайын деп умтылды. Ол гаррыны еки адам устап жибермеді, қатты ашыўға минген гарры дир-дир етип:

—Мениң қатынды урыўға ҳақым бар, не ушын урмайман—деп қасындағы устап турған адамларды ийтерип шаўқым шығарып тур. Сол ўақытта Досназаровта топтың ортасына шығып ҳәзирги ўақыттағы ислам дининиң жағдайлары туўралы бир сиясий сөзлер сөйлеп келген татар молласы менен ашыўға минген гаррыны жарастырғандай сөзлер сөйледі. Досназаровтың бул сөйлеген сөзлери мениң есимде қалмаған екен, тек мениң есимде қалғаны қолында ҳасасы бар гаррының еслдир сақаллары, оның ашшы даўысы гана қалған еди...

Досназаровтың саўаты аз болса да, «Досназаров» деген ат Қарақалпақстанның барлық түпкирине дерлик даңқ пенен тарап кетти.

Соңғы жыллары Шымбайдың түслигиндеги Досназаровтың туўға аўылына жолым түсип барсам, ол аўылды «увтин аўылы» деп атайды екен. Өйткенн «ов» деген жалгаўдың (тиркеў) шын мәнисин ол ўақытлары ел ел толық түсинбеген ўақыт еди.

Досназаров: Аллаһияр ғанини сауғаты аз болса да, партия менен хұкиметтиң сиясатын армия қатарында жүрип түсинген, қазыу қанлы, жеделли, жигерли шақмақ тастай шаққан, толқып сөйлейтуғын, мәселени тез шешетуғын шешен адам еди.

«Досназаров Москваға барып қарақалпақларға автономия әкелипти» деген даңқ жылдырымдай барлық жерге тарап кетти, ол ел аўзында ертектей әңгіме, сөз болып жүрди, бул жағдай қарақалпақ халық шайыры Аяпбергенниң атақлы «Бола баслады» шығармасында:

Сөйлегенде Жийреншеден кем емес,
Уллы Досназардың ол Аллаһияры,
Үлкенлер қасына бара баслады—деп жырланды.

Аллаһияр Досназаровтың қызыу қап менен бақырып сөйлеуи, айырым мәселени аңсат тез шешуи ол уақытта оқымаған, сауғасыз адам ушын хәм орынлы хәм кеширимли еди. Ол өз халқының патриоты еди.

Биринши машина. 1926—27-жыллары Қызыл-Орда менен Шымбайдың арасына машина жолы салынды. Жол болғанда хәзиргидей асфальтлы тас төселген жол емес, тек топырақты тегислеп, құмлық жерлерге сексеуіл төселген арба жүретуғын жолдан айырмасы жоқ еди. Жол да питти. Биринши машина менен Қазақстанның атқарыу комитетиниң баслығы Жалау Мыңбаев келди екен деген хабар Қарақалпақстанға тарап кетти. Адамлар машинаның келиуин күтти. Машинадан бұрын Қызыл—Орда қаласынан шығып алты ай жазы менен құмлы далада жол салып қарайған, ауыр мийшеттиң азабын көрген рабочийлар келди. Шымбайдың қаласына Қазалы, Қызыл ордадан келген рабочийлар толып кетти. Олар тамыр-таныс ізлеп қалаға тарапты. Олардың көби русша кийинген. Рус мәдениатын үйрене бас-

деген. Көңілдини рус тили аз-көп биледи, олар рус мәденияти тууралы, машина, темир жол дегеннини мөһсини сөйлөп берип жүр.

1923—24-жылдың кысында телефон ағашына, сым тартып киятырған рус рабочийларының алдына 6 километр жерге кызык керип бирнеше балалар менен жууырып шыкқаным эле есимде, узун бойлы, жийрен сақатлы гарры рус рабочийсы телефон ағашын жонғы менен кырып, қара сия менен номер жазып киятыр екен. Биз бөринен бурын аяғындағы қайқы темир менен бағанага өрмелегенни кызык көрдик.

Жаз айының бир ысы күни «Қызыл Ордадан Жалаў Мынбаев машина менен шығыпты» деген хабар—телеграмма Төрткүл қаласына дүрс ете қалды. Бул хабар арқалы Шымбай округне жетти. Бул гезде Төрткүл Шымбай арасында телефон қатнасы басланған еди.

Шымбай қаласындағы басшылар Мыңбаевты күтип алыўға таярлық көрди. Хәзирги Шымбайдағы пахта тазалаў заводының тусында Кегейли арнасының батыс бетинде Палўанияз бий қассап дегенниң үйиниң алдындағы қаўыздың қыр дөгә, егине шйлер тutyлып, оған илемлер керилип, отаўлар тигилип қатты таярлық ислерни көрилди. Соыў ушып қойлар әкелинди, жыраў-бақсыларға атлы адамлар жиберилди.

Қәдирли мийманды күтип алыў ушып областап (Төрткүлден) облисполкомның баслығы Қасым Әўезов келди. Сол гездеги милиция бөлимниң начальниги болып ислеўши Аллек Ахметов дегенди астына жүйрик ат мингизип, Тахтакөпирге барып, машинаның алдынан шыгып, машинаның қарасы көрнисиўден машинадан бурын шаўып келип хабар бернў иси тапсырылды.

Милиция бөлимниң начальниги Аллек Ахметов бақыда турған жүйрик көк атғы байраққа шабағуғи ат-

тай қылып бөзеп ертлеп, атының құйрығын түйіп, Тахтакөпірге желіп жортып жүріп кетті.

Жаз айының ысыы бир күни еди. Аллек Ахметов Тахтакөпірдің аржағында машинаны көриўдеп атына қамшыны басып Шымбай қаласына узын құйын шаўып жөнелди. Ат қанып жүйрик болса да, машина менен жарысыўға болмайтуғынлығы, машинаның атты құўып жететуғынлығы ҳеш кимнің ойына келмепти. «Ҳа» демеі-ақ машина хабаршы Аллек Ахметовтың артынан куўып жетипти. Баққыда тұрған семиз ат машинадан үркін қанып отырған, машина артынан құўып отырған, 45 шақырым жолды машинаның алдында шаўып басып келген ат Шымбайдың қаласына кире берген жерде ысыға шыдамай эмаллақ етип жығылып зордан «пышаққа илди...»

Машина келип Шымбайға кирди. Жүйрик аттын өлгенине ҳеш ким қыйланған да жоқ, ҳэмме бириши келген машинаға қараў менен бәт болып атыр. Жаңа келген машина ишине онлаған адам сыйғандай пәскелтектеп келген қызыл автомобиль екен.

Ҳүрметли қонақ Жалаў Мыңбаев Палўаңғыз бийдің қаўызының бойына түсирлип мийман етиди. Бундай жағдайда балаларға орып тиймәйди ғой. Бизлер тутылған шийден сығалап қарап турдық. Қонақтың ҳүрметине Қарақалпақстанның жыраў-бақсыларының көпшилги әкеллиди. Бақсылардың ишине Қыдырғияз бақсы «Машинадан атым үркін, зорға келдим»...—деп машинаға қосық шығарыпты. Оны қонаққа айтып берди, бирақ қосықтың басқа қатарлары ядымда қалмапты... Ерполат жыраў қолына қобыз алып, бираз жырлаған болып еди, бирақ жыраўдың жырына Мыңбаев онша қызықпады. Гилемнің үстінде отырған қонақ Қасым Әўезов, Нургабыл Кеўнимжаев, Досымбет Қурбанасев, Керимберди

Сағыйдуллаев, Алланияз Айтешевлер менен жай эңгемеге кирисип кетти.

—Бизин адай округинде де жырауларымыз көп деди, ол бир уақта сөйлеп отырғанлардың сөзін бөліп. Мыңбаевтың өзі Каспий теңизи бойын жайлаған «Мың қыстау» деген жердегі қазақтың адай руынан екен. Жалау Мыңбаев қырық жасларға жақынлаған арықтан келген, қырмурып, қара кисі екен.

Ертеңіне түске дейін машинаның шоферы қала халқын рет пенен машинаға мінгізіп, хәзіргі Ленин көшесінің арғы басы менен бергі басына қатнатып хәр мінген кисіден 50 тийіннан алып бирталай ақша жыйпады.

Түс уақтында митинг басланды. Басшылар машинаның үстінде турып сөз сөйледі, жыйылған көпшилікке сөйлеген сөзден гөри таңсық машина қызық көрінди....

Биринши қәдем 1925-жылы еді. Мектепте демалыс күни болып, ойынның қызығына түсіп жүрген уақыт, мектепте демалыс болса да бир жағынан үй жақын болғанлықтан, екинши жақтан қысы менен үйренген орын болғанлықтан ойнасақта мектептің дөгерегинде ойнайтуғын едик. Жәнеде бизлерди қызықтыратуғын нәрсе, ол гезде қалалық комсомол шөлкеминің (ячейкасының) жаз айындағы комсомоллардың массалық жұмыстарының жыйналыстары мектепте өтш туратуғын еді. Оны Москваға, Орынбургқа, Ташкентке оқыуға барып дем алысқа келген жаслар басқаратуғын еді. Олар мектептің қасындағы қалың саяда уақтың откеретуғын еді. Москвадан каникулға қайтқан жаңаша кийінген бир неше студентлердин мектептің ишінде жатқаны еле сенімде. Олар бизлерге үлкен қалаларды көргени туұралы сөз сөйлеп беретуғын еді, бизлердин де сол қалаларды көрсек еді деген ой көз алдымызда өтш турды. Олар бизлерге «Жас қайрат», «Бахытсыз Жамал», «Би-

зин Ганний» деген қазақ тілінде жазылған әдебиет кітаптарынан үзінділер оқытуын еді.

Бір күні азаңда мектептің дөгергеі адамларға, балаларға толып кеткен екен, мен де жууырып барып адамларға араласып кеттім...

ОҚР ОНО—Шымбай округлік халық билимлендіріу бөлімінің баслығы Мухтар Аспаңдияров деген адам еді. Ол генгезердей, ұзын, арық киен болып, бастына бастырмадай қылып үлкеп қалпақ киінін жүретуғын еді. Мухтар Аспаңдияровтың қалпағы суўға қалыққан шалаңның жапырағындай болып көпшиликтің арасында қоқрайып турып, ол сөзін былай деп баслады:

— Областа, Төрткүл қаласында педтехникум, сельхозтехникум қусаған орта дәрежелі оқыу орыны ашылыпты, және Орынбор, Қызыл—Орда, Ташкент қалаларына оқыуға балалар жиберілсін деген хабар келді. Қим оқыман десе ОҚРОНО ға арза береді, оқыуға кириушілерден имтихан-(экзамен) аламыз!—деп сөзін тамамлады. Бул сөзді еситкен балалар оқыуға кириу үшін арыз жазыудың талабына киристи. Күн сайын мектептің дөгергеі балаларға толып кетті, арзаны сулыу қылып жазбаса оқыуға жибермей қояма деп арзаның формаларын буреу-буреуден көширин, биреше мәртебе өширип жазып талай қағазлар зая да болды.

Оқыушы балалардың ишисен егеде болғантарын Оренбург, Қызыл—Орда, Ташкент қалаларына жибере баслады. Имтиханды ОҚР ОНО баслығы Мухтар Аспаңдияровтың өзи алды. Аспаңдияров сөзін «кавешно, қалқам» деп баслап, бир сөйлей қойса қойматуғын езе, көбик ауыз адам еді, имтихан алыу буған қолай түен. Азаңнан кешке дейін 5—6 баладан имтихан алап үлерді. Имтихан алыушының қолында ҳеш қандай текетін, жоқ, аузына келген сөзді доскаға жаздырады жазылған сөздің мәнісін сорап, ұақатты сөзады да өтирады.

Соның арасында онлаған бала жоқары қалаға оқыуға узатылып салынды. Кейин ол 3—4-класс балаларынан имтихан алыуға киристи. Бизлерден алған имтихан хәм 5—6 күнге созылды. Бизлердің имтиханымыз питпей-ақ, кеткен балалардың жол-жөнекей жиберген хатлары мектепке келип турды. Арадан 6—7 күн өтпей-ақ олар елин жүдә сағынып қалыпты. Ол хатларды топарласып турып оқыдық, арадан бир неше күн өткеннен кейин мениң кириу имтихан тапсыруу пәубетим жетисти. Имтихан алып атырған сықылсыз, қара кисден қорқын досканың қасына зордан бардым. Ол кис балаларға жаздыратуғын сөзин түүестиме, мағач жаздырууға сөз таба алмай тамсанып азырақ тоқтап турып: «Қысы менен оқып, ҳазир аўылда бос қарап жүрмен» дегенди жаз деп жекирингенде аўзынан түкириги шашырап кетти. Мен доскаға айтылған сөзлердің бәрин жазып болып тоқтай берген ўағымда, басында көк шийразы папағы, қолында нағысланған, басы иймек кавказ таяғы бар, көк маўыты шекпенин ийinine желбегей салып мурты тебендей шаншылған окрисполком председатели Досымбет Қурбанаев кирип келди:

—Жолдас муғаллим, не қылып атырсаң? Балаларды неге тез жибермейсең?—дегенде, Аспандияров:

—Кириу имтиханын алып атырман—деди, сонда Қурбанаев:

—Имтихан деген не? Өзи оқыуды барып оқыйды. Егер усы балалар саўатлы, билгир болғанда оқыуға жиберетуғын ба едик. Имтиханды қысқарт, оқыуды Төрткүлге барып оқыйды. Имтиханды оқыўын оқып, билим алғаннан кейин береди.—Тез бол!—деп мәселени тез шешти. Бул сөз балаларға «майдай жағып» кетти. Бес алты күннен бери балалар имтихан тапсырамыз деп тыным алмай жүрип шаршаған еди.

Досымбет Қурбанаев Аспандияровқа қарап:

—Хәр балаға жол қәрежет ушын 3 манаттан пул беретугын болдық. Кететуғын балалардың атларын жазып исполкомға алып бар,—деп буйырды.

Балалар хәр күни мектепке қатнап, тамағында дурыслап ише алмаған еди. Имитхан берменгенлердің мүшкили аңсат болды. Балалардың басым көпшилиги оқыўға барыў мақсети менен мектепке келген еди, ал қоразларын қолтықларына қысқан, Шымбайға қораз урыстырыўға арнаўлы келген балаларда болды. Қораз урыстырыўды қумар еткен балалар оқыў дизимине кириўге талапланбады. Қоразларын қолтықларына қысып, қыйсайысып өз жөнлерине кетти.

Июнь айының бир ыссы күни еди. Күн ортасы аўа бергенде Шымбайдың ортасынан ҳарлап ағып турған Кегейли арнасының жағасы, қаланың ортасындағы паяпылдың тусы қара қурымдай адамларға толып кетти. Булар «жоқарыға» оқыўға кетип баратырған балалардың ата-аналары, туўған-туўысқаплары хәм қала халқы еди. Олар оқыўға баратырған балаларды узатып қалыўға жыйналғанлар еди. Кегейлиннің паяпылының қасында Кегейли арнасының ортасын еплеген 9 азналы, ернегине таяўшылар жүрши таяў таяныў ушын ернегине жуўан бир баў жыңғылдың қарамындай жыңғыл өрилген аттың қуйрық қылынан басына айдар тағылған Хийўа кемеси барып келип қозғалып тур. Қолына таяўдарын алып, кемениң ояқ-буяғын көрип, тоқылған жыңғылдың үсти менен кемешилер шаўып жүр, олардың басында гүдидей үлкеп телпек. Кемениң бас бетинде үлкеп ошақта үлкеп қара қазан тур. Барлық кемешилердің саны 18 адамға жетеди, булардың көпшилиги кемени сүйрейтуғын салдаўшылар, ал басқалары дарға. Кемениң ролин тутыўшы еки адам хәм аспазлар.

Бизлер арқаланып кемеге мине бергенде арнаның жағасындағы адамлардың ишинен бир еки қатын да-

ұысын шығарып жылап жиберди, буларға қосылып басқалар да жылады, қәпелимде арнаның жағасы бир топар сағал улығандай болды да қалды... Күн бир жағынан ыссы болса, ал екінши жақтан арнаның еки жағындағы қала халқының жыйылғаны соншелли, арқадан есип турған шамалды кемеге жибермей қойды. Бул аұхалды көрген кемешилердің арасынан:

—Кемени таяның, қаладан майданға кеңисликке шығайық!—деп бақырған дарғаның даұысы шықты. Хиіўалы кемешилері телпеклері селкилдесип таяў таяның, Кегейлиннің өрине қарап кемени ығыза баслап еди, арнаның бойындағы аламанларда шуўылдасып кемеден қалмады. Олар жыласып шуўласып кеме менен бирге қаланың алдындағы майданға шықты. Жаға толған адамлар кемени қаплап кемеге тағы да шамал жибермейди. Кемешилер кемесин тағы да өрге ығызды, бул ўақытта бизлер нәрсе қарамызды кемеге жайғастырып болған едик. Сол ўақытта арқадан ескен шамал күшейди, кемешилер шуўлап бақырысып қуўанды. Кемениң желқомы көтерілди, кеме өрлеп ығып кетти, арна жағасындағы адамлардың «хош, хош деген даұыслары жаңғырып кетти. Кеме қатты ықты, адамлар топарласып шоқ-шоқ болып қала берди. Күн батқанша әдеўир жолды басып қуўаныш жарма арнасына шықты. Қуўаныш жармадан да өтип, Қаттыағар арнасына кире бергенде шамал тынды. Кемешилердің жолы аұырлады, шамал тынды, желқом түсірилди. Қаттыағардың еки бойы қалың дут тоғай, жағадан салдаў тартып кемени сүйрейтуғын жол жоқ, таяў менен таяныңға суў терең, таяўға бой бермейди. Кемешилер шуўласып бир-бирине бақырысып арнаның бойындағы тоғайлардың суўға салбыраған шақаларына асылып 9 азналы ушын кемени өрге жылыстырған болды. Бирақ пәтийже аз болды, соның арасында күн кешке айланды, кемешилер шарша-

ды, қалың тоғайдың ишпиде қоныўға туўра келди. Бул жер Нөкис қаласының тусынан төменрек жер екен.

Кемеге минген оқыўшылардың жалпы саны 37 еди, үлкен кемеге мингеннен кейин 37 адам «Дәрьяға тақан шайғаңдай» болған жсқ. Бир неше азналардың арасы бос турды.

Бизлер Нөкис қаласын көремиз деп кемеден түсип шаўысын кеттик. Нөкис бир неше шақырым жер екен, тез жүрпн жете алмадық. Шабысып киятырсақ алдымыздан ҳарлап ағып турған суў терен өзек шықты. Өзектен жүзип өтпўге туўра келди. Ишимизден Төренияз Сапаров деген бала:

—Мениң қолым пәтли, мен сизлердин кийимлерниңизди өзектин аржағына шығарып өтип берейин, деп солақай қолы менен ылақтыра баслап еди. кийимлер, етиклер суўдың ортасына барып шалпылдап түсип турды, баллардың биразы жүзпў билмейди екен. Ишимизден Тәжнахмед Сейдахметов (Сейтмамутов) жүзип барып түскен етиклерди алып келди. Ишимизде Төремурат Өтемуратов деген бала қырда қой бағып жаңа ғана кентли қалалы жерге келген екен, суўда жүзпўди билмейди екен. Суўға маңтығып кетип қала жзалады. Тәжнахмет ол баланы жүзип барып қолынан сүйреп қырға алып шықты, хәммемиз үрккен қойдай шабысып жүрпн кеттик. Суўға жуўырып қызып келгенликтен бе билмедик. Төреғалий деген баланың аяғының тамыры тартып қалды. Нийетбай Әдилбаев (Таўбаев) деген бала Төреғалийдың тамырының аяғын уўқалап түйлген тамырып босатты, қатардап қалмаўға тырысып жуўырған болды, сонда да үш төрт мәртебе тамыры тартылып жығылды.

Нөкиске, келип жеттик. Нөкисте 3-4 ғана хожалық бар екен. 2—3 адамнан ибарат Уральский (Урал казаны) бар екен. Уральскийлер майданда еки ҳаял, 3 еркек гөне кемениң үстине минип ески рус намасына салып

дауыс қосып қосық айтып отырған екен, рус тилинде айтылған қосықты бірінші мәртебе еситуимиз еди. Балалардан қалып бираз тыңлап менде жүріп кеттім. Нөкіске қонақ болдық. Ишимизде егеделеу балалар хәр кимнен 15 тыйыннан жыйнап алып ешки алып сойды. Ешкини сойуу писирну машақаты түн ортасына дейин барды. Узақтан жууырып шаршап ешкиниң етнин писууше қарамастан уйықлап қалған екенмен. «Тур-тур гөш пистн деген дауыс есвилди, уйқылы көз бенен табаққа қол салсам, ол ешкиниң гөши қолыма желімдей болып жабысты. Нөкістеге сум адамлар балаларды алдап арықтан қаусап турған қотыр ешкисин сатқан екен. Ол гөштеш жегеним жоқ, берген 15 тыйыныма қыйланғаным жоқ, қолымды жууыуға шамам келмей көзим уйқыыға кетти...

Азапта күн шығар шықпастан даурығып оянып орындарымыздан турып шабысып Амударьяның жағасына барсақ, кеме елс Қаттыағардан шықпапты. Күн ысый баслады. Дарьяның бойындағы қулаған гөне тамлардың көлескесине саялап еспе қумға аўнап жатып кемени күттик. Күткен кемемиз келе қоймады, алып шыққан сөк, зағараларымыз кемеді қалған еди. Қаршымыз аш болды, еки көзимиз кемениң келетуғын жағында болды, кеме келмеді, түс болған ўақытта Қатты ағардың сағасында нан ығып киятырған кеме көрингенде қуғаннан бақырысып жибердик.

Кеме Әмиўдарьяның кең айдынына шықты кен айдынға шыққан менен тез келе қоймады, жағаға келгенше асықтық. Кемеге келди жағаға тоқтаудан ылақтай қарғысып кемеге минни алып ала қаллардың аўзын ашар ашпастан уртларды томнайтып, қатты сөкти қаттырлатып шайнауға киристик.

Кемешилер ийинлерине палаңларын салып аяқ қосып алдау арқанларын ийинлерине салып кемени өрге

сүйреуге киристи. Салдаушылардың саны 15—16 адамдай, аяқтары жалаң аяқ, алты ай жазы менсі салдау тартып жалаңаяқ жүргенликтен табанлары тебингидей болып қатып қалған, басларында гүдидей телпек. дамбалларының балағын түрген, үстине қалың шапан кийген.

Дарға өрлик ағаштың қасында дингектей болып дәрьяның өрине қарап, руль услаған гайратлы еки жигитке қолы менсі ымлап көрсетіп гей ұақытта оларға бақырып қойып дәрьяның өрине көз тигіп отыр. Дәрьяның ағысы қатты болып жолымыз өнбеді, кеменің бас бетінде тандыр ошағып айланған аспаз құмбыл болып тамақ писиріп атыр. Сонша адамды тамақландырыу аспаз ушын ауыр ис ғой. Жол бойы кемешилердің мийнет қылған өмір картинасы еле көз алдымнан кеткен жоқ.

Дәрьяның қарлап аққап қайтбалары кемені жибермейді, бир неше минутлар салдаушылар бир орыннан қозғалмайды. Бундай жағдайларда кемешилер улы-шуу, құм-қууыт болып бир-бирине тәпчинсіп бақырысады.

Күн батарға жақынлап, кеш болып, кеме қырға байланғанда кемешилер дәрьяның кең қайырына төсеклерін жайып, хор-хор шылымларын тартып, тамаққа тойып, чайға терлегеннен кейін күн менсігн ауыр мийнетін умытады. Олардың ишнен бир-сырнайын шертіп, дәрьяның бойын жаңғыртып жас жигитлері ортаға шығып қолларын шыртылдатын ойынға кирискенде күн менсігн бир-бирине тәпчинсіп сөгіскенлері умыт болып кетіп, шақалақ атып күлісіп, хор-хор шылымларының түтінлерін бурқыратып шад болады.

Узақ жол жүріп үйренбеген балалар қабаққа түскен тышқандай кеменің ишнде тыпырнып тынбайды. Ойнаған ылақтай секиреді. Тынымсыз балалардың қы-

лығы дарғага жақпайды. Дәрьяга жақын қалаларға жақынлағанда дарға:

—Балалар, жақын жерде қала бар,—деп балаларды алдап жиберіп кейін тыныш тапқандай болады. Қыпшақ, Гүрлен қалаларын көреміз деп кемелен ұзақ жерден шығып ұзақ жол жүріп шаршап, кемешілерден талай мәртебе алдандық.

Хәмме оқығға баратырғанда қатардан қалмайын деп Досбоғанов деген бұрын бай есигінде жүрген бір дийхан бадракта бірге шыққан екен. Хат билмейтуғын сауағсыз, аяғы жалаң аяқ үстінде тозыуы жеткен бөз көйлек пенен бөз дамбалдан басқа хеш қандай илп алар кийими жоқ. Басында пахта пилтесі көрінген кир тахья, азық дегеннен бір тислем де паны жоқ. Досбоғанов көпшилик оқыұшылардан нан сорап жеп оңысық етті. Мениң ядымда Палұан Хожалепесов дегеннің оқығға киятырғанда жолда шығарған қосығының мынадай қатарлары ғана қалған екен:

Отыз жети курсант міндик кемеге,
Ушырадық хәр бир түрлі немеге,
Досбоғанов нан таппайды жемеге,
Небир қыйып күнлер өтті яраңлар.

Досбоғанов Шымбайдың 5-ауылы «Қырық» деген мақаннан екен. Хат билмеген соң оқығға жарамай, соңынан Төрткүлден Шымбайға жаяу қайтып кетті. Арадан бір неше жыл өткен соң сорастырсам Досбоғанов жақсы тракторист болыпты деп еситтім. Кемели кетіп баратырып үлкен кемени сүйреген салдаушылардың ауыр азабы салдаушылардың салдау сүйреген көриниси рус художниги Репиннің «Салдаушылар» (Бұрлаки) деген картинасын көз алдына елеслетеді. Хұрлап аққап дәрьяның қайтпаларында кемени жибермей кейін шегіндіре-

ли. Салдаушылар ашынып ышаранган дауыстар шыда-
лып алға өрлей алмай сиресті арқанды беккем түйіп
алдына қарай еңкейіп бір орында бір неше минуттар
турады. Бұндай жағдайларда салдау арқан үзіліп ке-
тип кемени дәрьяның ағысы көп жерлерге ығызып алып
кетеді. Салдаушылардың көп мийнети босқа кетіп ар-
қан үзілген жерге бір неше сааттар кемеші сүйреп
зорға жететугын жағдайлар болады. Салдау арқан үзі-
ліп салдаушылар дәрьяның жағасында қалып «қус
қашырған қәлпелердей» дағдарып дәрьяны жағалап
бақырысып кемешің артынан жүгірген аұыр жағдайын
сөз бенен айтып жеткізіу қыйып. Үлкен кеме дәрьяның
қатты ағыс қайтталарында қыр гүбелек айланғанда ке-
меде отырып қорқысамыз. егер кеме қырга жақынласа
жағаға секиріп шығып жаяу жүріуге разы болғандай
боламыз. Кемешің дарғасы:

—Балалар қорықпаңдар, қорықпаңдар!—деп бизлер-
ге тәселле береді. Түс аұып арқадан шамал дауыл тұр-
са кемешілер қатты қууанысады, төрт бурыншы Хийға
кемешінің желқамы көтеріледі, салдаушылардың мий-
нети жеңіледі. олар шад болады бизлер де бұған қо-
сылтып қууанамыз, самал несейсе «Айдар, айдар» деп
самалды шақырамыз. Халық әдетінде «Айдар, айдар»
десе самал еседі екен деген түспік сақланған, ке-
мешің басына аттың қуырығын айдар (кекіл) тағып қо-
йыушылықта самал менен байланыслы әдет болса керек
деп түспідім.

Кемешілер:

—Қыпшақ қаласы жақын, бүгін базар күні, қып-
шаққа барыңдар!—деп бизлерді шығарып жиберді, дүр
кіресіп шабысып Қыпшаққа қарай жол тарттық. Қып-
шақ қаласы жақын емес екен. Жүрші шаршадық, күн
ортасы болғанда Қыпшақ қаласына зорға жеттік.

Базар долған адам. Қара дрымның дара шоғыр-
лер. Қуұырған балықтың ийиси мурныңды жарайды. Қа-
рателпегиннің жүни селкилдеп кабапшылар кабабын
желпип отыр, олардың минип келген айғыр ешеклери-
нің ақырған дауысы қаланы жаңғыртады. Мен ашар-
шылық жылы посып кеткен ағайышлеримнің дерегін
таптым. Досбогановты ертип ағайышлериме кеттім. Олар
Жұмыр таудан қашық емес жерде «Қарақалпақ қала»
деген жерден мақан тутқан екен. Күн батарда барып
жеттік. Олар кеткенде мен он жасар едим. 17 ге шық-
қанда, арадан неше жыл өтсе де оларды таныдым. Сейт-
нияз аға деген, Өтепберген, Төлеспберген деген бирге
ойнаған балалар еді. Мени көргенде кемпир-ғаррылар
шуұласып жылап қоя берді. Аман-түуел сорастым, кө-
ннің барғанлар жыйналып бир ауыл болып қалыпты.
Қонақ болдық, азанда Сейтнияз ағам қоңсылардан ат
сорап алып бизлер мингесип кемениң артынан жеттік.
Дәрьяның самалы шеп есип, кемениң жолы өнбеген
екен.

Гүрленнің тусына келгенде кемешилерден және ал-
дандық. Гүрлен қаласының тусына келмей ақ кемеден
түсип шабысып кеттік, кемеден қалып қоярмыз деп қа-
лаға барсақ та өз өзнимізден басқы тауып шабысып ке-
меге келдик; әдеуір-ақ ашырқап шаршаған екенбиз,
кемениң ултанына жатып дем алдық.

Кемешиге ақша төлеп кеме жаллассақ та көбине
дәрьяны жағалап жаяу жүрдик. Сегиз күн өтпип тоғы-
зыншы күни күп ауа бергенде Төрткүл қаласынан 18 км.
жерде Урал казаклары мөқан сткен Уральский посел-
касы—«Бабай қала» деген жерге келдик, бул жерден
кемелі Төрткүлге кешке дейін жете алмайтуғын бол-
дық. Иеше күнлер кемелі жүриу бизди жалықтырды.
Кемелі таслап бес арба жаллап жүклеримизди арбаға
тийеп өзлеримиз жаяу Төрткүлге қарап жүрип кеттік.

Түнгі саат 10-ларда Төрткүлге келдик. Чайханаға тоқтадық, ертеңне азан менен Төрткүлде бас хәкимнің жайы деп аталатуғын үлкен гербиштен салынған жайға жайғастық. Оқып билим өнер үйреніудің дәйірі басланды.

Төрткүлде. Төрткүл бізге үлкен қала болып көрінді. бундай қаланы бала болып көргенім жоқ еді. Қаланың дөгерігі жаўгершилик—алағат заман жыллары жаўдан сақланыў ушын салынған қорған бийік дийўал менен қоршалған. Қаланың төрт тәрепинде төрт дәрўазасы бар. Олар Хазарыс дәрўазасы, Ханқа дәрўазасы болып аталады екен. Қаланың иш қалың терек, жетилген мийўа бағы, Ресей ағашлары. Айпасы кең жаңа жайлар. Қаланың қорған дийўалының үстн шығырдың тисиндей гезе. Ал ол гезелер мылтық қойып атыў ушын қойылған гезе екен. Қаланың ортасында өткен әсирдің аяғында солдатларға ибадат қылдырыў ушын салынған рус ширкеўи бар. Олардың кресн аспанды гөзлеп тур. Адам көтере алмайтуғын ҳәр түрлі иренлі қоныраўлар. Екшембн күнлерн адамлар ибадат қыларда қоныраўдың даўысы қаланы жаңғыртады.

Төрткүлге бир неше ирет баспашылар топылып, биз барған жыллары баспашылар жоқ болса да, қаланы қорғаў ушын сақлық иретинде бир полктың 2—3 ғана эскадронының атлы әскерлерн бар екен.

Дивизнон әскерлерн атлы қатарласып музыка шертлгенде «Атлы әскерлер жырын» даўыс қосып хор айтып көше бойлап жүр. Атлы әскерлердің бул салтанатын Шымбайдың қаласында 1920—22-жыллары бир неше рет көрген едим. Атлы әскерлердің атқа минип шабысып ат ойнатып музыка шертнп жүриўи қалаға жарасық болып көринип тур. Төрткүл қаласы туўралы халық легендаларында Төрткүлде яғный төртмүйешли болған екен, соннан Төрткүл болып аталған екен дейди. Патша

Россиясы тусында Хийўаға болған поход (атланыс) Петр заманында басланып, Александр заманында тамам болғанлықтан Төрткүлге «Петро--Александровский» деп ат қойған екен. Ал Қарақалпақстанға совет власты орнағаннан кейин ески халық қойған ат бәсең «Төрткүл» болып аталып кетипти.

Биринши күнлери. Биз тоқтаған үлкен жайға бизден басқа да Қоңырат; Хожелиден балалар келип бығажығач болып кетти. Биз барыўдан төсек орын болмады, тақыр полда жаттық. Мениң узыны бир ярим метр, ени бир метр үйден алып шыққан қара кийизим бар еди, сол кийизди еки бала төсек қылдық.

Барған күни азанда оянып қарасам жайдың пәтигиниң ортасында қап-қара нәрсе уйысып көринди, соң абайлап қарасам 20—30 илмеги бар жоқарыға илинген глустер екен, жасы үлкен жигитлер кийип келген телпеклерин оған илдирген екен, бул аўхалды көрген басшылар шөгирмелерди алып таслаўға буйырды.

Кимниң ким екени биймәлим биреў-биреўди танымаймыз, үлкен сапырылыс басланды. Мениң аяғым жалаңаяқ, үстимде жеңсиз қара комзолым бар. Қоңыраў қағылса далаға шығамыз, бизлерди қатарластырып қояды. Бир неше минутлардан кейин бир шөректен нан үлестиреди. Арадан 3—4 саат өткеннен кейин және қоңыраў қағады, қатарластырып қойып шақпақ қант үлестиреди. Усындай тәртип пенен арадан хәпте өтті.

Әму дәрья Төрткүлден 6—8 километрдей узақта ағып турады екен. Бир күни параходтың гудогин еситип параходты көремиз деп шабысып кетип түски аўқаттан қалып қойдық.

Техникум дийўалының қапысында қолында мылтығы менен милиция турды. Жасы үлкен жигитлерди совпартшколда оқыйсыз деп (менде бараман) бөлип алып

кетті. Қалған балалардың ярымын бөліп сизлер агроном боласыздар деп қаланың сыртында Сейтурағ бажбан дегеннің жайына алып кетті.

Техникумда оқыушылардың өзі-өзі басқаруы, шөлкестірінуі жұмысы басланды. Өзім еле хеш нәрсе түсінбей атырсам мени студкомға (талыбалар комитетіне) сайлап қойғанын билмей де қалдым: Оқыу болса еле басланған жоқ, оқыушылар маған топарласып келип базарға барып келуіге меннен рұхсат сорады. Мен оларға рұхсат беріуіге директордан айбынаман. Шауқымға шыдамай директорға көрінбей кетиуіге рұхсат беремен. Қолларын шаппатлап алып олар ғауырласып жууырысып алып кетеді. Директор болып Шымбайда бизлерди оқыуға жиберген Мухтар Аспандияров, оқыу бөлімінің баслығы болып Шымбайдағы 4—класс мугаллими Хилал (Илал) Баймухамедов келген екен.

Балалар еле онда-мында сапырлысып атырғанда көпшілік пенен бірге өз байдалына тентіреп келген Ешалақ жылл деген есер жигит басында селкилдек шөгірме, белінде мәделі белбеуі «ким ауылына қайтады» деп балалардың ортасына келип «жар шақырды». Үйін сағынған 3—4 бала Ешалақ жыллге еріп жаяу үйлеріне кетіп қалды. Оқыу басланды.

Бизлерди классқа, группаға бөліуі басланды. Хийұа қаласындағы педтехникумда оқып атырған қарақалпақ, қазақ балаларын бөліп алып бизлерге әкеліп қосты. Оларды Кәрімберди Сағдуллаев, Қазақбай Алламбергенов деген баслап алып келді. Хийұадан келген балаларда 1-курске кирді Ол қалған балалар ушын 3-таярлық класс ашты. мен 1-таярлыққа кирсемде, бир айдаң кейін 2, оннан кейін 3-таярлыққа өткізді. Оқыу басланды, сабақ жөнлі программа менен жүрмеді, жәмиет таныу илимлерін обком партия, обкомкомсомолдың басшы хызметкерлері оқыта басласа да, соңынан ала

келмей кетти. Апа тил сабагы қазақ тилинде, ал басқа сабақлар татар тиллеринде жүрди.

Гүз айы басланды. Еле бизге төсек орын берилмеди. Техникум студентлери болсақта балалық дәуір қалған жоқ. Қаланың ишинде бағ бар, гейде жийде териўге шығып, қалталарымызды жийдеге толтырып келемиз.

Балалардың ишинде тентеклери көп еди. Олардан ишинде ең айрықша тентеклерден мениң ядымда қалғаны Адилбек Сейтов, Жаўмытбай Сметуллаев, олар жағаласып студкомға арызға келеди, оларды сол жағаласыўы менен директордың үйине киргизип жиберип тыныш табаман. Мениң оларды жарастырыўға күшим жете бермейди, өйткени олардың жасы менен әдәуір үлкен еди.

Октябрь айында ҳәр балаға бир матрац, бир адам снятуғын ағаш (кәт) тапчан берилди. Ағаш тапчанға жатқан ақшамы 3 бала уйқысырап кәтлеринен қулап түсти. Олар анандан туўғалы криватта жатып көрмеген екен. Бир күни балаларға сүлги үлестирип еди, балалар ол сүлги менен бет сыпырмай, барлығы сүлгилерин мойнына салып көшеге шығыпты. Сол күни кешке жыйналыс шақырылып сүлгини мойынға ораў уят болады, бет жуўғанда бетлеринди сүртесизлер деп түсиндирилди.

Жәмийет таныў сабағын ең алдында Қасым Әўезов баслады. Оннан кейин обкомкомсомолдың 2-ши секретары Тәңирберген Жанбурышын оқытты. Тәбият таныў сабағын Сәрсенбин деген баслап еди, соңынан Зариф Қасимов оқытты. Бурынғы татар муғаллимлериниң үстине сол ўақыттағы областьлық халық билимлендириў бәлиминиң баслығы Ибрагим Бекимбетов татарстаннан Мухтар Бакиров, Даўыт Бакиров, Марданов деген муғаллимлерди алып келди. Тағыда басқа бир неше татар муғаллимлери Хийўадан келди, және жергиликли татар муғаллимлери менен Азиз Конеев, Нурий Сагитовларда муғаллим болды.

Оқыудың басланар алдында Қызыл—Ордадан Балақадиров деген қазақ тилинен сабақ берди. Ол киеш ана тили емес, тек өлең оқыта берди. Бір аздан кейин елине кетти, жолда кетип баратырғанда өзиниң оқыушыларына өлең (қосық) менен Самарқандтан сәлем хат жазып жиберипти, Илал Баймухаммедов өзине жазылған бул хатты класста оқып берди. Сәлем хаттан мениң яйдма қалғаны мынау:

Самарқандта сууық жоқ,
Ешениң майы қатқандай,
Қоныр салеңи гүзи бар,
Бузауға жабыу жапқандай.
Көкпаршысы чай шипи,
Көсиллип үйде жатқандай..

Комсомол хәм студком жыйналыслары жыйн-жыйн болып турып, жыйналыс узаққа созылады, онда көбине көп тәртин хәққиндағы мәселе тийкаргы орынды алды. Балалардың иленде түрли минездеги, хәртүрли қилықты балалар бар. Солардың ишпен өзгеше Өтемурат Төремуратов деген бала бар. Ол сабақ оқымайды, «нап көбейсин» деп директордың атына арыз жазып, кешке оқыушылар сабақ таярлап атырғанда қасына барып:

—Сен мынау «нап көбейсин» деген арзаға қол қой деп подипись жыйнаудан басқа талабы болмайды. Асхананың дежурствосын дежурство нәубетин келген балалардан дәптерге сатып алады, оқыуға бармайды. Иеге былай қылдың—десе, ол:

—Асханада тамағым тояды, абройлы боламан, хәм сабақтан қутыламан. Класс атламасам жоқарғы класстың арты болғанша, төменги класстың алды болып жү-

ре бергенім жақсы емеспе?—деп жууан береди. «Бұл тапқан ақылына» өз-өзінен қууанады.

Бір күні комсомол жыйнағында көп докладлар, болып көп мәселелер қаралып, жыйналысқа қатнасыушылар жалығып шаршаған гезде жыйналысты басқарыушы:

—Бүгінги күн тәртибиндеги мәселенің бәри тамам болды, ал енди гезектеги мәселе бойынша кимде қандай сөз бар дегенде Төремуратов қолын көтерип:

—Менің қоятуғын мәселем, нан ски қадақ болсын—деп еди, оған көпшилик күлип жиберди...

Бір күні азанда директор қоңырау қақтырып, оқыушыларды жыйнатты. Директор ортаға шығып, Хийуадап келген балалардың ишинен биреуи техникумға келместен емлеуханаға түсип сол жерде (фамилиясы ядымда жоқ) өлгени тууралы хабар айтты. Сол комсомолды жерлеуі ушын обкомкомсомолдың жайының алдына барамыз деди. Қатарласып, сан тутып жүрип кеттик. Обкомкомсомолдың алдына басқа мектептердің де студентлери келип жеткен екен. Өлген комсомолдың емлеуханадағы жатқан дастығының астынан хат табылыпты. Ол өлер алдында жазған қосығы екен. Өзи Хожелиден келсе керек. Қосық қазақ тилинде жазылған екен, ал қосық қәбириниң басына қойылатуғын естелик тахтайға жазылып обкомкомсомолдың алдында педтехникум студенти Алым Самалов ири дауыс пенен оқып бергенде көп қызлар көзинс жас алып жылап жиберди. Сол қосықтан менің ядымда мына қатарлары гана қалған екен.

Ойлап едим шықтымба деп жарыққа,
Қайта түстим шыға алмастай арыққа,
Қыршын жаным қыйылар болдың қәйтейин,
Билимнди тарата алмай халыққа...

Оқыу жылының ярымына барганда студком жұмысынан есап берип қутылдым. Сол жылы халықтың есабын алыу жұмысы басланды. Биринши тийкарғы курстың балаларын халықтың есабын алыуға алып кетти. 3-таярлық класстан 5 студент, 1-курстың балаларын толықтыруу үшін бөлип алып, алгебра сабағын оқытты. Есап-санаққа кеткен балалар қайтып келгенше бизлерди олардың изинен жеткерди, сөйтип көп бепеп бирге 1-курс балаларының қатарына өттим.

Каникулға қайтқанда. Оқыу жылы тамам болды, каникулға шықтық. Етге қайтыу үшін Әмиүдәрьяны жағалап 3—4 күн кеме изледик. Үш қайық тауып бир қайыққа Чимбайдың, 2-ши қайыққа Қоңыраттың, үшінши қайыққа Хожелинин балалары минетуғын болды. Дәрьяның бойында жыйналыс болды, жыйналыста қаралатуғын мәселе оқыуға балалар, қызлар ертип келиу болды. Сөз көбине қыз балаларды әкелиу тууралы болды. Бул традиция қарақалпақ драматурги Әбдираман Өтеповтың «Теңни тапқан қыз» пьесасы менен оның концерт программасында сәулеленди. Әбдираман Өтеповтың концерт программаларынан ядымда мынау қатарлары қалған екен:

Жатба қарындасым бунша мунайып,
Барсаң жарық жолға алып бараман,
Оқыу ашылынты Төрткүл қаладан,
Барсаң жарық жолға алып бараман,

Бул қосықты драм кружок ишинен көбинесе Мариям Темирханова деген қыз айтатуғын еди.

Кемели жол жүриу тууралы тәжирийбемиз артты. Бул сапары 9 азналы кеме емес, 2—3 азналы «орысы қайыққа» миндик. Ол уақтында Әмиүдәрья бойынша жолаушыларды тасыуды кәсип қылған «Әмиүдәрьяны

ийелеген» Орал казаклары (Уралский) еди. Соңғы жыллары да Уралский кемесине минетугын болдық. Сол гездеги тийкарғы жол қатнастың даўамы 1933—34-жылға дейин даўам етти. Мен өзим 1934-жылы арқа районнан профессор А. А. Соколов бенен ең соңғы мәртебе декабрьдин 28-күни Чимбайдан Төрткүлге 2 арба жаллап, жолда төрт қонып бесинши күни Төрткүлге келдим. Ал соңғы жыллары суўда мотор катерлар, қырда машиналар пайда бола баслады.

Директорымыз хәм бир неше муғаллимлеримиз бенен хошласып 3 қайық дәрьяның қатты ағысы менен жарысып ығып кеттик. Кемени Әмнұдәрьяның қатты ағысы өзи менен бирге ала жөнелгенде үш кемеден шыққан балалардың даўысы дәрьяның ишин жаңғыртып жиберди.

Қайықтың рулин қайықтың ийеси жийрен қапа сақаллы уральский устап отыр, ал ескекши—кемениң ийеси ескек есиу ушын уралскийге жалланған камбағал өзбек жигити екен. Бул ески гөне дүньяда биреўдин күшинен биреў пайдаланыўдың бирли ярым қалдықлары болса керек.

Биз аўылға тез барыўдың қуўанышы хәм жолдас кеме менен жарысып озыў мақсетинде ҳәр ескекке бир баладан, төрт бала ескекке түстик. Сонша күш салып ескекте Қоңырат балаларының кемесинен оза алмадық. Оған себе, бунда руль тутыўшының хәм ескекшиниң тәжирийбеси болыўы керек екен. Руль тутыўшы қатты ағыс бенен кемени жиберийн керек екен. Қоңырат балалары бурын көл, Таллық дәрьясының бойында суў жағалап, ескек есип қайық айдаўдан тәжирийбеси көп екен. Және биз минген кемениң ултаны енли екен, узыны узын, ени тар, узын бел кемс жүргиш болады екен. Дәслеп кемени таңлағанда Қоңырат балалары жүйрик кемени сайлап алған екен. Келе-келе бизинде ескек

есиў тәжирийбемиз артты, руль тутқан уральский есекте сиў түбине терең батыра бермен, суўдың бетин қалпып есиң, сонда кеме жақсы жүреді, күш аз жұмсалады деді. Биз тәжирийбени ийелеймен дегенше, есектең тереңнен силтеп шаршап қалыпсыз, Қоңырат балаларының кемесі араны ашып кетті, тек олардың узақтан қыйқыулаған дауысы дәрьяның бетин жаңғыртып қулағымызға тал-тал келип турады... Бушан кейін ол балалар бизлерге де жеткермеді. Олар менен кейін ушыраса алмадық...

Буннан бир жыл бурып кеме күткен Қаттыағардың сағасына келсек, Қаттыағардың сағасына дәрьяның қайыры теуін суў ағызатуғын болынты. Биз барсақ Қаттыағардың қасынан «Файзулла жарған» деген үлкен канал қазылып атыр екен. Қарақалпақстанның арқа тәрепинин барлық халқы сол жерге жыйналған ба дедім. Адамлар қарақурымдай көршеді, аламанның арғы-бергі шетине жетип болмайды.

Бул каналды «Файзулла жарған» деп атауының себеби. Файзулла Маткаримов деген қарақалпақ мурабларының ең тәжирийбелі мурабы болғанлықтан хәм 1913—1914-жыллары «Қызкеткен» каналын басларда да мураблық қылған тәжирийбелі адам болғанлықтан, өзи хат билмесе де областылық суў хожалығының баслығы қылып таярланған адам екен. Қарақалпақлар бул кишини «Әнжирал (инженер) Файзулла» деп атайды екен, себеби буның карауын да бирнеше инженерлер хәм болған. Қарақалпақлардың ески әдетинде арнаны ким қаздырса, канал сол мурабтың аты менен аталып кеткен. Мысалы Қуўанышжарма, Үсенжап, Есім өзек т. б.

Мен Файзулла деген кишини 2—3 рет көрдім. Басында гүдидей қара телпеги бар, сарысынан келген, сийрек сақаллы, дуғыжымнан келген ири киши еді. Узын

шапан, үлкен телпеги менен үлкен жыйнақтарда ауйларды сууландырыу мәселеси бойынша басшылық қылып жүрди. Ол киесиге шығарған Қыдыршиз бақсының қосығының менің ядымда қалғаны бар.

«Агамыз энжирал Файзуллады,
Қаттыагардан саға алды.
Бир қатынға нәзер салды,
Есабын бере алмай қалды».

Файзулла жарғанның сағасындағы қазыушыларға араласа басладық. Хәмме дүркиресип бизлерге жол берип атыр, бизнің басшымыз, бизден жасы үлкен техникумдағы комсомол ячейкасының секретары Халқабадлы Жарылқасын Пирназаров еди. Жарылқасын Пирназаров оқыуға барар алдында Халқабадта батырақлар комитети болып ислеп, елге атағы жайылған екен. Ал бизлер менен оқый баслағанда, өзіннің сауаты болмасада, жанжел көтерип, биринши курске өтип бизлердің қатарымызда отыра берди. Есап сабақларына түсинбей, қуры отырыу қыйн болдыма, әйтеуір обком комсомолдың кеңсесине ҳәр нәрсени себеп қылып кете беретугын болды. Оқыуға аз қатнасты. Өзи солақай еди, сол солақай қолы менен шалама шекки сауаты менен жыйналыс протоколларын көширну менен ҳәлек еди. Балалардың ишинде жасы үлкен хәм комсомол активи болғанлықтан комсомол ячейкасының секретарлығына сайланған еди.

Пирназаровтың аяғында қыйсық табан орысы етик, үстинде шыймақпалдан тиккен гимнастерна, қалтасы тарбайып шыққан шалефей шалбар, белине сары тоғалы әскерий қайысты бууып алған. «Төрткүлде оқып қайтқан мени көрдің бе?—дегендей стройда марш қылып баратырған солдатлардай еки қолын силтеп «стро-

вой шаг» бенең ғоддаслап аламанның ортасынан өтс бергенде хәмме жапырылып келип Пирназаровтың қолынан алып атыр.

Ауыл ақсақалы ауыллық мураблар Пирназаровтың алдында жортып жүр. Бизлер Пирназаровтың артынан ердик. Өзи батрақ, оқығанына бир жыл болып буншелли «тутымкершилик» (үлкенлик) қылып өзін халыққа тапытқанына мен хайран қалдым...

Биз Қууанышжарманың бойына өзимиз бенең бирге оқыған Арысланбай Бекмуратовтың үйинде қонақ болдық. Кемели Қууанышжармадан өттік. Халқабаттың тусы—Қарайшанның көпириннің тусында Пирназаровтың тозыуы жеткен жаман үйи бар екен. Пирназаровтың хәм Рейим Қулымбетов деген оқыушылардың үйинде мийман болдық. Елге араласқаннан кейин кемеде отырғымыз келмей кемешиге рухсат бердик. Бул уақытта оқыушы балалар хәр тәрепке тарап азайып 4—5 бала қалдық.

Пирназаров бизлерди ертип, Халқабаттың базарына апарды. Халқабаттың иши адамға толы, базар, қызған, жекке баққал, дүкан, саудагерлер. Базарлар товар сатқан дүканшыларға толы екен. Бул гезде хәммеси де жекке мүлик ийелери екен.

Халқабат 1917—1918-жыллары баспашылардан сақланыу үшін қамал болып қалада базар пайда болған екен. «Жаудан аман қалдық, слимиз абад болды» деп қаланың атын «Халқабат» —қойған екен. Бул мақаның атын бурын «Ийшанқала» дейди екен. Қарақалпақлардың ески әдетинше жаугершилик жыллары жау «Ийшанға тиймейди, мешитке келмейди» деп Ийшанқаланың қамал болыуының де себеби сол екен.

Халқабаттың базарын көрип Қыдырнияз бақсы қосық шығарған екен. Сол қосықтың мениң ядымда қалған қатарлары мынау ғана:

Бизің жақта «Халқабат» деген сөз болды,
Тауардың орнына толы бөз болды,
Қишигирим сауда мың хәм жүз болды,
Қырық еллиге сауда болмас Халқабат.

Халқабатдың бир қассабы бексыйық,
Шәртектің астында отыр жыртыыйып,
Қолында пышағы серкени түйіп,
Жыртыыйған хәм қассабың бар Халқабат.

Сәлем берип ауыл ақсақаллары, базардағы жекке мүлік ийелери, дүканшылар Пирназаровтың қолынан келип алып атыр.

Пирназаров еки ауылсовет баслығын шақырып хәр қайсысына 50 тийиннан «салым салып» 2 сомға Халқабаттан арба жаллап төрт баланы миндирип «Бар, хош болың инилерим» деп бизлерди шығарып салды. Мениң қасымдағы балалар Төренияз, Сапаров, Бахый Ергалийев, Тажиахмед Сейтмамутовлар еди. Чымбайға 3—4 километр қалғанда алдымнан еки атлы, ауылда қалған жолдасларым шауып шықты. Мен арбадан түсип атқа мингесип кетип Чымбайға жеттим... Өтенияз ағам келгенде минер деп маған тай алған екен, ол ғунан болып ержеткен екен.

Ағайын-тууғанлар, қоңсы-қобалар жыйналып қалды. Қоңсы қобалар құтлы болсынға келип атыр. Мениң алып келген үлкен базарлығым печенье болды. Ал басқа жемистиң бәри Чымбайдың өзинен табылды.

Ертеңине қаланы айландым, қала азлап өзгерейин деген, мен кеткенде телефон сымы бир-екеуі ғана еди, енди 5—6 болыпты. Бир базаршы арбалы кетип баратырып:

—Аспанда сым көбейип кетипти. жулдызды енди қа-

лай көреміз деп өз өзінен сөйленіп баратыр екен... Үйге келген аұылдың ғарры-гуррылары:

—Балам, обласқа барып қандай әмел алып келдің, аұыл әмелдарлары басқалардан болып бізге теңлік тий-меді ғой,—дегенде, мен оларға хеш нәрсе түспидире алмадым. Бул гәплер құлағыма да жақпады, тек болғаны» және үш жыл оқығаннан кейін мектепке муғаллим боламан» деп жууап берген болдым. Бирақ олар мениң берген жууабыма қанаат қылмағандай түс көрсетти.

Ғунанымды безеп миннип тамыр таныс ізлеп, ел аралауға киристим, каникуль ұағында қыдырыспаны гүжиттим...

Аұылда. Бул 1926-жылдың жаз айлары еди. Төрткүлде бир жыл оқығаным менен үстимдеги кийген кийимлерин жаңаша болып жетискен жоқ. Ғунаншаға көзлик, жипек жона, нағыслы ақ терлик салып безедим, басыма қара текпек, үстиме узын жинек шапан, белиме түрме белбеу бууып кийинип алып қәйерде, той-тамаша, жырау-бақсы болса қалдырмай қыдыра басладым. Той-тамашаларда Төрткүлде оқып қайтқаным үшін отырыспаларда хұрметли қонақтың бири болдым.

Аұылда аұыл турмысы еле өзгерип кетпеген. Аұлы-советлер еле «ақсақал» болып аталып, ал оның ағзалары «член» болып аталады екен. Және аұылдағы үлкен әмелдарлардың биреуи батрашком екен, және аұыллық парт ячейка деген бир әмел бар екен. Аұлаткомның секретары парт ячейка және батрашкомлар бир топар атлы болып ел аралап жүреді екен, олар көбинесе жекке, хожалығы аұқатлы жерге топарласып қонады екен. Батрошком есигинде адам жаллапған жекке хожалықлар, есигиндеги дийқаны, жалшысы, қойшы менен мийнет хақысын ұақтында төлеу хәм қандай кийим-кеншек беріуи туұралы договор дүзеді екен. Қәйбир аұлаткомның

белгілі бір кеңсесі жоқ екен. Бул жағдай шайыр Избасар Фазыловтың қосықтарында:

Ауылында аулаткомның,
Кеңсесі жоқ дөш қандай.
Кеңсе қайда, қоржында жүр,
Айна-тарақ сатқандай—

деп сәуленелген еді.

Бұлардан да басқа тухым ширкет (жоңышқа тухым) захта ширкеттің уәкиллери, ақша бөлімінің налоговой инспекторлерінде атларын сазлап минип ел арлайды екен. Мен де «хүкіметтің бір уәкилиндей болып» бұлардың қатарына қосылдым. Қонған жерлерде ақсақалдардан акт протоколларын жазыуға жәрдемлестім. Секретарлар шала сауатлы екен. «Әмелдарлар» түскен қонақ жерлер мал сояды, атларға жем береді, қонақ қылады. Үріп әдетлер еле өзгермеген. Енді мен бұрынғыдан қалған халық салтлары тууралы қәйбір болған, көзім көрген эпизодларды айтып бермекшімен.

Бір ауылда қыз-жигитлердің отырыспасының үстінен шықтым жақыт күндіз еді. Көп жигитлердің қасында мен де отырдым. Отырарымды отырсам да көп қысылдым, қатарласып отырған қызлар менен жигитлердің ортасына түсіп қалыппан. Шашақлы, тығын тығылған, нағыслы, мыстан исленген дөңгелек насыбай шийше қолдан қолға өтип үйдің ишін айлана баслады. Маған жақынлап келгенде көкірегі хәйкел менен өңірмоншаққа толған ириден келген бийдай рең қыз екі қоллап маған насыбай шийшени ұсынды, мен уялғаннан шығып қаша жазладым...

Бір күні Чимбайдың арқасында саңмурып қыпшақ урыуының елатында көп жерлерге қонақ болып, кешке тамақ түнде бір тонар атлы болып бақсы айтқан жерге

бардық. Бизлерге үлкен сейсхананың төрinen орып қойған екен. Қараңғыда отырар орнымызды зордан таптық. Жырау бақсы айтқан жерде жылтыраған еки тас шыра бар екен. Оның биреуін хұрметли қонақ деп алдымызға қойды, ал биреуін дәстан айтып отырған бақсының алдына қойды. Еки тас шыраның жарығы үлкен сейсханаға жуғым болмады, хеш нәрсени көре алмадық. Тек «хор-хор» шылымның сууының қорылдысы, қызлардың хәйкел, өңир мошшағының жигитлерге кесе менен чай берип барып қайтқандағы сыңғырлаған, жуудырлаған сести, дауыстан қалған ғарры бақсының дауысын бөлип турды. .

Жолым түсип Чимбайдың түслик тәрeпинде «Қара буға» деп аталатуғын меканда күндиз бир тойда болдым. Тойда ылақ ойын болды, ылақ ойыннан кейин қыз-жигитлердин отырыспасы болып, мен де есл отырыспаға араласып қалған едим. Бул отырыспа күндиз еди. Қызлар үйдин қазан-табақ туратуғын күн шығыс қапталында оң жағында, жигитлер үйдин күн батыс жағында малдасын қурып жайғасты. Қыз жеңгеси есик бетке таман отырды, ал отырған қызлар бир ауылдың қызлары болып, көпшилиги еле ер жетпеген жас қызлар екен. Отырыспа бираз қызып, чай ишле баслады. Үй ийеси чай қайнатты. дәслеп чайды үй ийесиниң өзи салды, ал сонынан чайнек кимниң алдында барса, чайнектиң ишиндеги чайы ишилип болғанынан кейин қалтасынан жипектен нағыс салынған пөпекли бауы бар, чай қалтасын шығарып чайнекке чай салды. Сол чай қалталарды көргенде анамның «ержеткенде чай саласаң» деп нағысы салынып пиптеген чай қалтаның құрағын ағаш сандыққа салып қойғаны сол уақытта көз алдымнан еслеп өтті...

Отырыспадағы тәртипке сер салдым. қызлар чай қуйылған кесени еки қоллап устап, орнынан турып, ғаз-ғаз жүрип, жигитлердин алдына барып қөлеген бир жи-

гитине еңкейіп екі қоллап усынып береді, қара үйдің ортасына келгенше арты менен шегініп жүріп оңнан кейін артына бұрылады. Кеседегі чайды ішіп болғаннан кейін бос қасанаы жигит чай берген қызға усынады. Қыз сол тәртіпте «пинхам» менен бос кесени алып, шегініп барып орнына отырады. Қызлар чай менен кесе усынғанда чай усынған қыздың қолында бір бөлек қапта болады. Қыз ең әдеп қасаны беріп хәм соң оны алғанда кесе менен қапты бирим-биримлеп алыў бирнешек секунд уақытты алады. Жигитлер тәрешпен де, қызлар тәрешпен де өзінің нөзер салған жигити ямаса қызына қасаны усынады, бул отырыспалар бирнешек саатларға созылады.

Бул көринислерди көргенде халық қосықларындағы мына бир шуўмақ куплет қатарлары ядыма түсті:

Бир қыз көрдим Аралбайдың елинде,
Қозақ тоқып отыр екен төрінде.
Бир қаса чай бердим турып алмады,
Дәулетім қайттыма—деп жаным қалмады.

Қыз-жигитлер отырыспа қызғаннан кейін үйдің сыртында хәйкел, өңір моншақлары сыңғырлаған бир дүркін қызларды баслап алдында келген қыз жеңгесінің сесті, дүсірлісі еситілді. Есікті ашып бир келіншек:

Жасаған жаўдан қайтпаған жүрегім,
Бир салым майдан қайтама екен!—

дегендей кириң қызлар—деп бир дүркін қызларды ертип кирип келді. Олар отаўға сүңгіп кирип бұрынғы отырған қызлардың алдына қатарласып отыра кетті. Бұрынғы отырған қызлардың жеңгесі отырған орнынан ғарғып турып:

Хәр кимнің де танасы бар,
Өгиз болама деген тәмеси бар—

дегендей бизін жас қызларымыздың үстин басып неге киреди екен. Жүриң, шығамыз, кетейік, орынларыңнан тұрың.—деди. Жайғасып отырған қызлар тез арада тура қоймады, еки қыз жеңгеси арасында өткір поэтикалық сөзлер кетті. Биреуінен бири өткір көрінді. Шетте отырған маған да бир жууан айтып жүреме деп қоўш егіп далаға қашып шыққанымды билмей-ақ қалдым...

Мен далаға шыққаннан кейін де үйдің ишнен бир-неше айтыс, жууаптар еситіліп турды, бірақ олар менің ядымда қалған жоқ...

Чимбайдан—Төрткүлге. Жазғы дем алыстан қайтпақшы болдым.

Бурынғы обком комсомолдың секретары, соңынан Обком партияның 2-секретары Қазақбай Аллабергенов областтық судтың баслығы болған екен. 8 жасымда сол Қазақбай Аллабергенов пенен ауылдың диний мектебинде бирге оқып едик. Ол гездеги 16—17 жаслардағы бала, ҳәзир Чимбайға командировкаға келип қайтпақшы болып атыр екен. Ол Чимбайдағы атақлы бай, ургенчли Хожамурат байдың орыс арбасын (файтон) минип, мени қасына отырғызды, файтонның алтын гүмиске пуу берип жалтыратқан қамыт ағашының салбыраған қоңыраулары, түрли намаға сыңғырлап, тар көшелер бойлап, узақ жолға жүрип кеттик. Буннан еки жыл ғана бурын усы Қазақбай мени комсомолға аларда, жыйналысты өзи басқарып, бирнеше жасларды комсомол қатарына алғаны ядымда. Ҳәзир бул қала байларынан да абырайлы, мынау жүдә жарасықлы кийинген адам мени тәсирлендирди.

«Қууаныш жарманың жағысы» «Қанлы жағыс» деген жерге келгенде, Назархан болыс деген биреу қонақ бо-

лы кетпуге мнрэт етти. Олар өгнзше сойып, скеўнмнз-
ди мнйман етти. Бул жерге аўыл адамлары көп жый-
налды. Таң алдында кемели сол жағыстан өттик. Биз-
лердин ерте шығыўымызға себеп, жағыстан өткен жерде,
«Жети асырымның қумы» және «Арық балық» деген
далалықтан салқын ўақта өтпесе болмайды екен.

Назархан болыс деген 5—6 атлы болып шығып жа-
ғыстап өткизип, бизиң атымызға мешеўге ат қосып «Же-
ти асырым» қумшап өткизип салды. 1923—24-жылы Қош-
кар деген баспашы Чимбай комсомол комитетиниң хыз-
меткерн Алимбетов дегенди «Арық балықтың» тусында
өлтирген екен, бул иске Назархан болыстың қатнасы
болған екен. Мнне сонлықтан ол бизлерге хызмет қылып
жүр екен. Назархан болыс қоластындағы Елшимбет но-
ғай деген киениң үйинде қонақ болып атқа дем бердик.

Соңғы күни Қара таўдан өтип «Қызыл үй» (ылайдан
салынған үлкен үйде) тоқтадық. Қарақалпақлардың бул
үйди қызыл үй дегениниң себеби ески ўақытларда рус-
лар Төрткүл менен Чимбай арасына «орыс жол» салған-
да ҳәр жерден почта бөлимин салған, соны кейин ала
«Қызыл үй» деп атаған. Халқабаттың алдындағы, Назар-
хандағы қызыл үйлер тозып жоқ болған. Биз келсек өт-
кен-кеткен жолаўшыларға суў қайнатып берип отырған
сөйлемшек қазақ кемпирди көрдик. Оның танымайтуғын
адамы жоқ. Төрткүл, Шымбайдағы басшылардың бар-
лығын танийды екен. Барлығының атларын айтып сай-
рап отыр. Өйткени ол басшылардың бәри де сол «Қы-
зыл үй»де талай мәртебе келип қонып кеткен екен.

Шаббаз қаласынан өте бергенде Қазақбай болыс
деген (волостной) бизлерди қонақ алды. Жолда үш қо-
нып Түрткул қаласына келип жеттик.

Төрткүлге келсем оқыў басланыўға аз ўақыт бар
екен. Еки үш бала болып Төрткүлдин аўылларын пняда-
лап қыдыра басладық. Ең дәслеп Төрткүлдин күн бата-

рында «Тарнаў» (суў өткеретуғын тоныртқа) деген жерде Төрткүл әтирапына данқы жайылған Уайис мурап (Сариев) дегеннің үйіне мийман болдық.

Уайис мурап деген қарақалпақтардың қайшылы урыуынан екен. Мурап болғанына көп заманлар болған екен. Көзі жумық, сийрек ғана сақалы бар, толық, при адам екен. Прилиги соншелли, бир ат бир күнге Уайис муранты көтере алмағанлықтан, қанталына және бир атты ертіп алып шығады екен. Халық бұрыннан қияғырған салтты жоғалтпай, Төрткүл ауылларында қаза үй азайса да, отауды сазлап қойған екен.

Уайис мурап Сары ұлы 40 жыл мурап болып қартайған уақытында 1949-жыллары Хүкімет тәрешпен Ленин ордені менен наградланған еді.

Бир күні Төрткүлдің күн шығар әтирапында совет дәуірінде болыс (волостной) болған Молла Сабыр дегеннің үйіне мийман болдық. Ол киісі де қайшылы урыуынан екен. Молла Сабыр дегеннің үй үскенесі келіскен адам екен. Екі жорға атын ертлеп бизлерге берді, бул уақыт құрбан айт байрамы еді. Жорға атқа мийип «хәйтлан», көпшілік баратырған Мантық деген әулийесіне бардық. Ол уақытта Төрткүл әтирапында дийшій хәйт-байрамлар, әулийесінің басында өтеді екен.

Мантық әулийесі Төрткүлдің арқа тәрешінде онлаған шақырым жердегі дөң басында екен. Барсақ сол әулийесінің басы адамға, арба, атларға толы. Әулийесінің әтирапы саудагерлерге, палаушы, -балық қууырдақшыларға лық толы екен. Ол жерде палау асып атырған, мал сойып атырған қант, конфет, халұа—шекерлерге толы. Арбалардың ишинде, басын дигирдей үйіп ораған хаял-қызлар, басына ақ орамалларды тоятырып ораған гарры, кемпирлерде, жас қыз-келиндішеклерін қоршалап алып, хешкимге көрсетпейді. Ал, ол жас қыз-келиндішектер жарық дүньяға қызығып, әтираптарға күліп қарап,

өзлерин көрсеткиси келеди, бирақ арбаның ишин қоршалаған зағзақы кемпірлер, оларға кейип, бетин орамал менен жаптырып буғып отырыўды буйырды. Гейбир жас жигитлер өзи сүйген қызларға пабат қуты сыйлықларып, қызлардың жүзин көрмесе де, арбаны тасалап турып, орамал дәстүрханын әперип атыр.

Бизлер аттың үстінде жүрсекте қызлардың жамалын көре алмадық. Бул күнде Төрткүл—Шаббаз әтирапындағы бурында болған әдетлер «әдира қалып жоқ болды ғой», Төрткүлдің арқа тәрепинде қарақалпақлар мәкан еткен «Досбай» деген жерде бурын Төрткүл әтирапына бий болған Өбейбий дегеннің үйине мийман болдық. Өбейбий бул күнде бийликтен қалып, жер егип дийханшылық қылады екен. Ол киесиниң бойы пәскелтек, келседе адамлардың ириси екен. Оның қолының хәр бармағы ски бармаққа тең келгендей. Жуўан бармақлары менен адамды таң қалдырды.

Өбейбий қарақалпақлардың тарийхына байланыслы ертедеги әңгимелерди ақырын, салдам менен сөйлеп отырды. Бирақ мениң ядымда қалмады, тек мениң ядымда қалғанының болғаны Өбейбийдің «1916-жылы Чимбай уезд начальнигин өлтиргендеги ўақыяда рус хәкимлери Досбайдағы қарақалапақларды Төрткүл крепостының ишине үйимиз бене» көширип апарып «Ақүйли» (илен) қылып, солдатлар сыртымыздан қадағалап турды»—деген болды. Бул ўақытта оқыўшылар арасында шаш қойыў дәстүри жоқ еди. Аўылда өскен шашымды көрсетиўге уялып, дүканшан шетине қундыз тутылған, иши түлкенин териси, сырты қара мақпал, татар сәўдегерлериниң кийетуғын цилиндрге усаған соппас сатып алып кийип алдым.

Бир күни Төрткүлге жақын жерде Молла Еримбет деген атақлы қарақалпақтың үйине қонақ болып отырғанда, күндиз абайламай соппасымды шешкен екенмен,

15—16 жасар үш-төрт бала—«Мына баланың шашы бар екен» деп бақырысып қоя берди. Мен де тез соппасымды кийіу менен болдым. Қайда қыдырсақ та техникумға қайтып келип, турамыз, өйткени, тамақ, төсек орын, сол жерде тайын. Және жаз айларында муғаллим курсине арқа округлардан муғаллимлер келип оқып кетеди, олардың көбин таниймыз. Олар менен бирге болыу аўылды сағындырмайды. Олардың да кийим кийиси еле жаңармаған.

Саратанның ыссы айларында да олар басына бастырмадай үлкен шөгирме—бөрик, үстинде ұзын шапан, белни тауыр менен толтырып буўған. Оларды ең дәслеп ана тил сабагынап шайыр Сейфулҗабит Мәжитов оқытады. Сол күшлери мен ол кисини биринши мәртебе көриўим еди.

Хазарысқа саяхат¹. Қысқа кашкулден келдик, оқыу баслануўға аз уақыт қалды. Тамыр-тапыс излеп, Әмиў дәрьяның батыс жағына өтип қыдырсақ деген ой туўды.

Шымбайдың арқасы, Кегейлиниң аягында Қайшылы деген мөканнан ашаршылық жылы ски баласын жетелеп, бир ҳаял Хазарсқа жақын «Аўшар» деген каналдың бойында аўшарлы Атабай деген адамның баласы болмай, соған турмысқа шыққан. Үш бала болып Хазарс қаласына пнядалап жол тарттық. Танымаған жерде ерси болмасын деп шашымды алдырып тасладым. Сол жылы бир суўық хабар келди. Рейимбай деген жолдасым бар еди, ол Қоңыратқа баратырғанда алдынап баспашылар шығып, көп адамлар менен оны да услаған. Кемели баратырған Рейимбай Сабировтың тек басында шашы болғаны ушын оны баспашылар шашына лампамай қуыйып өлтирип кетипти. Басқа жолаушыларға тиймеген. Шашымды алдырыўыма усыда бир себеп болып еди.

¹ Хазарыс—Хорезмдеги қаланың аты, ол арабша «хазары аси» —«қырқ ат» деген сөзден пайда болған дейди (Қ. Ә.)

Күн сууық, дәрья абыржы. Әмиүдәрьядан өткенде күн батарға айланды, геүгим тарта бергенде бир ауылға араласып едик. Хеш ким қонаққа алмады. Қайсы үйге барсақ та, мешитке барың дей берди. Бизлер буған дым түсибедик. Биз болсақ намаз оқымаймыз, булардың мешитке барың дегени неси скен?—деп хайран болдық.

Далада қоныўға болмайды ғой, мешитти сорастырып табыўға киристик. Мешитке барсақ ол кишкентай ғана ылайдан салынған өжире екен. Кишкентай ғана шам жылтырайды. Жамбаслап жатырған мектеп моллаға көзим түсти. Сәлем берип кирип барып моллаға тағы сәлем бердик. Бизлердің келиўимизден молланың хабары болса керек, онша бизлер менен нси болмаса да, келиң, отырың дегендей түс көрсетти. Жылтыраған оттың ишинде молланың қара дүмшесиндеги чайдан қалған азгантай суў сыжылдап тур.

Жамбаслап жатқан молла, орнынан турып, онша қыймылдай бермей, тек от өше жазлаганда, далаға шығып бир-ски түйір ағаштың жаңқаларын отқа салады. Ол жоңқалар алысып жанарда өжиреннің төбесин түтин қаплап, дөгерегин айланып көзимизге кирип, аштырмай таслайды. Түтиннің де тәсилин билип, бизлер хәм бугып, яки жамбаслап жатып, түтиннен сақланып отырдық. Түтин ең алдын бурын өжиреннің төбесине барып, оннан кейин төменлей баслайды. Молланың да турып отырмай жамбаслап жатқанының себебин соннан кейин түсиндик.

Жарығы жоқ тар үйде отырып, ичимиз писип зериктик. Егерде таң саз бернй жарық түссе—тез жолға шығар едик—деп отырмыз. Уақыт иңір болды. Қарнымыз да аш болайын деди. Алып шыққан нанымызды, дәрьядан аман өткенимизге қууанып, қонақ үйге енди келдик ғой, бүгін жетемиз деп, дәрья жағасындағы садақа сорап отырған тиленшиге берип кеткен едик.

—Енди уйықласақ қәйтеди?—деп өз-ара гүңгирлесе баслап едик:

—Әссалаўма әлейкум—деп қолында үлкен табақ, бир киси кирип келди.—Молламыз мына тамақты қудайы қонақларыңыз бенен жең,—деди. Қол жуўып, ол тамақты жеп болмай-ақ, есиктен және табақ келди. Оның артынан және қос табақ келди. «Мешитке барың» деген сөзди енди ғана түсиндик. Ол елдиң дәстүри бойынша бийтаныс жолаўшы қонақты мешитте қабыл алады екен. Таң атыўдан орнымыздан турып жолға шыға бердик, жарықта моллаға да сер салып қарасам өжиреде пысқыған түтіннен молланың ақ сақалы сап-сары болып кеткен екен...

Бизлер мешиттен шыға бергенде сол мешитке киятырған еки-үш баланы көрдим, ел шетинде, узақ-узақ жерлерде ески мектепте бала оқытыў—бул жерлерде еле даўам етип атыр екен—деп ойладым. Ертелеп Хазарыс қаласына қарап жүрип кеттик. Аўшарлы Атабайдың үйине барып мийман болдық. Үй хожасы 70 жасардағы арық қара киси екен. Чимбай этирапынан үйленген хаялының ершен балалары ержеткен, екен, хәм хәўли-хәремли киси екен. Қасымдағы жолдасымның ағайыны болған соң, Ерназардың ағайыны келди деп өтирикти ыраслап шад болған болып атыр. Кеш болды, қонақ асы таяр болды.

Мени таң қалдырған жери: Тамақ нисер уақта есик беттен, тамағыңыз таяр болды ма? деген хаяллардың даўысы еситилип турды. Қонақ үйимиздиң тамағы алдымызға келеберген де, тағы да бирим-бирим үш табақ келди Қоңсылардың бул келген қонаққа еткен хұметі—сыйлығы екен.

Аўшарлы Атабайдың хәўлисиниң ортасында үлкен гарры гүжим ағаш тур. Оның жуўайлығын айланып, қушақлап өлшеп көрип едим, ол мениң қулашым менен

онбир кулаш шықты. Атабай ғаррыдан бул гүжим кашан егилген?—деп сорасам:

—Мениң жасым ҳәзир 71 де, мениң атам 73 те өлген, сол атам да бул гүжимнин қашан егилгенин билмейди екен—деп жууап берди.

Түс уақтында Атабайдың узатқан қызының үйи бизлерди мийманга шақырып кетти. Ол жерге барғанда кешеге аўхалды көрди. Сол үйде алдымызга табық келәбергенде, және төрт, бес «табақ тауыш», кайысаннан баслаўды билмей-ақ қалдық. Үйлерине сер салып қарасам әйнек дегеннен нәрсе жоқ. Өжирелериниң төбесинде кишкентай ғана түтин шығатуғын тесиги ғана бар. Тамның пәтиги қыстағы жаққан түтиннен қап қара болған екен.

Оннан кейин арадан отыз жыл өткеннен кейин бул жерлердин қал-жағдайын сорасам, жаңа мектеплер ашылған, аўыл интеллигентлери көбейген, ол жердеги колхозға «Калинин» деп ат қойған. Ол колхоздың баслығы сол Атабайдың ершен баласының ең кишкесен екен. Ҳәзир бар деп жууап берди. Оннан кейин бул жерлерге жолым түскен жоқ.

ТӨРТКҮЛ ЕСТЕЛИКЛЕРІНЕН

өрткүлдеги оқып жүргендеги күнлерде мынадай эпизодлар есімде қалған екен. **Намаз.** Хәкимбай ғарры деген адам Төрткүлдің қараңғы көшелерінің бір дүгіскен гирдан жерінде үлкен кәт құрып оған кийіз көрпешелерді төсеп нанбайлардың шөрек нанын сатып, нан сатқан пулын көрпешенің астына қойып отыратуғын еді.

Бір күні ол ғаррының тусынан өтіп баратырсам ғаррының қасына адамлар топланған, ғарры ғарғанып атыр екен, ол адамларға былай дейді.—Мен намазымды оқып бастаған едим, бір кисапыр көрпешенің астындағы күш менен нан сатқан пулымды қолын суғып алды, мен намазымды буза алмадым, кисапыры құрғыр пулымды алып кетті, оның алып атырғанын көрдім, мен он бас пенен намазымды оқып боламан дегенше ол ақшаны алып бәдар кетті...

Насыбай. Төрткүл қаласында базар күндері насыбайшылар «көк насбай» деп аталатуғын **насыбайды**

ағаш кәттің үстине қойып сатады. Насыбайшылар бир насбай атқанлардан пул алмайды. Төрткүлдің «Дос бай», «Тарнаў», «Келтеминар» деген жерлеринен бир пеше ғаррылар базар күнлери азан менен ешеклерин сртлсн минип Төрткүлдің базарына келеди. Бул ғаррылардын базарда базарлық жумысы жоқ, тек болғаны насбайшылардан бир атым «көк насбай» атып үйлерине қайтып кететугын еди.

Патифон ҳаққында. 1933—1934-жыллары үйлерге патифон, пластинка алыў дәстүр болды.

Бир ауыл дийханы дүканнан патифон, пластинка сатып алып, бир таныс үйге келип пластинкасын тыңлап көрейин деп Төрткүлдеги таныс үйдін патифонына қойып көрип еди, ал пластинка тек музыка екен. Қосық айтпайды екен. Сонда пластинка алған дийхан үй ийесине—бул неге қосық айтпайды?—дегенде үй ийесин оған:

—Бүгил намасын шертип қояды, ал ертсн қосығын айтады—деп күлди.

Дилмашлар. Қарақалпақлар арасында рус мектеп-леринде сқып билим алған, рус мәденияты, әдебияты менен таныс, оқымыслы интеллигентлерде бар еди. Рус тилинен дилмашлық қылып сөйлеушилерди батыс еллеринде «Толмач» деп атайды, ал ол қарақалпақларда өзиниң сөйлеу тилине бейимлеп халық этимологиясы бойынша «дилмаш» деп аталып кеткен.

Қарақалпақ дилмашлары ҳаққында мениң есимде қалғанлары мыналар:

Турман дилмаш. Бул киси Шымбай қаласында Шымбай уездинде дилмашлық қылған адам екен. Оның миллети қазақ, фамилиясы Қаржаўбаев екен. Ол киси ерте-ректе өлип кеткен екен. Ол кисини маған көриўге туўра келмеди. Ол гезде рус тилин билген интеллигентлер ушып қолдан исленген самагон ишнў мода болған екен.

Турман дилмашты көргенлердин айтыуы бойынша «араққа жарылып» самагоннан уўланып олди деген гәп бар.

Турман дилмаштың Әзирбай, Сейит, Әшир, Асан, Үсен деген балалары болды. Мен оның киши балалары менен баслауыш мектепте бирге оқыдым. Әкенің балаларына қылған тәсирин болса керек, Турман дилмаштың балаларынын барлығы оқып билим алған интиллегентлер еди...

Әсен дилмаш. Қарақалпақлардың қыпшақ урыуынан. Ол ашаршылық жыллары Шымбайдан Әмет деген ағасына ерип Төрткүл қаласына барады. Әсеннің ағасы Төрткүлде Лебедов деген банка чиновнигиниң повары (аспазы) болып хызмет атқарады. Әсен Лебедовтың балалары менен бирге ойнайды. Булар мектеп жасына келгеннен кейин Лебедов өз баласы менен бирге Әсенди рус мектебине береди. Әсен жети жыл оқып рус тилин билеп шығып ең дәслеп почта чиновниги хызметин атқарады. Ал сонынан ол Әмударья бөлимниде Хийўа паспорт столының начальниги болып Әмударьяның батыс тәрәпине өтиўшилерге паспорт бериў исин басқарады. Қарақалпақстанда совет власты орнағаннан кейин Көк өзек волостной советиниң баслығы болып хызмет атқарады. Ал оннан кейин 18 жыл даўамында Шымбайда суў хожалығы хызметинде болады.

Мен Әсен ағам 1929-жылы сентябрь айында Шымбайдың қубласында «Дөнгелек там» деген жердин алдында Кегейли арнасының жағасында Қойлыбай Сапаров дегенниң үйинде ушырастым. Мен этнографиялық экспедицияға жол баслаушы хызметин атқарып болып, атты безеп минип ел аралап қыдырып жүр едим. Қойлыбайдың ақ отауының дөгерегине суўлар себилген. Кегейли арнасының аққан ағысы көринип тур. Үйдин қасында қызыл ала текиметтин үстинде Ахмадий Бурна-

шев. Әсен аға үшеуінің әнгиме дүканын құрып отырғанының үстінен шығып, сол жерде мийман болдым. Бизлердің тарих, әдебиет хәм рус мәдениәты туўралы сөзлеримизди тыңлап отырған бир неше аўыл адамлары да бар еди. Әсен аға менен Бурнашев хор-хор шылым тартады екен, хор-хор шылым үсти-үстине келип тур.

Темекиниң жасыл түтүнн буўдақ—буўдақ болып аспапға кетип тарап атыр. Әсен аға рус мектебиндеги оқыған дәўирин сөйлен берди. Мени таң қалтырған пәрсе Гогольдиң шығармаларын онын яттан сөйлен берген болды.

—Рус мектебинде Гогольдиң шығармаларынан үзиндилер ядлататуғын еди—деди ол. Үйдің қубласында бой жүўерилер баслап, оның жапырақлары шайқалып тур, Екпе жийделерде қызара баслаған. Тәбияттың азанғы сулыў, салқын тартқан, мәҳәлинде Әсен аға менен хошластық. Атланып жолға түстик, мениң қасымда ат ерлейтуғын Боранбай Мәмбетов деген ат қасшымда бар еди.

Арадан көп жыллар өткеннен кейин 1948-жылы Әсен ағаны Тахтакөпир районында және көрдим. Ол киши көзине көз әйнек алып «Правда» газетасын оқып отыр екен. Әсен аға менен ушырасып қуўанысып қалдық. 1929-жылғы сөйлескен әнгимелеримизди даўам қылдық. Мен сол 1948-жылы қыс айында «Қызыл Қарақалпақстан» газетасына «Асаң дилмаш» деген ат бенен мақала жаздым. Ол киши маған: «Хүкіметтиң берген пенсиясы маған вполне хватает иним»—деди. Бул кишиниң киши пейиллиги, әлпайым сөзи менин удайына ядымнан қалмай жүрди.

Ол киши 1950-жыллары 83 жасларында дуньядан қайтты. Әсен дилмаштың Худайберген деген баласы менен 1923-жыллары Шымбайда баслаўыш класста бирге оқыған едим.

Адамбай дилмаш. Мен Адамбай дилмаш дегеннің лақабын көптен еситкен едим. Ол қазақтардың адай урыуынан екен. Оның ата-бабалары Хийұа ханының қасындағы атақлы дилмашлардан есапланған екен. Халық аўзында ертеке, әңгимелерде «Адамбай дилмаштын жазған арзасы бузылмай турмайды» делінеді екен. Адамбай дилмаш русша хәм ески түрки деп атааатуғын еки тилге бирдей саўатлы адам екен. Оның үйи Төрткүл қаласының сыртында үлкен гүнгаралы, дирликларлы хожалықтан болып есапланады екен. Оның Әсебий, Искендер деген балалары менен соңынан таныс болдым. Адамбай дилмаштың өзін көрместен бұрын оның ески әдебий тилде «ошбуның илаи сизге мағлум қылып билдираман киў, мен Төрткүл уезди, Сарнибий волостының пуқарасы Пәленкестен ариза, ашбуў аризам билан» деп басланатуғын арзасын көрдик. Бизлер жас ўақтымызда усы арзалардың бир копиясын таўып ялығ көширпип жүрдик.

1926—27-жылдың қыс айында областлық судтың мәжилислер залында молла—ийшанлардың қыяметлик ислери бойынша суд мәжилисинде дилмаштық қылып атырған жеринде адамлардың сыртынан қарап Адамбай дилмашты бир мәртебе ғапа көрдим. Сахна бетте суд председатели рус жигити бир неше заседателини менен отыр. Адамбай дилмаш судтың алдында төменде полға салынған кийиздің үстинде малдас құрып кишкене хасаны ийнише сүйеп, хасаның белинен ұслап төмен қарап қалғып отыр. Ол ат жақлы, қыр мурынаыдан келген, ири, сақаллы адам екен. Оның үстинде жүни өсик шекпен, бөрик басында сапақ жүни өсик телпек.

Айыпкерлер судтың саўалына жуўан қайтарып отыр. Суд председатели:

—Товариш Караказаков!—дегенде, Адамбай дилмаш, жумған көзин ашып, айыпкерлердің сөзин рус тилинде малдасын бузбастан, усағын түсирместен сөйлеп берип

тур. Бул кишиниң көзин жумып қалғып отырғанының себеби, айыпкерлердиң жай сөзине рус тилиниң эквивалентин ойлап атыр екен. Мениң ядымда «Дүмше молла» деген сөздиң русша эквивалентин түсиндирип сөйлегени ядымда қалған екен.

Күн песин болды. Адамбай дилмаш:

—Гражданин, судья, я должен молиться»—деп еди, суд председатели суд мәжилисин тоқтатып Адамбай дилмашқа песин намазын оқып алыўға рухсат етти. Адамбай дилмаштың қасына мыс қуман хәм тайын болды. Адамбай дилмаш сеңсең постынын ийинне салып, мыс қуманды қолына алып песин намазының тәретин алыўға шығып кетти. Менде Адамбай дилмаштың сын сымбатын дурыслап көриў ушын жақышлап бардым. Кейин техникумға қарап кетип қалдым...

Комсомол жыйналысында Мен Тәрткүл қаласында 1926—28-жыллары педтехникумда оқып жүрген дәуиримде техникум қасындағы 3-номерли комсомол ячейкасының (ол ўақытлары комсомол ячейкасы жаслар дәстеси деп аталатуғын еди) Сиясий билимлендириў, драм кружок) ҳәўескерлер топары хәм клубты безеў ислерин атқардым.

Ол ўақыттағы комсомол шөлкеминиң ислеринен мыналар есимде қалған екен:

Бир күни жаз шығып оқыў тамам болар алдында комсомол ячейкасының бюро қарары бойынша Эму дәрьяның жағасына шығып суўға шомылып болғаннан кейин дәрьяның бойында отырып бир биреўге сиясий билимнен саўаллар бөлистик, бул комсомол ағзаларының сиясий билиминиң өсиўин сынаўдан ибарат еди, бул исти комсомол ячейкасының хаткери (секретары) Бақый Ерғалиев басқарды. Ондағы талас мәселениң бири «Формасы бойынша миллетлик мазмуны бойынша со-

циалистлик миллет мәдәннәты деген не?» деген сауәлға жууап бернү еди. Ал бизлердин ишинмизден бул сауәлға дурыс жууап бергендей комсомол ағзасы болмады. Хәр ким аўзына келгенин сөйледи. Ең ақырында сен хеш нәрсе билмейсең!, —деп урысын тарқасын кийинини техникумға қайттық.

Мине усыған усаған сауәл-жууап кешеси қалалық комсомоллар жыйналысында да болды. Бул жыйналысты обком комсомол секретарынан Байжарасов, Тәңирберген Жаңбуршын хәм обком партияның пропаганда бөлминнен Сыдық Аблановлар басқарды. Бул мәжилистин тийкаргы мақсети комсомоллардың сияси билимин тексерин сияси билими бар комсомол ағзаларынан партия қатарына қабыл етнү еди. Бундагы ортаға қойылған сауәллар:

«I—II—III Коммунистлик интернационаллардың бир-биринен айырмасы не?» деген сауәллардың дегерегинде болды. Бул ҳаққында Москвада оқып келген жолдаслар сауәлларды шешнүге актив қатнасты, ал бирақ биз бул мәселелерге шала түсиндик. Мен сол 1928-жылы партияға кандидат болып өттим. Комсомоллардың билимин сынау бойынша тағы да қалалық жыйналыста ортаға қойылған сауәллар:

«Қудай барма, жоқпа?» «Тауық бурын шықтыма, мәйек бурын шықтыма?» деген сауәллар еди. Бул сауәллар бизлерге күтө қызық көринди, жыйналыста күл-ки гауырлы көбейип кетти. Ол берилген сауәлларға қанағатланғандай толық жууап болмай тарқастық.

Бир құпи түнде техникумға қайтып киятырсам техникумның дегерегинде қолларында жонылған еки таяғы бар еки студент жүр. Оның биреун комсомол ячейкасының (шөлкеминнің) секретары Бақый Ергалиев. Мен онан бунның себебин не деп сорадым. Ол:

—Комсомол ячейкасының бюросы техникумда оқып жүрген қызлар арасында жұмыс апарыуы туғралы қарар қабыл етті; енді қызлар жатқан жатақханадың дөгерігінде түнде гезек пенен қарауыл болып тұрамыз. Мен бүгін бірінші болып қарауыл болып тұрышпан,—деді. Мен оннан кейін таң қалып жатақхана бетке жүріп кеттім...

Бір күні барлық комсомол агзалары Ленин атындағы клубқа келсин деп атыр деп обком комсомол комитетінен хабар келді. Бізлер сан пенен Ленин клубына барып лыққа толдық. Мәжілістін обком комсомолдың бірінші секретары Әмир Дощанов басқарды. Ол;

—Бүгінгі қаралатуғын мәселе жаңа туғған балаға ат қойыу!—деді.

Төрткүлдегі пахта заводының рабочийы Пахомов деген кишинің ул баласына ат қойыу керек екен.

Әмир Дощанов—«Жаңа заманның адамы жаңа жеткіншекке қалай ат қойыу керек? Оның ата-аналарының алдына биз жаслар қандай талаптар қойыуымыз керек?»—деп сөзін піткерді. Көпшілікке салды. Көпшіліктің ишинең бір еки комсомоллар сөйлесді. Ең пзінде бір мақұл табылған ат дауысқа қойылды. Оннан кейін ат қойылған балаға жас баланың киім сыйлықтары берілді. Оннан кейін баланың ата-анасы трибунаға шығып жас әуладқа дурыс тәрбия беріуге үәделерін берді. Мине усындай етип жаңа туғған балаға қалалық комсомоллар жыйналысында ат қойыу традициясы біраз уақытларға дейін болып келді.

Мен техникумды піткеретуғын жылы бәхәр айының бір күні елиу, алпысқа шамалас комсомол жаслар қолларында арқан, ғауырласып қаланың ортасындағы ширкеуге (церков) қарап ғауырласып шабысып баратыр. Мен бір таныс комсомолдан:

—Бұл не? Қайда барасыз?—деп сорасам, ол;

—Қалалық комсомол комитетінің қарары бойынша анау ширкеудің басындағы крести қопарып тасламақшымыз—деді. Менде буларға қызығып қарап изине ердим. Булардың бир-екеуі ширкеудің басын зәңги қойып өрмеледі. Арқанлар бир-бирине жалғастырылады. Арқан ширкеу кресінің белине тағылды. Арқанның төмендегі ушын балалар ғауырласып тартты. Ширкеудің темирден исленген крести қозғалатуғын емес. Бир-еки рет арқан үзилді. Крести қопара алмады. Булар қанша шабысып келседе ойлаған мақсетін орынлай алмады. Тарқасып кетті. Креске тағылған арқан шамалға ушып салбырап бир хәптедей турды. Қалалық комсомол комитетінің өтініші бойынша қаладағы инженер техниклер еки үш күнде ширкеудің төбесіндегі крести алып түсірді...

Менің сол жыллардағы комсомол жыйналыстарындағы көрген-билген, есімде қалған елеслери мине усылар еді.

Дәрья бойында. Төрткүл қаласында төрт жыл дауамында оқыу оқып сол қалада хызмет атқарып жүрін өзимнің туған мекәным болған Шымбай қаласына гә кемели, гә арбалы тез-тез барып туратуғын едим. Сол Әмнүдәрьяда кемели жүрген сапарлардың биреуінде болған эпизодлардан сөйлеп бермекшімен.

Шымбайға барыу ушын Төрткүлден шығын Әмнүдәрьяны бойлап кеме изледим, менен де бөтен жолаушылар менен жолықтым.

Әмнүдәрьяның бойын жағалап жүргенімде Чоржауға баратуғын «Ильич» пароходына жолаушылар минип атыр екен. Сол жолаушылардың ишінде «Таң нуры» труппасының актив ағзасы, Шымбайлы қыз Марьям Темірханова Ташкенттегі рабфакка (рабочийлар факультеті) орта оқыу орнына оқыуға бармақшы болып, парходқа миннүге келген екен. Сол Марьям Темірханованы шығарып салыу ушын сол «Таң нуры» труппа-

сының ағзасы Бағжан деген қызда келген екен, мен сол
труппаның суфилері болып кружокта катнасам едім.

Шымбайлы қызлар Бағжан менен Мәрьям,

Таза бәхәр, таза мәусім,
Болмалы раўана қызлар,
Гүл ашылар бұлбил сайрап,
Болмалы раўана қызлар.

Өткен дәуір артта қалды,
Таза бір дәуір қозғалды,
Бір қадірлі меқман келді,
Қарсы шық, меқманна қызлар.

(С. Мәжитов).

деген шақырықты жаңа заманда қушақ ашып қарсы ал-
ған, жаңа заманның, жаңадан туңғыш пайда болған қа-
рақалпақ сахна өнерлерінің шәмен бағында сайраған
бұлбилдей қызлар еді. «Ильич» пароходы кетиүге
үшінші гудогин беріп, матрослар якорды (көшкіни)
ала бергенде Мәрьям менен Бағжанның қушақласып
хошласқаны дәрья бойының тәбият көринісіне қызлар-
дың қолаң шашлары шамалға желбіреп жарасып тұр
еді...

Біздер хәм кетиүге кеме таптық, кемеге мініп Әмнү-
дәрьяны ықлап жүрміз кеттік. Сол дәуірде көшпелік пе-
нен кемелі Әмнүдәрьяда жүрнү өзгеше, кеуіллі, шад-
лық өмірдің бири еді. Кеменің ишіндегі ошақта сор-
па қайнайды, таза қауада кеменің ишінде ишкен сорпа
қандай мазалы дейсең!

Шымбайға барғанша түнде, кемени қырға тартып
байлап дәрьяның жағасына песахана құрып қонып
бардық.

Түнде шырты ұйқыда жатсам бір нәрсе гүрні ете қал-

ды. Песаханадан ырғып шығып турғаннан кейин есиме келдим.

Әмиүдәрәя бизлер жатарда тынышланып тунжырап ағып тур еди. Түн ортасында Әмиүдәрәя өз-өзинен қутырып ағып, биз жатқан жағаны дегіш алып, дәрьяның жары құлап бизиң песахана құрған жерге жақынлап қалған екен. Бизиң песаханаңы дәрьяның жағасынан қашығырақ қурып тағы да уйықлауға жаттық, бірақ жатарымызды жатсақта дәрьяның шаулап аққан шууылдысы менен құлаған жардың гүрпидиси уйықлатпады.

Жерге көмген ақша. Азанда кемеге минип ыға беріп едик, кемешилер үш-төрт ескекті еспей-ақ дәрьяның қатты ағысы кемени әдеуір жерге апарды. Кемеге бизлер менен Хийұадап Шымбайға келип қулып дүзетіуши Подлы қулыпшының ағасы Лаббы деген гнябәнт (көкнаршы, бәң шегіуши) сөзди гүл қондырып сөйлесуши гарры бизлер менен жолдас болып кемеге минген еди. Кеме ыға бергенде Лаббы гарры орнынан ырғып турып көзлерін ятлғиып аларып «Дурдимап дур димап!» деп кемешилерге бақырып сөйледи, кемешилер бұл гаррының неге бақырғанын түсінбейде қалды, үш-төрт ескек ескеннен кейин кеме қырға тартылды. Гарры кемеден гарғып түсіп қонған жерге қарай жууырып кетти. Бираздап кейин қууанып қайтып келип кемеге минип сууық демип алды, соңынан билсек ол гарры ақшасын жатқан төсегиниң астына жерге көмген екен. Ол азанда турғанда жерге көмген ақшасы умытылып қалған екен...

Бизлер кемелн Бадай тоғайы деген жерге келгенде кемени қырға тартып жақын ауыллардан тауық сатып алайық, сорпа писирейик деген ойласық болды. кеме жағаға тартылды. Қырға шықтық, бир жас жигитти жақын ауылға тауық сатып әкеліуге жибердик. Ол жигит

бироз жерге бармай-ақ жолаушылар арасында усы төғайда баспашы болады екен, өткен жолаушыларды талайды екен,—деген қәуесет сөз пайда болды. Сол жылы педтехникумның студенти Рахимов деген баланы Қоңыратқа үйине кемели баратырғанда көп жолаушының ишинен Рахимовты бөлип алып баспашылар шашына лампамай қуып от берип өлтиргени ядымызға түсти. Онда анау аўылға жиберген жигитти жолдан қайтарыу керек деп атын айтып бақырып едик, ол қайрылмастан қатты жүрип әдеуір жерге барған екен. Оған берилген бұйрықта тез барып кел делниген еди, ол бақырған дауысты еситпеди, ол жиберген жолаушы жигиттиң қулағы санырау қулақ-герек екен...

Илаж жоқ. Оны жолдан тоқтатуу ушын аяғы жеңил тағы бир жас баланы жууыртып жибердик, бала жүйрик екен. Ол жигиттиң артынан жууырып жетти. Бийикке шығып қарап турмыз, ол бала изинен жетип услағанша бақырғанды еситпеди, кемедегилердиң бәри бул ҳәдийсеге күлисти.

Тағы да ығып кеттик, келер күни азанда Қатты ағардың сағасына кире бергенде қалың тораңғылдың шақаларында бұлбиллер сайрап тур екен. Кемедеги Лаббы бәнги орнынан турып «П—па!» деп қууанды. Кемемиз Кегейли арнасына келип түсти.

Кемешилер қуптан болғанда, бизлер ескек есип шаршадық, енди бизлер дем аламыз, кемениң өзи ыға берсин, таңата Шымбайдағы көпирдиң қасынан шығамыз» —деп кемениң ултанына төсеклерин салып уйықлап қалды. Бизлер де уйықлауға жаттық. Кегейлиниң сууы мәуиж урып ағып тур, буннан бир неше жыллар бурын Кегейлиде суу болмай ел дәрьяны бойлап көшкенде:

Көше-көштең кеўилде эрман қалмады,
Шанашта ун, қапта бийдай қалмады, .

Көрпе арқалап белде дәрман қалмады,
Аман болсаи айланарман Кегейли—

деген халық қосықлары көз алдыма елеследі.

Ертеңіне таң атқанда оянып қарасақ бизің кемеміз бийік қамыстың арасында бір көлдің ишінде тұр...

Халқабатдың тусындағы Боз көлдің сағасы жығып кетіп Кегейли арнасының суының көбі көлге ағып биз минген кемеңн тартып кеткен екен...

Кемешилердің «таң ата Кегейлинің Шымбайдағы көпірінің аузынан шығамыз» деген пийеті қабыл болмады. Терең көлге таяу таянып Бөзкөлдің сағасына пенсің ұақытта зордан жетіп Кегейлинің иші менен Шымбайға кеттік. Шымбайға келіп Шымбайдың ортасы менен ығып Шымбайдағы паяпылға жете бергенде Асан қуұырдақшының қуұырған балығының ийісі Кегейлинің бойына дейін келіп тұр екен...

Ұлал Баймухамедов. Ұлал Баймухамедов 1923-жылы Жанахмет Ахмамбетов пенсің бирге Шымбай қаласына Қызыл—орда қаласынан мұғаллим болып келіп бизлерді оқытқан адам еді.

1925-жылы Жанахмет Қазақстанға өз еліңе қайтып кетті. Ал, Ұлал 1925-жылы Төрткүл қаласына барып педтехникумға директор болып бизге қазақ әдебияты хәм қазақ тилинен сабақ берді, ол ұақытлары техникумда ана тили қазақ тилинде оқылатуғын еді.

Енді мен өзімді оқытқан әдіули устазым Ұлал Баймухамедовтың маған қылған ғамхорлығы туұралы сөйлеп бермекшимен.

1927-жылы каникул ұақтында Шымбайға туұған жерге қайтбай Төрткүлде қалып қойдым. Ұлал Баймухамедов Кенжебай Убайдуллаев екеуимізді Обл оно арқалы Төрткүлдеги балалар үйіне тәрбияшылық хызметіңе орналастырды.

Ал келеси жылы, облононың сийсий ағартыў бөлимини практикант етип орналастырды.

1929-жылы техникумды питкерер алдында қарақалпақ мектеплери ушын биринши әлипбе, есап, грамматика китапларып латын графикасы тийкарында жаза баслаған едим.

1929-жылдың 22-апрели күни-көсемимиз Лениннің туўылған күни Төрткүлдеги совпартшкола қасында партия шөлкеминде коммунистлер партиясына ағза болып қабыл етилдим. Ал, 1924-жылы В. И. Ленин қайтыс болған жылы комсомол қатарына өткен едим.

Мени партияға алар жыйшақта устазым Қилал Баймухамедов өзи биринши болып сөз сөйлеп мени партия қатарына қабыл алыўға усынды, ол маған партияға өтиўге гүўалық (рекомендация) берген еди.

Көп узамастан мени Төрткүл райкомының бюросына мениң партияға өтиўимди тастыйықлаў ушын бюроға шақырған еди. Рысбаев Ондасын деген Төрткүл райкомының бюро ағасы еди. Ол Ташкентте Сакуди (партшкола) питкерип келип, бизлерге партия тарийхына лекция оқыйтуғын еди, ал оқыған лекциясында партияның миллет сиясаты бойыпша сийсий қәте, түрли орынсыз, қолайсыз, сөзлерди көп сөйлеўди жақсы көретуғын еди. Оның келтирген қәте мысаллары саўатлы студентлер болған бизлердиң қулағымызға жақпайтуғын еди. Мен сол Рысбаевтың сөзине наразы болғандай бир сапары саўал берген екенмен, ол мениң есимде қалмапты да, оның есинде қалыпты.

Бюро болып атырған кабинеттен сораған саўалларына жуўап берип далаға шығып тыңлап турдым. Ол гезде Гали Жайтаўов райком бюросының дилмашы еди, ал райком секретары Бурлов деген рус жигити еди. сол бюрода Рысбаев мен гуўралы былай деди:

—Бул баланы мен танийман, мен оны оқытып атырман. Төртінші—питкеріуші курста партия тарихынан сабақ беремен. Бул бала сабақтан төмен, класында қалып қойды. Сонлықтан партия қатарына өтіуіне мен қарсыман—деди. Рысбаевтың сөзін Ғалий Жайтауов рус тилине усағын түсирместен аудардґ.

Мен бул гезде, «Таң нуры» труппасының суфлери, комсомол комитетиниң бюро ағзасы, драм кружоктиң баслығы «Қызыл мұғаллим» қол жазба журналының секретары, едим хәм баслауыш мектеплерге оқыу китабын жазыуға кирискен едим. Техникум питирер алдында Қарақалпақ обкомының идеология бойынша секретары Қазақбай Алламбергеновтың үйинде жататуғын едим.

Райкомның бюросынан Рысбаевтың жала сөзін еситип қапа болып киятырман. Кешки ала геуғим уақыт еди. Алдымнан Ғилал Баймухамедов шыға кетти.—Ал қайдан қайттың—деген сөзін есите салып қамығын жыламсырап зорға сөйледим. Рысбаевтың бюрода айтқан сөзлерини жыламсырап зордан сөйлеп бола бергенним де ол мениң басымнан сыйнап:

—Қаллы, қой жылама, партияға өтсең!—деди.

Ғилал Баймухамедов райкомға барып Бурлов бенеп сөйлесип, мениң партияға өтиу исимди питкерипти.

Сол гезде Ғилал Баймухамедов баслауыш ячейканиң (шөлкеминиң) секретарлығына сайланды.

Рысбаев партия мәжилисине себепсиз келмеген скен, жалпы жыйналыста Рысбаевқа сөгис берилди.

Рысбаев Сакуди питкерип Алма-атаға барып хызметке жиберген жеринен қашып келген екен. 1930-жыллары Шорахан да сундя болып ақжүрмел атты сүрипм жүрди. Сонынан қылмыс қылып партиядан шығып қамалып кетти.

1938—40-жыллары Кегейли районуна барып сол ўақыттағы районлық прокурор Өтамбетов Есемурат аға менен күндіз бир қара үйде қонақ болып отырсақ, Рысбаев, Әжимурат Мусаев тағы басқа мәсқүнемлер менен, мәс болып бир-бирине сүйенисип бизлер отырған үйге киятыр. Ал бизлер үйден шығып үлгерген едик. Бизлер олардан тасаланып кетип қалдық. Олар ғаўырласыўы менен үйге кирип кетти. Ессмурат аға:

—Қаллы иним, мына үйден өз ўақтында шыққан скепбиз, жақсы болды-аў!—деди. Арадан жыллар өткеннен кейин Рысбаев өз минезинен хор болып, бузылып, өлип кетипти деп еситтим.

Мен устазым Ҳилал Баймухамедовты қайда жүрсем сорастырып жүрдим. Ол Хожели райкомына секретарь болып иследи, ал соңынан Алма-атада, бир мәртебе ушырастым, ал оннан кейин көп ўақытқа дейин ушырата алмадым.

1936-жылы ол Батыс Қазақстанда областьлық суд председатели болып ислеп турған ўағында мен Москвада едим. Москваың қасында. «Клязьма» деген дача да турғанымда оннан хат алдым: Ол хатында:

—«Мен первый аўырыў болып Москва қаласындағы бир первый аўырыўлар санаториясына кетип баратырман, «қайтарсын сени қайнақай таўып аламан»—деп жазған екен, бирақ ол маған келмеді, мен оны сорастырып ҳеш жерден таба алмадым. Оннан кейин ол устазымның тағдирынның не болғанын биле алмадым, Ол ҳаққында узақ жыллар есимнен шығарғаным жоқ.

Ҳилал Баймухамедовте бизлерге устазлық қыла баслағанда 22 жаста екен, ол өзиниң педагогикалық шеберлиги, устазлық минез-құлқы, мениң тәрбиялы адам болып жетисеўимде үлкен из қалдырды...

Ибрайым Бекимбетов. 1925-жылы Төрткүл қаласына оқыўға барған едим, оқып жүрип Жүмек Орынбаев пе-

нен бирге сол гездеги Төрткүл қаласындағы басшы хызметкерлердің үйлеріне барып туратуғын едик. Олар Қасым Әуезов, Алланияз Әйтешев, Кәрімберди Сағидуллаев хәм Нуржан Көшекбаевлар еди.

Ибрайым Бекимбетовтың үйіне барғанымызда ол хәрдайым өзінің жаслық уақты, аўылда жигит болыуы, қызлар менен қыдырып айтыспа қылғаны туўралы қызық-қызық эпизодларды, күлдирги әнгимелерди сөйлеп беретугын еди. Ибрайым ағаны хәрдайым көрсен, аяғында қурым етик, басында селкилдеме қураш (шөгирме), үстинде қара камзол (бешпент) оның үстинен мәделі белбеу буўылған. Камзолдың ишинен узын ноғай жағалы көйлек кийетугын еди.

Ибрайым Бекимбетов сол уақытлары қарақалпақ областлық билимлендириў бөлімінің (халық ағартыў шақабының) баслығы болып ислеитугын еди. Ол киши бир неше ирет Қазан қаласына барып бизлерди оқытыў ушып татар муғаллимлерин алып келип турды. Сол жылы Ибрайым Бекимбетов Қазақстанның атқарыў комитетінің орынбасары болып сайланып. Қызыл—Ордаға кетти. Ибрайым аға Қызыл—Ордада болғаннан кейин де өзінің қарақалпақ киімін менен өзіне бекитілген фойтон арбада жүрди. Сол киши көп узамай жүрек ауырыуынан ауырып, Көкшетаўда Бурабай қурортында дүниядан қайтты. Бул қарақалпақ халқы ушып үлкен қайғы болды. Қазақстан хукимети Ибрайым Бекимбетовтың денесин арнаўлы посзд бесен узақ Көкшетаўдан Қызыл—Ордаға әкелип хұрметлеп жерледі. Сол Ибрайым ағаны жерлегени хәққында «Еңбекши қазақ» газетасы арнаўлы бетке мақала жазды. Ол кишинің атына көшелер қойылды. Оқыў орынларында да Ибрайым Бекимбетовтың атына естеликлер қойылып белгиленди. Асап Бегимов Ибрайым ағаны быдайынша еснен түспреді: «Бизлер Қызыл—Ордадағы оқыўшылар хәр жума са-

йып, Ибрайым ағаның қәбириннің басына барып жылап қайтатуғын едик»... Ибрайым ағаның Толғанай деген хаялы Төрткүлге қайтып келди. Областьлық партия комитети Толғанайды Совпарт школға оқыуға жиберди. Шымбай қаласындағы «Бекимбетов» көшеси Ибрайым ағаның атына қойылған еди. Ибрайым Бекимбетовтың атына Қызыл—Орда қаласында да бир көше қойылған еди. Ибрайым Бекимбетов өлгеннен кейин Қазақстанға ЦИК га орынбасар болып Өтәғияз Бекимбетов барды.

1930-жыллары Каз ЦИК га орынбасар болып, Қасым Әуезов тайынланды.

1929—30-жыллары Ибрайым Бекимбетовтың бир шии сии кулак байлар өлтирди. Соны еситип, ол ҳаққында бир шайырдың жазған қосығын Хожелиннің бурынғы 9-аўылында 1929-жылы бир баланың қолында көрип, экспедицияда жүргеннимизде жазып алған едим. Ол қосықты жоғалтып қойдым. Ибрайым Бекимбетов туўралы Аяпберген шайырдың «Бола баслады» шығармасында «Ибрайым Жийреншеден кем емес» деген қатарлар бар.

Кегейли районы Халқабаттың түслик шығыс тәрепиндеги «Жалпақ жап»тағы медпункт Ибрайымның аўылы болып аталатуғын еди. Ол жердеги Ибрайымның сғип кеткен тереклериннің еле изип көриўге болады. Ибрайым Бекимбетов қарақалпақ халқының жақсы уларының бири, ардақлы азамат еди.

Керимберди Сағдуллаев.—Қарақалпақстанда мәмлекет басшыларының бири еди. Ол ки си менеп көп ислес болдым. Керимберди Сағдуллаев Қарақум ийшанның медресесинде, Хийўада оқып, ескише билим алған. Ол Хорезм халық республикасы дәўиринде Молля нәзерети (финанс министри) болып иследи. Москвада Шығыс мийнеткерлериннің Коммунистлер университетинде оқып едипи обласполкомның орынбасары. Областьлық союз қозғалышлар соўзының баслығы, соннан кейин халық би-

лимлендириў комиссары болып хызмет атқарған адам еди. Ол сондай күлдіргі сөзлі хиси еди.

Керимберди Сағдуллаев 1932-жылғы биринши имла конференциясын басқарды. Ол киши туўралы мениң ядымда мынадай эпизодлар қалған; 1930—34-жыллары Қарақалпақстанның пайтахтын қайсы жерден салыў кереклиги туўралы үлкен-үлкен мәжилислерде қаралды. қарақалпақстанның дәслепки орайы Чимбай болсын, деп барлық печать (мөри) штампларға Чимбай болып жәрияланып келди. Ал орай Төрткүл болып турды. Ал Чимбай қаласының турған жерине үлкен жайлар салыныўға қолайсыз болды. Үлкен бир мәжилисте пайтахтың келешек орны қайда болыў керек деген қызғын сөзлерде Сағдуллаев сөзге шығып:

—Бул мәжилисте де бир шешимге келе алмадық, мениңше пайтахты Қара таўдың үстинен салайық. Қара таўдың үстинде отырып, адамлардың атызға шығып ислегенни, ислемегенни дүрмин (винокль) менеп қарап отыра беремиз,—деп еди. Буган адамлардың бәри күлди. Бирақ соңынан, мөгар Қаратаўға салынғандағы пайтахтымыздың келешегин өзиниң көз қарасынан тийкарты ҳәм салдамлы инкирлерни менеп дәлилледи.

Арақты ишиўди тәўир көретугын бир хызметкердин ҳаялы жас босанып ул туўып еди. Оның жолдаслары:—Сешиң балаң өзиңе усамапты деп ойнап айтқанда, ол қатты ашыўланып қалыпты. сонда Сағдуллаев:—Ишим, балаңның адамға усағаны өзиңе усағаны емес пе?!—деген екен.

Керимберди аға Сағдуллаев мәденият гайрагкерлериниң бири, өткир сөзлі адам еди. Оның көп ғана өткир сөзлерни есимде қалмапты. Ол Хорезм халық республикасы болып турғанда финанс министри болып ислеп, халыққа хызмет етти.

Ол 1922-жыллары Москвада Сталиннің миллет мәселелери бойынша комиссар болып ислеп турған ұағында сол миллет мәселеси бойынша жыйналысқа Қарақалпақстаннан делегат болып қатнасып, сөз сөйлеген еди.

Оның Москвада миллет мәселесін бойынша болған жыйналысқа қатнасқан делегаттар менен бирге түскен сүүретін Керимберди ағаның үйінде бир неше сапар көрген едим.

Қасым Әуезов. Қасым аға Әуезов менен 1926-жылы институтумда оқып жүрген гезимде таныс болдым. Ол областьлық атқарыу комитетінің председатели болып ислейтуғын еди. Сол 1926—27-оқыу жылы ол жәмийет таныу илиминен бизлерге аз-маз сабақта берди. Мен Қасым ағаның үйіне жиі-жиі барып келип туратуғын едим. 1930-жылы Алма-Атаға оқыуға барсам, ол киі Алма-Ата да ислеп атыр екен. Красин көшесі №52 жайда турады екен. Мен өзім менен бирге оқып жүрген Асан Бегимовты да Қасым ағаның үйіне алып бардым.

Сол 1930-жылы Қарақалпақ автономиялы областы Қазақстаннан РСФСР қарауына өткен еди. Сол ұақыттағы облыском баслығы Көптілеу аға Пурмухамедов Қазақстан атқарыу комитетіне сәлем хат жазған еди, ол хатты Қасым Әуезов арқалы тапсырарсаң деп еди, мен хатты Қасым ағаға тапсырдым. Қасым аға хатты ашып оқыды, ол хатта былай делинген екен:

—«Қазақ дәстүрінде басқа шыққан балаға енші береди, биз сизден басқа шығып, РСФСР ға қосылып отырмыз, бизге мәкеме мүликлерінен беліп жиберсеңіз екен»—депти. Қасым аға хатты оқып күлмесіреп қойды.

Дем алыс күндері оның үйіне барып турдық.

1932-жылы Қасым аға Әуезов КҚАССР Министрлер Советінің председатели екен. Мен Алма-Аталап жазғы

каникулға келгенсоң қарақалпақ әдебий тилинин биринши имла конференциясы шақырылды, Қасым аға конференцияны шөлкемлестириу исине актив қатнасты. Сол конференцияда мен доклад жасадым. Қарақалпақ имла қәделеринин турли мәселелери бойынша «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында мақала жаздым.

1935—36-жылы Обком партия Москваға мени оқуу китапларын шығарууға жиберген еди. Ол уақта Қасым аға РСФСР да қарақалпақ республикасынын турақлы уәкили хызметин атқарып турған еди. Сол уақлары ол Қарақалпақстанның әдебият, мәденият мәселелери бойынша тығыз байланыста болып, жақсы хызмет алып барды.

Мен Қасым аға менен сондай тығыз байланыста болдым. Мен оның «Тилек жолында» атлы пьесасынын жазылуу тарийхында билемен. Бул мәселеге мениң қатнасым болған еди...

* * *

Қарақалпақ совет әдебиятын баслаушылардын бири, оның актив шөлкемлестириушини, хәм шаршамас гайраткери болған Қасым Әүезовтын «Тилек жолында» атлы пьесасына өзимнин тиккелей байланысым болғанықтан бул пьесаның жазылуу тарийхи тууралы мағлыұматларды айтпақшыман:

Сейфулғабит Мәжитов Ташкент қаласынан шақырылып келип, «Еркин қарақалпақ» газетасынын жууаплы секретары уазыйпасын атқарып турған дәуирде, областьлық атқаруу комитетинин оданбасысы (председатели) Қасым Әүезовтын үйинде турды. Сейфулғабит Қасым ағага дуутар шертиуди үйретти. Қасым ағаның сол уақта турагуғын жери Төрткүл қалаында, Мениң көше-

синнің бойындағы «Союз қошшының» жайы деген үлкен жайда отау тигіп отырды. Ол уақытта Әбдираман Өтепов та Қасым аға менен қоңсы еді.

1926-жылдың 12-февраль күні Қарақалпақстанның автономиялы область болыуына арналған салтанатлы жыйнақ болды. Қарақалпақ халқының тарихы бойынша Қасым Әуезов доклад жасады. Қасым Әуезов өз докладында 1916-жылы Шымбайда болған көтеріліске көбірек тоқтады.

Жыйналыстан соң концерт болып, ол піткеннен кейін Қасым Әуезов Сейфулғабит пенен үйіне қайтты. Еңлер де бір неше студентлер болып олардың изине еріп, екеуінің өз-ара сөйлескен сөзлерін тыңладық.

— Сейфулғабит аға,—деді Қасым аға,—бүгінгі докладта мен айтқан Шымбай уезді начальнигінің халық көтерілісінде өлтирилгенлігі, улыуа 1916-жылғы халық көгерилісі қаққында пьеса жазыуға кириссек қалай болар еді?

Сейфулғабит оның сөзін мақұлады.

Қасым аға пьесаны жазыуға киристи. Бул пьесаны жазыу дәуірінде бирдейине, ол С. Мәжитов пенен ойласып турды. Бул пьесаның жазылыуында С. Мәжитовтың да қатнасы бар.

1926-жылдың май, июнь айларында Қасым аға өзінің жазған «Тилек жолында» атлы пьесасын маған берді. Өйткені техникум қасындағы комсомол ячейкасында хәуескерлер дөгерегіні басқарыу жұмысы маған жүкленген еді хәм суфлерлік исін қоса апаратуғын едім.

Пьесаны оқып көрсем, ескирек имла менен Қасым ағаның хаялы Фатиманың қолы менен көширилген екен. Өзімнің оқыуыма қолайлы болыу үшін пьесаны жаңа имлада ири жазыу менен 3 күнде сабақтың арасында көширип болдым. Пьеса сахнаға қойыуға тайын болса да, жоқарғы жерлерден рұхсат алыуды талап етті. Пье-

саны алып бир еки жерлерге барыўға туўра келди. Ён алды менен обкомның пропаганда хэм агитация бөлими баслығынын ўазыйпасын атқарыўшы хэм «Еркин қарақалпақ» газетасынын редакторы Кеңже Назарлин дегенниң алдына бардым, пьесаны сахнаға қойыўға рухсат алыўға келгенимди айттым. Ол пьесаның жазылмаған бос бетлериниң бирине «Төрткүлдеги «Қазақ, қарақалпақ» труппасына қойыў мүмкин» деп жазып қол қойды. Онан кейин главлитниң рухсаты керек екен. Главлит пачальнигиниң ўазыйпасын атқарыўшы Ақшора улы (Акшурин) дегенниң алдына барып едим, ол да пьеса жазылған обшая тетрадтың бир бетине русша бир нәрселерди жазған болды. Ол русшаны жақсы билетуғын бирреўге оқытып көрсем, ол пьесаны қойыў ушын обкомның қасынан комиссия дүзип қарап шығыў керек»,—деген мәнисте жазған екен. Акшуринниң бул жазғанына қапа болып, сонша күнлер таярланған мийнетимиз босқа кете береме деген ой менен Қасым Әўезовқа шағыныў ушын облисполкомға бардым, барсам, ол киси жоқ екен. Облисполкомның жуўаплы секретары Ержан Кожуров мениң қолымдағы пьесадағы Акшуринниң русша жазған резолюциясын қарап оқыўшылардың диктант дәптерин тексерген мугаллимдей, жазыўдың русша имласын тексерип, қызыл сия менен шубарлады да таслады.

Ержан Кожуров Ташкентте русша оқып келип, Шорахандағы рус мектебиниң рус тили мугаллими болып ислеген. Балалардың жазған рус тили сабағының имласын дүзетпў оған әдет болып қалса керек. Исполкомда отырған бир жуўаплы хызметкер «Дәптериниң мынаў бетин ҳешкимге көрсете гөрме, Акшурин деген адам обкомда ислейди, оны неге мынадай еттиңиз?—дегенде Ержан Кожуровға қәуипсинип, жазған «русша имласын неге дүзеттим?—дегендей қорыққан түс көрсетти.

Көп узамай Қасым ағаның өзи өз пьесасын сахнаға

қойыуға рұқсат алып берді. Хәуескерлер дөгерегиннің ағзалары буған қатты қууанып қалды.

1926 жылдың күзінде техникумда оқыу басланып кеткеннен кейін пьесаны сахнаға қойыуға киристик.

Қыс айларының дәсленки күнлериннің биринде об-ластғық партия конференциясына қатнасқан делегат-ларға пьесаны қойып бердик. Ойын қойған жеримиз Ле-нин клубиннің иши еди.

Бул пьесаны сахнаға қойыу бираз қыйынға түсти. Электр жарығы жоқ. Сахнаға хэм залға лампалар қо-йылды. Лампалардың биразы гә жанып, гә өшип тур. Сахнаға кийетуғын хаял-қызлар кийимлерин Алланияз Әйтишевтың, Керимберди Сагдуллаевтың үйлерине барып, олардың хаялларының кийимлерин бир күнге сорап алдық. Мен өзим суфлёрлик ұазыйпасын ат-қардым.

Пьесаның бас роллеринде Чимбай уезди начальниги ролин Жарылқасын Пирназаров, Нөкис болысы—Иноят болыс ролин Жаўмытбай Исметуллаев, Тахтакөпирдеги қазақлардың болыслары, яғный Дәўқара болысы Көш-кинбай болыс ролин—Жолмурза Аймурзаев, арзагөй-лердің басқарыушысы, пьесадағы бас герой Сәйеке ро-лин Еримбет Қыдыршиязов атқарды. Басқалары есим-де жоқ.

Сахна ашылғанда конференция делегатлары уездной начальниктин рус офицериннің мундири (кийимни) көр-генде хэмме орындарынан турып гаўырласып кетти. Гаўырлы хэм шаўқымпап менің даўысым актерларға жетпей қалды. 4—5 минутқа дейин сахнада хәрекет бол-май турды...

Хәуескерлер дөгерегин ағзалары тәренинен сол қыстың ишинде тамашагөйлерге 17 мәртебе ойын көрсетилди. Бул көрсетилген ойындардың көпшилиги Қасым ағанын «Тилек жолында» пьесасы болды.

1927-жылдың май айында областьтық партия комитети хәўескерлер дегерегине арқа районлардың мийнеткешлерине көрсетип қайтыў иси тапсырылды. Области полком өз бюджетинен 200 сом ақша берди. Постролди басқарып қайтыў ұазыйпасы педтехникумның муғаллими Зәрип Қасымовқа тапсырылды. Зәрип Қасымовтың тиккелей инициативасы хәм усыныўы бойынша труппаның аты «Таң нуры» болып аталды. Труппаның негизги репертуарларының бири Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» атлы пьесасы болып, труппа районлардың барлығын айланып ойын көрсетип, гүзге жақын Төрткүлге қайтып келди. Труппа ағзаларының көншилиги техникум студентлери менен партия мектебинини (совпартшкол) оқыўшылары еди.

Труппа ағзаларын Зәрип Қасымов Төрткүлдеги Чимбай көшесинде Тальмачев дегенниң фотографиясына апарып сүўретке түсирди.

Мен труппа ағзалары менен районларға бармасам да, Зәрип Қасымов мени де өзлери менен бирге ертип апарып, сүўретке түсерде мени балалардың ен алдына отырғызды.

Бул сүўрет Нәкистеге үлке таныў музейинде елеге дейин сақлаўлы тур.

Қасым Әўезов бул «Тилек жолында» атлы пьесасына бир тийин да гонарар алған жоқ.

Шаббазда ўәкил болғанда. 1929-жылдың бир күни областьтық билимлендириў шақабында пелен атырған ўағымда, Обкомда жыйналыс бар деген шақырыў қағаз келди. Обкомға барсам жыйналған адам көринебеди, қолыма удостоверение берди. «Шаббаз районына барасан, байларды конфиска қылыўға қатнасаң, надамка палогларды өндириўге райфинге жәрдемлессең, пахта планның қалғанын орындаўға райкомға жәрдем бересең», деди, тағы басқа да ұазыйпаларды тапсырды.

Қыстың бір батпақлы күні, бір өзіме бір гүл мыңықты ат арба жаллап азаңда арбаға минип Шаббаз районына қарап жүріп кеттім. Төрткүлден азаңда арбалы шығып, күн батар алдында Шаббазға жетіп келдим.

Хожабаев деген мұғаллимнің үйіне келип қонақ болдым. Азаңда райкомға барып жолықтым, райком секретары бұрын Чимбайда балалар үйінің директоры болған Хусайн Абдулманов хәм Жубанышев дегенлер екен.

Мени Шаббаз аўылына жиберди. Шаббаз аўылында аўылсовет баслығы Қалбай көр деген екен. Астыма жақсы атты сазлап берди, басымда түлки құлақшып, үстимде постың, аяғымда байпақ, атқа минип жалпылдап аўылма-аўыл шаўып жүрміз. Қасымда Шанияз патырат тағы басқа жалпылдақлар пайда болды.

Копниске басланды, ең алдын бұрын Әмиўдәрьяның бойында Тәңирберген маймылшы дегеннің малың алдық. Тәңирберген маймылшының бала-шағалары шуўласып келип мениң менен исп болмады. Ат үстінде турған аўылсовет баслығы менен аўыл активлерин шуўласып ура баслады, районлық тергеўши Салых Аспендияров бенен, райком комсомол хызметкерин Нурылла Ешимбетовтың қолларында мылтықлары бар еди, шуўлаған қатын-қалашларды қуўып дәрўазаға киргизип дәрўазаны бекитти.

Хәўлһиннің сыртында аўыл батрақлары малларды айдап әдеўир жерге кетип қалған екен. Екинши күни Қозы-ареп дегенди копниске қылсақ, ол кисин мәрт адам екен, дуўылды-шуўылды болмады, 18 гунгаралы жайы бар, үйлеринде қырқланшы лампалар асылған бочкалы лампамайлар, тамның басына шығарыўға тайыиланып орылған ғаўаша паялар, фөреклерин ашылып пахталар ағарып тур. Байлардың маллары менен беделерин арбалы қалаға жиберип турмыз.

Бир хәптәден кейин Шаббаздың қаласына барсам, қалалық ақша бөлім баслығы Хожаниязов ауылдан келген малларды қайда қамаудың есабын таба алмай мийайлап болып кетіпті. Недәемкаларды қалай өндиреміз, оны қайда жибереміз деген сауалыма жууан бере алмады. Кешқурын обкомның секретары Ф. Ворлишев файтон менен Чимбайдан киятырып райкомға келип—совещание қурып Шаббаздағы саудагерлерге бір тоннадан пахта салып өндиресіз деді, өзи файтонға миһин Төрткүлге кетті. Биз пахтаны өндіре басладық. Базардағы баққаллар пахта тауып әкеліп заводқа төгнү менен болды.

Ауылда азаннан кешке дейін жыйналыс ашамыз, тийкаргы сөз пахтаны тез тапсыруу керек, кимлерди конфеске қылыу керек, байдың қуйрықтарын әшкаралау кереклиги ҳаққында болды.

Бизге жәрдем беріп жүрген Қәримбай ешек деген киши тууралы бир кемпир ортаға шығып маған қаран: — Төрәмиз Қәримбай ешек дегеннің атасы бухар қатнаған, он өгиз сойып той берген адам!—деди.

Ауыл арасы, бәхәргн егиске таярлық, колхозластыруу, недәсмке палогларды өндириу қусаған жұмыслардан басым қатты, протокол жазатуғын сауатлы адам жоқ, жыйналыста да бир өзим сөйлеймен, хәммесн силтидей тынып тыңлайды. Түнде ауыл батрақлары түрли патыратларды тауып «Пәленше байдың өгизлерин пәленшелер жасырып қойыпты, пәленше байдың беделерин пәленше дегенлер арбалы дәрьяның аржағына тасытып атыр» деген хабарларды айтып келеди. Мениң сөйлейтуғын сөзимде усы әнгимелердин дөгерегиінде бслады, районлық судтың баслығы Аралбаев деген портфелин ериниң басына қыстырып ауылма ауыл жүрип адамларды судлап жүрип далада қоныуға қорқып қалаға қайтып кетеди, тергеуши Салық Асфендияров та берзанка мылытығын

көз абаға асынып арман-берман шауып олда кеште қалаға кетип қалады. Нурылла Ешимбетов екеуіміз ауылда қаламыз, екеуіміздің ортамызда бір мылтық бар, оның да бір ғана оғы бар. Үлкен хәулинің дәруазасын беккем тәмбилеп бекитип мылтығымызды қапталымызға қойып, даладағы дүңкилдеп шыққан сәске құлақ салып жатамыз. Хәулинің дөгерігі хәм тамның төбесінен жүрген адамның аяғының сесті еситилип туралы. Минне усындай қәуип-қәтер менен таңды атырамыз.

Меннен кейін Асан Бегимов, Оразалы Қосекеевте үлкен болып келген екен. Асанды Шаббаздың сыртында Азат ауылы деген жерге жиберген екен, бір күні хәм-меміз Шаббаздың қаласына жыйналғанмызда Асан:

— Мен жүрген ауыл да қәуип-қәтерлі ауыл екен, мен ауылда болсам мені ауыллар ес көреді, соң ойлансам менің беліме бууған қайысымды, ийпимпен айқыра салған портфелимді көріп олар белине паған байлап жүр деп ойлайды екен. Олар «Белинде тапаншасы (пистолеті) бар балада бүгін қаладан қайтпады, баспашылар келип қалса не қыламыз, деп өз-ара сөйлесип атыр екен» деп күлді.

Областылық хаяллар бөлімінің баслығы Бурлова деген бизлерге жәрдемге хәм хаяллар арасында сиясий-түсінік жұмыстарын ислеу үшін онлаған хаялды жиберішті. Буларға қонақ жер табыу, ауыл аралығында жууас ат тауып мингизиу бурын атқа минип көрмеген, Төрткүл қаласынан басқа қалаға шығып көрмеген өзбек хаялларын көндіріп, олардың аяқларына торалғы зәңгилерди шақлау иси де бизлерге жұмыс болды, зәңгіге аяғы жетпегенлерінің аяғына таралғы салып атқа мингенде: түскенде жәрдем етиуді қасымдағы ауыл активлеріне буйырып турдым. Бір жыйналыста жаңа дүзілген колхоздың аты «Қызыл кәрұан» деп қойылды.

Бир күни Шаббазга шақырып атыр деген қағаз алдым, районға барсам аўылда ҳаяллар делегатын сайлайсаң хәм оларды қалаға алып келсең деди, онеки делегаттың дизимни, Төрткулде баспаханада басылып шыққан қатты қағаз он еки мандаттың бланкасын берди.

Бурын аўылда жыйналыс ашсақ, ҳасасын сүйретип гилец кемпирлер келеди, ал енди делегатты жас келиншектен сайлаў керек. Сол аўылда турыўшы Қудайберген көнек дегеннің ҳаялы Гүлбазар деген актив ҳаял маған аўылдағы өжиреден шықпай атырған келинлердің дизимни берди. Мен аўыл членлерине (аўыл совет ағзалары, ол ўақытта член деген аўылда абырайлы әмелле ийе болған адамлар еди), қатын-қызлар жыйналысыча қолымдағы дизим бойынша келиншеклерди алып келиўди тапсырдым. Жыйналыс ашылды, келиншеклер бестен көрсетпей терис қарап отырды. Сол ўақытта Шаббазда Хожанияз гармоншы деген адам көшпели кино әкелип көрсетти. Ҳаяллардың алдына чай қойылды, ҳаяллар экранға арқасын берип терис қарап отырды. Мен жаңа келиншеклерге берилетуғын мандатты бурын толтырып қойып, жыйналыста сөз сөйлеп, мандатты қолына берерде олар орнынан турып терис қарап:

— Жоқ төремиз, алмайман, қайын аталарымыз урысады,—деп атыр.

Аўыл активлери оларға жекиринни бақырады. Ошван кейин мен:

— Ертең он еки арба жегесиз, келиншектің қайын атасы, қайын енеси хәм күйсүн төртеў болып Шаббаздың қаласына барады,—дедим. Ертеңине өзим атлы районға жүрип кеттим.

Үлкен клубқа аспа лампалар жағылды, палаўлар асылды, клуб ҳаялларға лыққа толды, райком секретары Абдулманов сахнаға шығып скрипкасын ыңыраптып та-

тар күйлерін шертті. Делегат хаялларға көйлеклік та-
уарлар берілді.

Далада палау асылған қазанлардың пуулары бурқы-
рап атыр, жыйналыста Совет властының хаялларға бер-
ген теплиги хакқында сиясий сөзлер сөйлешип атыр, де-
легат болып келген келиншеклердің изине ерип келген
қайыш аталары менен қайыш епелерине қант-чай сый-
лықлар берілді.

Ауылда жұмыстар көбейип кетті, районға хэр күнн
буйрықлар келип турады.

Мен сөзимди баслағанда қасымда бирнеше «жалпыл-
дақлар болды»—деп едим, мениң қасымдағы «ақсақал»
(Ауыл совет председатели) Қалбай көр деген адам бу-
рын дүкан ашып сауда қылған адам екен, көп палог
қағаздың ишинде Қалбай көрге палог қағаз келди, ал
бизнің қасымыздағы Шанияз патрат деген шабарманы-
мыз бурып қазының қасында мойнына ала жип салып
өтиригине ант ишип жүрген антхор екен, онын антхор
болғаны тууралы билгеннен кейин қызық ушын, қазының
алдында қалай өтирик ақша ушын ант ишкенин айтты-
рып қызық ушын тыңлап көрдик, ал бирақ өтирик ант-
хордың «ишкен» антының текстин жазып алмадым, ол
бизнің сорауымыз бойынша орнынан ыргып турып есик
бетке барып, қол қаусырып ант ишнүднн қосық пенен
айтылған сөз қатарларын айтып туратуғын еди, мен ол
езде тәжирнийбеннн жоқлығын, жағымпаз адамдар биз-
лерге жағыныу ушын хызмет қылып жүргеннн социалн
түсинднм.

Командировкамның мүддети толып, арбалы Төрт-
күлге қайттым. Обл ОНО ға келсем баслауыш мектеп-
лерднн 3—4 класлары ушын арнап жазылып атырған
оқыу китабым хэм «Есаплық», «Тил сабағы» китапла-
рым бираз тоқтаған екен.

Арадан жыллар өткеннен кейин Шаббаз ауылына барсам баяғы делегат болып сайланған келиншектер бетін жауып қисіге көрінбей жүргенді қойып, енді сол «Қызыл кәрұан» колхозының активлері болып ісмен жүр екен...

МӘДЕНИЯТ МАЙДАНЫНДА, ИЛИМ-БИЛИМ ЖОЛЫНДА

Менің 1927—30-жыллары Төрткүл қала-сында оқыу-билім алыу дәуірінде менің практикалық жұмысым 1927-жылы Төрткүл балалар үйіне тәрбияшы жұмысынан басланып, қарақалпақ мектеп-леріне оқыу кітаптарын (сол жыллары «Егеделер сауаты», «Есап», «Тіл сабақ-лығы» кітаптарын) жазыуға қатынастым. Бул сабақлық кітаптар латын хәрибинде басылып шықты.

Міне сол гездегі Қарақалпақтадағы сауатсызлықты саптастыруу жөніндегі партия менен хукиметиміздің іслеген шараларынан менің есімде қалған елеслер мыналардан ибарат:

Бір күні Төрткүлдегі пахта тазалау заводының қасынан өтіп баратырсам арқаларын дийуалға сүйеп, бас-ларында нәхән қазандай телпектері бар ауыл дийхан-лары қатарласып тұр. Олардың алдында тұрған бес алты адам телпектерінің қолтығына қысып, бармақтарын ишошайтып жоқары көтеріп тұр. Менде жақыппап ба-

рып булардың қатарласып турғанына таң қалдым, кейін сер салып қарасам, бір жас жігіт булардың бармақларына сия жағып отыр. Бармағына сия жағылған адамлар үлкен бір жууан қағаз папкаға сия жағылған бармақтарын басып атыр, бір адам оларға ақша санап беріп тұр. Бұл ауыл дийханлары хат билмегени үшін, пахта тазалау заводына берген пахталарына ақша алып, қол қойыудың орнына нәубет пенен бармақтарын басып атырған екен. Мен ол гезде бұл истиң ерси екенине түсінгенім жоқ еди... Мен сол гезде облонода (областьлық билимлендириу бөлими) сауатсызлықты сапластыруу инспекторының практиканты ұазыйпасын атқардым. Инспектор Нури Сағитов еди.

Төрткүлдеги пахта тазалау заводы рабочийлары үшін ликбез (сауатсызлықты сапластыруу) ашыу керек болды. Заводтың клубында ликбез шөлкемлестирдим. 20 лаған рабочий лекбизге қатнасты. Булардың сауатын ашып оқытуу педтехникум студенти Алым Самаевқа тапсырылды. Рабочийлар ликбезге қатнасып, ески араб эллипесинде оқый бастады.

Төрткүлдеги тюрьмахаида жатқан адамлар арасында ликбез ашыу керек деген облоидап буйрық болды. Облоидап удостоверенне алып тюрьмахаиага бардым. тюрьмахаиа начальниги офицер Бауер деген менің удостовереннемди көрди де, мені менсінбегендей түс берди. Маған жекириниш сөйледи. Өзи сондай қатал адам екен. Мен оған русша жууан қайтара алмай мунайып турдым. Ең ақырында ол менің қолымдағы удостовереннени қайта-қайта көрп. оның әхмийетине түсінсе керек, қасыма бір милиционер қосып тюрьмадағы адамлар менен сөйлесуіге рұхсат етті. Тюрьмахаианың ишшиде Назарханыан Чимбайға көшин барған Зинел төре деген бір тапыс адамды ушыраттым. Солай етиң

тюрьмахананың ишинен де ликбез шөлкемлестирип, арнаўлы муғаллим жибердик.

Төрткүлдеги пахта тазалаў заводы қасынан шөлкемлестирилген ликбезден алты рабочий өзиниң саўатын ашып, хат оқып, хат жаза алатуғын дәрежеге жетти. Мен бул ҳаққында «Еркин қарақлапақ» газетасына мақала жазып, елиў тийин гонарар алғанымды еле умытпайман.

Завод рабочийларынан ликбезде оқып хат тапыған сол алты адамның биреўи Жаналиев деген КК рки ге (рабочий қадағалаў комиссиясы) баслық етип жиберилди. Ал олардың гейбиреўлери басқа басшы хызметкерлерге көтерилди. Булардың ишинен Түркменбай Таўбасв Кегейли районлық, Ешимбетов (қотыр) Тахта көпир районлық партия комитетлерине секретарь болып тайынланды.

Төрткүл пахта тазалаў заводы қасынан шөлкемлестен ликбезге жиин-жиин барып турдым. Завод хызметкерлери менен жақыннан таныс болдым. Заводтың ески рабочийларынан Ерекеш ғарры хэм Советлер Союзының қаҳарманы Пилис Нурпейсовтың әкеси Нурпейис Қойгелдиев деген коммунистлерден партияға кириўге рекомендация алдым. Ол гезде партияға кириўшиге рекомендация бернў ушып он жыллық заводта ислеген стажы бар еки коммунист, рабочий хэм он жыллық партия стажы бар 3 адам барлығы болып 5 адам рекомендация бернў керек еди. Ол гезде партияға кириўшилерден сорайтуғын сиясий саўаллар «Қудай барма, жоқпа? Динге қалай қарайсаң? Ата тегин ким болған?» тағы басқа сондайлардан ибарат еди.

Саўатсызлықты сапластырыў иси соңынан бираз аңсатласты. Қарақалпақ жазыўы ески араб әлиппесинен латын әлиппесине көшти. Ликбезлер ушып қалтаға салып жүрип оқыйтуғын жазыўшы Айтбай Матякубовтың «Оқы, жаз» деген әлиппеси шықты. Қарақалпақ область-

лық партия комитетинде латынласыу компаниясы тууралы совещания болып, онда областьтык партия комитетинин секретары Варламов доклад жасады. Ол «латынластыруу исин жалпы мәденият атланысы (культпоход) иси менен қоса апарыу керек»—деген уран таслады.

Латын ҳәрибин үйрениу иси үлкен сиясий компанияга айланды. Төрткүлдеги барлық интеллигентлер қаладағы барлық мәкемелерге жиберилди, оларға халыққа латын ҳәрибин үйретнуди тезлетнуди тапсырылды. Парткомиссия баслығы Бакиров, Төрткүл округлик исполкомының баслығы Қурбанбай Дарға хәм военкомат хызметкери Рузматов деген ески партия ағзаларынан рекомендация алдым. Завод рабочийларынан алған рекомендацияны заводтағы партиячейканың секретары С. Төреев көрип, бул рабочийдың қашаннан бери заводта ислегенин тастыйықлап қол қойыуы керек скен. Нурпейис Қойгелдиевтин № 0955263 партбилетинин номери қойылып, завод партия ячейкасының секретарьлары А. Т. Пискупов хәм Сейт Төреевлер тастыйықлаған рекомендациясы еле мениң үй архивимде сақлаулы тур.

Завод қасынан шөлкемлестирилген ликбезге қатнап Нурпейис Қойгелдиев та азғана болса да сауат ашып, қол қойыу дәрежесине жеткен екен. Мен сол 1928-жылы Төрткүлдеги Совет партия мектебинин қасындағы партия шөлкеминде партия ағзалығына кандидат болып өттим. Хәуескерлер дөгерегинде басшылық етнуге киристик. Обкомпартия бизлерди тез-тез шақырып информациямызды тыцлап турды. Мен Төрткүлдеги ауылхожалық техникумының қасындағы латын алфавитин үйрениу кружогин басқардым. Мениң сол кружокти басқарғаным тууралы комсомол ячейкасының секретары Нургаллий Осанов хәм Бектеген Ацатовлар қол қойған гүуалық қағаз еле мениң өзнимде сақлаулы тур.

Жазыудың латынласыу иси қызғын қолға алынды. «Еркин қарақалпақ» газетасының төртінші бетінде латын хәриби бойынша сабақлар беріліп барылды, қысқа, қызық мақалалар латын хәрибинде басылып турылды. Әлиппе комитети дүзилди. Латын хәрибин үйреткен муғаллимлерге хәр саўат аштырған адамы ушын үш сомнан хақы төленди. Ликбез ислерине мәмлекет тәрепинен көп қәрежет бөлиніп шығарылды, олар орынлы жұмсалды. Елде саўатсызлық сапластырыла баслады. «Саўатсызлық жоқ болсын» жәмийетинин кинжжалары тарқатылды. Араб хәрибинде хат жазыу қадаған етилди. Хәр мәкемениң қасынан жолдаслық суд дүзилип, онда араб хәрибинде хат жазған адам айыплы деп табылып, оның иси қаралып барылды. Областьлық жолдаслық судтың председатели болып юрист-адвокат Қияқов деген адам сайланды.

Газеталарда араб алфавитинде хат жазғанларды критикалаған мақалалар жазылып, театрларда, концерт программаларында айтылып жүрилди.

Бир күни қарақалпақ тилин дым билмейтуғын областьлық емлеўхананың бас хирургы Валфсон деген кишиниң қарақалпақша жазылған латын хәрибиндеги бир мақаланы зуўлатып оқып отырғанын көрип хайран қалдым. Кейин билсем дәри-дәрмақлар латын хәрибинде жазылғанлықтан врачлар ушын латын хәриби меней жазылған сөзлерди оқыу хәм қыйынға түспейди екен.

Мен облонаның сиясий билмлендириу ислери бойынша инспекторы хәм главлиттиң баслығы болдым. Облонаның мәдений атланыс, саўат ашыу, латынластырыу ислерин Асан Бегимов басқарды. Асан Бегимовқа ол гезде жазыушылар союзы, театр ислери де қараслы еди. Районларға штатлы хызметкерлер жиберилди. Қара өзек (Зайыр): Мойнақ, Қоңырат районларындағы мәдений атланыс ислерин Кенжебай Убайдуллаев бас-

қарды, ал Чимбай, Тахта көпір районларында Жумамурат Жақсымуратов жұмыс алып барды. Буларға штат бойынша миниўге ат берилди.

Мәдениет атланыс ишпир бир түри «Қызыл отаў» деп аталды. Қызыл отаў бул гезде ҳақыйқат мәдениет атланыстың ошағы болды. Қызыл отаўдың баслығы болып Жумагүл Сейтова сайланды. Халқабад қаласының алдына Қызыл отаў тигилди. Қызыл отаўдың қасында кино, кітапхана ҳәм ликбез болды. Соңғы жыллары Дәулетғалий Алиев Тамды районындағы Қызыл отаўға баслық болып, отаўын түйелерге артып, бир кино менен Тамдыға кетти. Қызыл отаўдың ликбез муғаллимлери болып Айтбай Матякубов ҳәм Халықназар Юсуповларда оның менен бирге түйели кетти. Шайыр С. Мәжитовтың Қызыл отаўға арнап жазған «Қызыл отаў кетти, Жумагүлдей қыз кетти», деп басланатугын қосығы (басқа қатарлары ялымда жоқ) «Қызыл отаў» деген атпен «Еркин қарақалпақ» газетасында дағазаланған еди.

Саўат ашыў, жаңа әлиппе компаниясы бойынша соншелли қызғынлы жұмыслар жүргизилди. Қазан қаласынан «Яна алиф» деген хат басыў машиналары келди. Республикалық жаңа әлиппе комитетин дүзилди. Ол комитеттин председатели (одамбасысы) Қарақалпақ обдастылық атқарыў комитетинин председатели болды. Жаңа әлиппе комитетин қасынан термин комитетин дүзиллип, Бойков деген оның илимий секретары болды. Қарақалпақ жазыў терминлерин бир қәлиппе салыў бойынша Терминкомның жиин-жиин мәжилислери болып турды. Сол ўақыттағы дүзилген Терминком елеге дейин бар.

Қарақалпақ тилинин жазыўы 1940-жылы латын алфавитин тийкарынан рус алфавитин тийкарына көшти. Рус әлиппесине (графикасына) көшкенге дейин латын

хәриби Қарақалпақстанда сауатсызлықты сапластырыўда, халықтың хат танып, сауат ашыўында улыўма Қарақалпақстанда үлкен мәдений революцияның ўазыйпасын атқарды. Менде өз ўақтында бул ислерге тиккелсей қатнасып, азда болса халыққа хызмет еткениме өзимди бахытлы деп сезип, есимде қалған елеслерди жазып отырман.

Алфавитимиздің рус графикасына көшиўиниң үлкен сиясий әҳмийети жөнинде қалалық интеллигентлер жиїналысында рус хәм қарақалпақ тиллеринде доклад жасадым. Усы докладымды Шымбай, Кегейли районларында да сөйлеп бердим. Газета бетлеринде имланың просектиси ҳаққында да айырым мақалалар жәрияладым.

Аялберген шайыр. Оннан бери көп жыллар өтти. 1929-жылы еди.

Төрткүлдеги педтехникумды питкерген жылы Ленинградтан келген этнография экспедициясы менен Қоңырат қаласына келдим.

Қоңыраттың тар көшеси менен жүрип келип бир шарбаққа түсип жайғастық, күн геўгим тартты, мен бир сыпаның үстинде жолдасларым менен отырдым.

Сыпаның еккинши бетинде: бир киши чай ишип отыр. Ол сын-сынбаты келискен, толық денели, селдир сақаллы, жылтыр қара киши еди. Ол киши чай ишип отырып, бир нәрсени ойлап аўыр ойға кетип тунжырап кетеди, бир ўақытта ийегин жоқары көтерип қойып, узақ қырға қарағандай, көкирегин көтерип бир нәрсеге шад болғандай түр көрсетеди. Бул кишини отырыўы, көришенидеги болған ҳәрекетлери менн таң қалдырды. Ол киши қыймылдап қойып, бир ўақта жумсақ сызылыққы даўыс пенен:

— Иним, сиз қайдан боласыз? Урыўыңыз не? Қайдан киятырсыз, қайда баратырсыз?—деп сорады.

Мен жумысымыздың баслысы, халық әдебиятын

жыйнаў екенлигин айттым. Бул сөзимди еситип болганнан кейин ол индемстен б'раз отырып:

— Уай барекелла, иним,—деди. Б'раз тылыспадан кейин ол тағы:

— Қарақалпақта Бердақ, Әжинияз усаған шайырлар өткен еди!—деди де Бердақтың қосықларынан бирнешесін айта баслады.

Сыпаның үстине қараңғы түсті. Қараңғыда жай дауыс пенен Бердақтың Әжинияз шайырдың өмир баянларын, қай қосық қандай жағдайда шығарылғанын, га қосық пенен ертектей етин сөйлеп берди. Мен әжайып сөз дәрьясына шүмпип кеттим. Б'раздан кейин ол өзиниң атының Аяпберген екенін айтты. Мениң де бурын бул кпсн туұралы еситиұим бар еди. Күни мененги сөзди бул кпснниң қалай билгенин солда ғана түснидим.

Мен сөйлесип отырған сөзди бөлип экспедиция баслығына Аяпбергенди таныстырдым. Экспедиция баслығы орнынан ушып турып Аяпбергенниң қолынан алды. Менен жазып үйренип алған «аманба»ны қарақалпақшалап айтты.

Жатар уақыт болды. Уйықлауға жаттық. Аяпберген жатып атырыпта сөзин дауам етти. Уйқыға кеттик.

Мениң жолдасларым азаңда қаланы аралауға кетти. Мен Аяпберген менен сөз жазыуға киристим. Еки күн жазып питкере алмадым. Хәммениз атланып Аяпбергенниң ауылына тарттық. Аяпберген қара ешегине мишип, жол баслады. Қоңыраттың «Сор көл» деген жерине келдик.

Аяпбергенниң үйи шаңарағы жоқ, керегеден исленген гөне ылашық екен. Ылашықтың көлеңкесинде Аяпбергеннен сөз жазыуды дауам еттим. Хәр қосықты жаздырарда ол қосықтың мәнисин, жылып, жерин айтады. Мен ол сөзлерди жазбай, тек қосықтарын ғана жаздым. Аяпберген өзи туұралы «Мен қосықты 14 жасымнан бас-

лап шығардым. Бир бала шығарды айдамай шығардың басынан қашып кеткен еді, мен соған қосық шығардым. Мениң шайырлығым мине усыннан басланды» — деди.

Аяпберген қосықтардың қағаз бетіне түскенін жақсы көрді. Хәр қосықты ол айтып отырды; мен жазып отырдым. Хәр қосық қағаз бетіне толық түсіп болғаннан кейін Аяпберген шадлана берді. Мен ол гезде Аяпбергеннің айтқан сөзлеріне көп баға бермедім. Мен бұған усы күнге дейін өкінемей. Аяпберген мениң көбірек жазыуымды тілеп отырды. Мен бұған ершигенлік түс бердим. Бирақ қызық сөзлер мениң кеулимди аўлады. Тағыда жазыуға мени өзиниң ысық, жағымлы минезлері менен мәжбүрледі.

Биз ылашықтың көлеңкесінде жұмыс ислеп отырған гезимизде экспедиция баслығы оны сўўретке түсірип алды. Бул сўўрет усы күнге дейін Қарақалпақстан үлке таныў музейинде сақлаўлы тур.

Бизге Аяпберген менен хошласыўға, кетиўге туўра келди. Аяпберген ешегине минип, бизлерди бираз жерге дейін шығарып салды. Аяпбергеннің ылашығы узақта елеслеп көринип қала берді.

Арадан жыллар өтти, келген кеткеннен Аяпберген маған сәлем айтып турды. Мен оған хат-хабар қайтара алмадым. 1936-жыл Москвада жүргенимде Аяпберген өлипти деп еситтим. Неге хат жазбадым екен, деп слеге дейін өкінемей.

Арадан он жыл өткенде әдебият жыйнаў исиінде жүргенде Аяпбергеннің аўлының үстинен жолым түсті. Аяпбергеннің үлкэн баласы Рейнберген 12 ге шыққан екен. Ол бала бизиң жүклеримизди ешекке артысып, теңиз жағасына шығарып салды, хошласып қалар алдында Аяпбергенге усап қалған жылтыр қара жас бала тулымшағы салбырап қайта-қайта маған қарап:

— Ага, менің ағамның сүўретин жиберин,—деди. Және өзиниң жазған қосығын пионер газетасына беріўимди сорады. Рейимбергенниң қосығы пионер газетасында шықты. Бирақ Аяпбергенниң сүўретин баласына жиберіўди мен орындай алмадым.

Аяпбергенниң Ленин—Сталин туўралы жырлаған қосықлары баспа сөз бетинен орын алды. Қосықлары китап болды. Әдебиятты, мәдениетти сүйген қарақалпақ халқының мәдениетинде белгили орны бар Аяпбергендей шайыр туўралы буннан көп жыллар бурын есимде қалған елеслерди арадан көп жыллар өткеннен кейин жазып отырмап. Бул бизниң қарақалпақ әдебияты тарийхың изертлеўшилер ушып өз алдына орны бар бақалы жұмыслардың бири болар деп ойлайман.

Ерполат жыраў. Ерполат жыраўды 1920-жыллары Шымбайдың арқа гәрепиндеги «Жалпақ-шек» деген мақанда үлкен бир тойда көп жыраў-бақсылардың ишинде көрдим. Бул менің оны дәслепки көриўим еди. Онан кейин 1927-жылы Қызыл—Орда менен Шымбай арасына автомобиль жолы салынып биринши машина менен Қазақстан Орайлық атқарыў комитетиниң баслығы Жалаў Мыңбаев келип, Мыңбаевтың келиўи мүнәсибетине арналған салтанатлы тойда тағы көрдим.

1929-жылы август айында Шымбай қаласында этнографияның экспедицияда жүргенимде Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанын жазып алыўға туўра келди. Ерполат жыраў Шымбай райсполкомы арқалы шақыртылып алынды. Ол киең райсполком шақырғанға қалаға қорқа-қорқа келген екен. Менің менен ушырасқаннан кейин мен Ерполат жыраўға:

— Сизниң айтып жырлап жүрген «Едиге» дәстаныңызды жазып алыўға областан келдим. Мен сизниң кепе урыўыңызға жийен баламан,—дедим, ол киең қуўанышты түр билдирип:

— Бәрекелла балам, жийенимиз екенсиз,—деді.

Ерполат жыраудың аузынан «Едиге» дәстанын жазыуға киристым. Бизің отырған жериміз Шымбайдың отын базарының қасы еді. Сол отын базарына Хорезмдегі атақты Сабыр дәруазашының шәкірти келіп дәруаз құрды. Бұл құрбан хайытының уақты еді. Мен жазып атырған жазыуымды тастап дәруаз ойнаған, қошқар урыстырып, налұанлар гүрескен, құрбан хайыттың гауырлысы болған жерге бір неше мәртебе балалық қылып кетіп қалған уақларымда Ерполат жырау кейіннен барып:

— Балам, дәстанды тез жазып болайық!—деп мені бір неше мәртебе қайтарып әкелді.

Дәстанды жазып атырған уақлардың арасында экспедиция баслығы Александр Лаврентьевич Мелковқа Ерполат жырау:

— Мынау қасыңыздағы орыс тәресине орысша нама шалып берейін!—деп қарақалпақтарда—«дәруаз намысы» деп аталатуғын «Бахча сарай фонтаны» балетіндегі «Арап маршы» музыкасын қобызға салып нама шалып жибергенде А. Л. Мелков Ерполат жыраудың бұл талантына таң қалды хәм екеуімізди сол уақта сүүретке түсирді.

Мен «Едиге» дәстанын төрт күн дауамында жазып болып, экспедиция баслығына берген едім. Бирақ бұл қол жазбаны Ленинградқа почта арқалы жиберді. Менің қолымда өз қол жазбам қалмады. 1934-жылы институтты питкеріп, Қарақалпақстан комплекс илим-изертлеу институтында іслеп жүрген гезімде екінші рет Шымбай қаласына барып Ерполат жырау менен жолығып «Едиге» дәстанын екінші жола жазып алдым. Бұл қол жазбамды 1935-жылы Москваға «Учпедгизге» оқыу кітаптарын бастыруу неше барғанымда өзім менен бірге ала барып, араб әліппесінен Латын әліппесіне

аударып, Москвадағы «Көркем әдебиеттер» баспасында бастырып шығардым, кітап тысы қызыл, жасыл алтын ренде басылып шықты.

Сол 1934-жылғы Араб эллипесінде жазып алынған «Едиге»нің қолжазбасы өзімде еле сақлаулы тур.

Грноплат жырау көп шәкірттер таярлаған қарақалпақтардың атақты жырауларынан еді.

Төре жырау. «Төре жырау «Мәспатша» дәстанын жақсы айтады» деген хабарды еситип, мен 1939-жылы Төре жыраудың «Мәспатша» дәстанын жазып алыуға Шымбай қаласына бардым. Төре жыраудан «Мәспатша» дәстанын жазып алыуға киристым. Ол кеші бурын сөз жаздырып көрмеген адам екен. Дәстанды сөйлеп жаздырыуда көп алжасты, ал алжасқан гезде ол қолына қобызын алады, қобызды шерткенде ұмытқан сөзи ядына түседі. Мен жазыуды дауам етемеш. Ол сөйлеп отырып далаға шығып кетеді. Мен усы баладан құтылайын дегендей қара үйдің сыртында үйді айланып жүріп дауыслап маған сөйлеп береді, менде дәстанды тез жазып болайын деген мақсетте жыраудың далада сөйлеген сөзин қағаз бетине түсіремеш. Төре жырау (Бегман улы) екі күн дауамында «Мәспатша» дәстанын айтып тамамлады. Ол бірақ бул дәстанның дауамын «Пәленше» деген жырау айтады»—деді. Ол дәстанның екіпші шақабының сюжетін де сөйлеп берді:

Мәспатша менен Айпарша жолда көп душпанларға жолығады. Булар жети жыл дауамында дүзде жүрші денелерине түк шығып кетеді, Айпарша ул тууады, баласы 17 жасқа келгенде Айпарша Мәспатшаның елине келиншек болып түседі т. б. деді. Ол айтылған сюжет мени қызықтырды. Олай болса «Мәспатша»ның толық вариантын жазып алып бастырарман деген ой пайда болды. «Едиге» менен «Алпамысты Москвада бас-

тырдым да, соның менен Төре жыраудан жазып алған «Мәспатша» басылмай қалды.

Арадан жыллар өткеннен кейін, Қарақалпақ дәстандары қаққындағы пикирлериміз кеңейгеннен кейін қарасақ «Мәспатша»ның дауамы жоқ болып шықты. Бұл Төре жыраудың «Мәспатша» дәстанының екінші бөлімін дөретсем екен деген өзінің творчестволық жоспары екен. Төре жырау қарақалпақтардың қытай тийреси, елге урыуынан болып, жайлаған жері Есім өзектің аяғы «Есім бойы» деген елат еді.

Өгіз жырау. Мен Өгіз жырау менен 1934-жылы октябрь айында Шымбай қаласында ушырастым. Шымбай райполкомының қағазы менен Өгіз жырауды ауылдан шақыртып алған едим.

Менің жыраулар жырлаған дәстан-термелерін алыуға келгеніме Шымбай қаласында тұрыушы Әбдеке шолақ Ақымбет улы, Алланазар дәу тағы басқа ғаррылар қуғанды, булар:

— Хүкіметимізге халықтың ески сөзлери де керек екен ау»—деп өз-ара ғауырласып сөйлесіп уақытлары хош болғандай түс көрсетті. Алланазар дәу деген ғарры Өгіз жырау екеуімізді қоярда қоймай үйіне алып кетті. Алланазар дәу деген адамды бұрын танымайтуғын едим. Ол киісі бийтаныс болсада құрметлеп үйіне апарды. Алланазар дәудің өзі сол жердегі мектептердің биреуінде сторжы болып істейді екен, Кегейли арнасының бойында қара үй тигіулі екен.

Өгіз жыраудан «Алпамыс» дәстанын жазуға кірісттім, ески араб әліппесі менен жыраудың аузынан шыққан сөзді қағып алып шаққан жазуға тырыстым. Ол:

— «Үйде жұмысым бар еді»—деген сөзлерді айта баслады, мен дәстанды аяқлай алмай қаларман деп қәуіп еттім.

Аллаһазар дәу бизлерди қонақ иретинде сыйлап үш мезгил тамақ асып берип турды. Қуманы оттап түскен жоқ. Бир неше ғаррылар жыйналысты, жырау айтқан сөзлериниң арасында ғаррылар менен «әңгиме дүканын қурдық», тамашагөйлерде көбейди.

Жырауды көп тыңлаған көп ғаррылар маған уақты-уақты өткендеги жыраулар, олардың айтқан дәстанлары тууралы әңгимелер сөйлеп берип отырды. Ал мениң зейним дәстанды тез жазып болыу болды.

Ол жыллары аўылларда жырау айттырыу дәстүрлерин сипреклеген екен. «Шымбай қаласына Өгиз жырау келди»—деген хабарды еситкен адамлар жырауды айттырыуға шақырып келди. Мен Өгиз жыраудың артына мингесип, бир-еки шақырыспаға бардым. Өгиз жырау «Алпамыс»ты айтты. Мен құрметли қонақ сыпатында жыраудың қасында отырдым. Қыз-келіншеклер жырауға ақша тастады. Мениң Өгиз жырауға ерип барған мәқсетим: жыраудың дауыслап айтқаны менен маған сөйлеп бергениниң айырмасын салыстырып билгим келди. Өгиз жырау еки-үш жыл дауамында ел аралап жыраулағанды қойған екен. Аўыллардағы финангентлер:

— «Сениң қосымша табысың бар. Налог төлейсең»—деп үркіткен екен.

Жыраудан сөз жазып отырып Өгиз жырау хаққында мағлыұматларды да обшая дәптердиң тысының бетине жазып отырдым. Ол Шымбай қаласының арқа тәрепинде, Кегейлиниң аяғында қайшылы деген мақанда тууылған екен. Өзиниң шын аты Хожамберген, әкесиниң аты Нияз деген адам екенин айтты. Ол бурып Қарақалпақстанның арқа тәрепинен суу тайып, ашаршылыққа ушыраған дәуірде Әмиүдәрьяны жағалап өрлеп көшип Маңғыт қаласының құбла тәрепи «Қызыл салы» деген жерге көшип барып мақан еткен екен. Сол Гөне-Үргенч, Гүрлен, Үргенч, Қытай араларында көп

жыллар жыраушылық қылған екен. Ол соңғы жылдары өзинің ата мекеніне қайтып көшіп келген екен. Өгіз жырау, не себептен «Өгіз жырау» деп аталғаны тууралы болған сауалға өзи тууры жууап бермеді, ал оның тыңлаушылары:

— Ол өгіздей өкирип қатты жырлағаны ушып «Өгіз жырау» аталған екен,—дел сөйлесп берді.

Ол өзинің қатарлары: «Хә өгіз» деген сөзге ол:

— Өгізге шигитің жоқпа?—деп дәлкек претінде жууап қайтарғанын еситип талай күлистик.

Өгіз жырау тапалтастан келген дұғыжым, қапа сақалдан келген киши еді. Бир көзинің ағы бар (ақлы көз) адам еді. Ол өзинің хәрекетинде ашық бет ажарында бәрқұллама шадлықтың, ұақты хошлықтың түрп көринип турды. Ол киши басқылауға сондай шебер лаққы адам екен. Сөз арасында ол бул республикадан келди деп қарамастан, ара-тура мени де басқылап алады. Оның басында қазандай телпеги бар, ол телпегин жыр жырлағанда, яки үйде чай ишип отырғанда хеш шешпеди. Оның қапа сақалы, жүни өсик қазандай шөгирмесип (телпеги) үстине кийген узып шапаны, белине бууған жууап тауар белбеуи өзине жарасып турар еді.

«Алпамыс» дәстанын жазып бола келгенде ол маған:

— Ишим, бәрин жазып алып жырау баласаң ба?—сөз жырау болатуғын болсаң усы жазып алған жағы да жетер!—деп үйине кетип қалды. Өгіз жырау еки күнге дейин келмеді. Мен оны көп күттім. Арадан еки күн өткеннен кейин Алланазар дәудин үйине қайтып келип, мени издетип тауып алды, ол маған:

— Ишим, областан еибек пенен келе қойған екенсең, еибегің күймесин «Алпамыс» тың барлығын жазып ала ғой,—деді. «Алпамыс» дәстанын жазыуды дауам еттім. Бул мениң ушып үлкен қууаныш болды. «Алпамыс»ты жазып пикердим. Еки обин теградь толды. Бул

қолжазба еле өзимде сақлаулы. Дәстанды жазып болғаннан кейин жырау маған:

«Айдос баба»—деген дәстаным бар, ол дәстан «Алпамыс» тай еки шығады, ал ол дәстанды саған жаздырып отырууға уақтым жоқ,—деди. Мен оннан азмаз жырлап беруин өттидим. Ол дәстаншың кирсеңе бөлимин жырлай баслағанда сюжетке күте бай дәстан екин сезилди.

Мен сөз арасында Өгиз жыраудан бир обин тетрадықа жақын термелерде жазып алған едим. 1929-жылы Шаббаз районында байларды конфиска қылуу дәуирде үкил болғанымда районлық судья Сәрсенбай Аралбаев деген менен таныс болған едим. Мен Шымбайдан Төрткүлге қайтарда С. Аралбаев менен жолдас болдым, ол менің термелер жазылған дәптеримди оқып берейин деп алып еди. Екеуимиздің жолымыз алшақ түсип, ол басқа катерге минип кетти. Мен еки күннен кейин басқа бир катерге минип, көп қыйыншылыққа ушырадым. Қыпшақ қаласының тусына келгенде мен минген катер Төрткүлде жағаға келе бергенде С. Аралбаев минген катер ықлап Шымбай бетке барууға ыға баслаған екен. Сәрсенбай обин дәптерди алып маған ылақтырмақшы болып еди, ал еки катердің арасы қанықлап кетти. Сөйтти менни терме жазып алған тетрадым С. Аралбаевтың қолында кетти. Оннан кейин Москваға кеттим. Кейиннен Уатандарлық урыс басланни, урысқа кеттим. Сәрсенбай менен соң ушырасууға туура келмеді. 1948-жылы Сәрсенбайды Кегейли районында бажбан бөлин жүргенинде ушырастым, арадан көп жыллар өткеннен кейин тетрадымды сорауды мақул көрмедим.

Алланазар дәу менни менен ушырасқан уақлары ол: — «Алпамыс» дәстанын не қылды?—деп сорап турды.

1935-жылы илим-изертлеу институты жабылып қалды. Мен қолжазбамды араб әлиппесинен Латын әлиппесине көшіріп Москвада «Едиге» дәстаны менен бірге «Көркем әдебиет» баспасында бастырып шығардым. Мен бастырып шығарған «Алиамыс» хәм «Едиге» дәстаны күтә қәдирли, көпшилик сүйип оқыйтуғын дәстан болды.

Өгиз жыраў, Есемурат жыраў хәм Қыяс жыраўлар 1939-жылы Москвадағы «Халық творчествосы үйи» тәрепинен шақырылып, үшеўи Москваға барып қайтты. Бул жыраўлар 1941-жылы Ташкентте болатуғын декадаға таярлық ислери бойынша шақырылып, жыраўлар Өгиз жыраўдың басшылығы менен бурынғы қобызды үлкейтип реконструкциялады. Тилекке қарсы Уллы Уатандарлық урыс басланып, соған байланысы Ташкенттеги өткерилетуғын хәптелик болмай сонға қалды. Бул үш жыраўдың бірге түскен сүүрети елге дейин сақланған екен.

Өгиз жыраў қарақалпақлардың қайшылы урыўынан болып, оғада айтқыш жыраўлардың биринен еди.

Сейфулгәбит Мәжитов. Мен С. Мәжитовты ең дәслен 1927—1928-жылы «Еркин Қарақалпақ» газетасының редакциясында жуўаплы секретарь болып ислеп турған дәўиринде көрдим. Мен де сол жыллары техникумда оқын жүрүн, газетаның хәр бетине бир маанаттан хәқы алып көрректор болын ислей баслаган едим. Сол «Еркин Қарақалпақ» гзетасында «Қоналы» деген лақап ат пенен Сейфулгәбит Мәжитовтың хәр түрли мапазға арналған қосықларын оқып турдық. Сейфулгәбит Мәжитовтың «Октябрьдин байрамына арналған «Қәдирли қонақ» деген шығармасын Октябрь байрамының салтанатлы парадында адамлардың газетаға талапып оқып атырғаны еле есимде. Ол Ташкент қаласында қарақалпақ мектеплерин ушып бастырып шығарған өзиниң «Әлиппе», «Егеделер саўаты» атлы оқыў китапла-

рындағы қосықтары арқалы қалың көпшиликке бұрыннан-ақ таныс екен. Педтехникум қасынан шөлкемлескен хәуескерлер дөгерегинің концерт программаларына репертуарлар керек болды. С. Мәжитов Төрткүлде сол уақыттағы Ленин көшесіндегі «Союз қосшылар үйі» деп аталатуғын жайдың бир кишкене бөлмесінде бир өзін турды. Техникум қасындағы хәуескерлер дөгерегін басқарыуды техникум комсомол шөлкеми маған тапсырған еді. Мен С. Мәжитовтың үйінде жий-жийн барып туратуғын едим. Ол киіс бизің хәуескерлер дөгерегін жаңа қосықлар менен тәмийн етип турды. Мен үйіше барып қосық жазып берүиди сораудан ол:

— Ертең яки арғы күни келе ғой, балам,— дейди. Ол жұмысты үәдели ұағында орышлап ски нұсқа етип ски ушын жиңишке қагазға қайта көширип биреүин маған берип, бир нұсқасын өзінің қапталындағы қагаз тислейтуғын қаңылтыр темирге илдирип қоятуғын еди. Мен қолыма тийген қосықты техникумға әкелип кружок ағзаларына көширтемен. С. Мәжитов 1927-жылы Октябрьдің он жыллық тойына арнап бизлерге мынадай қосық жазып берген еді.

Бир той еди он жыл удай.
Жатсам тұрсам тилек қанам,
Сол тилегім қабыл болып,
Табылып тұр керек ғанам.

Сыпарамысқа кирген тышқан,
Шығар еди ағармастан.
Бұл күнде үйде дәстурхан,
Толы майлы шөрек ғанам.

Ол бизің хәуескерлер кружогимиз ушын жас балаларға арнап «Пышығым» деген қосық жазып берди. Бұл

қосықты педтехникум оқыушысы Мырзек Қалимбетов сахнаға шығып қолтығына бір пышықты қушақлап тұрып, дикломация қылып:

Мынау мениң пышығым,
Үйде қалды күшигим...

деп айтатуғын еди.

Оның «Оян қарындаслар», «Қызларға», «Нльяның улы», «Жасларға», «Оқыуға кел» деген қосықтары сахналарда айтылып жүрді. Әсиресе оның мынау қосығын билмейтуғын адам жоқ еди:

Коммунизмге баслаған,
Адастырмас излер қәне?
Ұақ сен деп мушқа түкирген,
Лапылдатқан сөзлер қәне?

Қаршығадай қыа баққан,
Билим көлин жүзип шыққан,..
Қумар ала көзлер қәне?
Ұау жигитлер сизлер қәне?

1927-жылы ол жазда муғаллимлер курсына «Қарақалпақ тили»нен сабақ берди. Муғаллимлер курсына келген елиу-алпыслаган ауыл муғаллимлери быган-жыган болып гауырласып классты басына көтереди. Ал Сейфулғабит Мәжитов досканың қасында турып, жазуы имланы өзиниң жиңишке дауысы менен асықпай түсиндирип турады. Улы-гауырлының арасында сол муғаллимлердин биреуи оның балаларға арнап жазған мынадай қосығын оқығаны еле ядымда. Қосық былай басланатуғын еди:

Хэй яранлар көрген барма?
Бизден тарғыл пышық кетти.
Үш күннен берман көринбей
Нескбеси қайда жетти?

Бир күшигим аты жоллы,
Бир пышығым болды қоллы
Екеўи ойнап оңлы соллы,
Табылмай тур, ҳайран етти

Күшик қапа жекке қалып,
Көринбестен болды ғайып,
Қайсы бала алып кетти?
Өлип қалдыма тыртыйып?

Ленин күнише арналған үлкен жыйналыстан кейин пионерлер сахнаға шығып, С. Мәжітовтың мынадай қо-сығын хор менен айтатуғын еди:

Бабамыз Ленин,
Өлгеннен кейин,
Жетимспредик,
Түспәки ийин.
Шешин беремиз,
Қалдырмай түйин!

Бизлер онын менен бирге техникумның бағының ишинде дем алып жүрип бир сапар техникум оқыўшы-лары ҳәм аўыл муғаллимлери бирге сүўретке түскен едик.

1928—1929-жыллары қарақалпақ жазыўы араб әлиппесинен латын әлиппесине көшилү компаниясы басланды. Төрткүл қаласында латын әлиппесини үйрениўдин бир айлық дөгерепи (кружогы) ашылды. Буган С. Мәжітов

басшылық етті. Оқыу кеште болатуғын болды. Бізлер бір неше студенттер болып, сабақтап кейін усы кешки кружокқа қатнап оқып, оны кеуімдегідей пиктерин шықтық. Коллектив болып сүүретке түстік.

Сол кружокти пиккеретуғын күни маған Шымбайдан базарлық ушын бир шөгирме менен бир жипек шапан әкелген еди. Мен сонда сүүретке шөгирме киийп түскен едим, бул сүүрет тарнийхий сүүрет болып қалды. Ол еле өзимде сақлаулы.

Сол жыллары С. Мәжитов «Сүйин хәм Сара» деген қосық пенен проза аралас поэма хәм «Құлмурат» деген роман жазып пиккерген екен.

«Сүйин хәм Сара» поэмасын жазыуға мынадай жағдай себеп болыпты:

1927—28-жыллары Қызыл-Орда қаласына қарақалпақ делегатлары съездге барғанда олар жолда өз-ара былай сөйлесипти.

— Қазақларда «Қыз жипек» қысса болып басылып оқылып жүр. Бізде де усындай «Қыз жипек» усаған қысса китабы болып, оны бастырып шығарса, сауатсыз ел қыссаны оқып тез сауат ашар еди...

С. Мәжитовтың құлағы оны шалып кетип, сол «Қыз жипек» қыссасына усатып бир поэма жазамаң деп уәде етти хәм қарақалпақлардың тил байлығын кеңен пайдаланып бул поэмасын жазған екен.

1929-жылы жазда С. Мәжитов «Құлмурат» романын техникумның бағының ишинде бир хәште дауамында дауысқа салып бизлерге оқып берди. Роман оқылып болғаннан кейін, романды додалау иси басланды. Сол жылы Урал қаласынан «Еркин қарақалпақ» газетасының редакторы болып келген Тамендар Сафиев романның алдына көп талаптар қойып романды критикалап узақ сөз сөйледі. Ол киши XV-әсирде қарақалпақлар ноғай аўқамында тұрған гезде бир аўыл қарақалпақлар түрли

себеплер менен Батыс Қазақстанның «Бокей ордасы» деген жерге мәкән еткен қарақалпақтардан екен. Т. Сафиевтің анкетасында миллети қарақалпақ деп жазылғаны ушып «Қызыл ту» деген газетада ислеп турған жеринен оны Қарақалпақстанға жиберипти. Ол гезде бизлер Т. Сафиевке қарсы пикир көрсетиуге әзизлик қылдық. Хәш адам шығып сөйлемеди. Жыйылғанларға басшылық етип отырған облысполком председатели Қ. Әуезовта роман хәққинда иллә деп аўзын ашпады. Бул жыйнаққа қатнасыўшылардың барлығы да әдебий шығарманы додалаў исиине ысылмаған жаслар еди. Т. Сафиевтің критикасына С. Мәжитов қарсы сөйлеўден бас тартты. Ол қапа болғандай болып үйине қайтты.

1930-жылы «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» атлы әдебият хрестоматиясы басылып шықты. Ол китап барлық жаслардың қәдирлен сүйип оқыйтуғын китабы болды.

Сол жыллары С. Мәжитов аўырып Төрткүлдә емлеўханаға түскен еди. Сол жыллары соқыр ишекке операция ететугын Казанский деген доктор келди. Сол доктор бир пушық адамға мурын салып берген екен. С. Мәжитов «мурынсызға қобаға салдың, билгир доктор Казанский» деген қосық шығарған. С. Мәжитов өзи менен емлеўханада бирге жатқан Балгабай деген бир тутлықна балаға мынадай қосық жазған:

Майлы балға Балгабайсан,
Жаңа пәскен атмадайсан,
Билимнің дәмни татқанда,
Саясаттан сөз айғанда,
Тутлықбас болсын тиллерин!

Сол жылары областьлық халық билимлендириў (ағартыў) бөлимин аўылларға «Қызыл отаў» атлы агита-

ция отауын жибергенде, сол «Қызыл отау»дың баслығы Жумагүл Сейитоваға арнап: «Ауылға қызыл отау кетти, Жумагүлдей қыз кетти» деп басланатуғын қосығы «Еркин Қарақалпақ» газетасында басылып шыққан еді. Бұл қосық халық арасына кеңнен таралып, ел амамының басы қосылған жерде айтылып жүрді.

С. Мәжитов сол жылы «Соңғы селтең», «Айгүл-Тайман», «Жигит болдық», «Сабақ» хәм «Ерназар алакөз» деген пьесалар жазды, бұл пьесалардың бәри де сахналарға қойылды. Оның «Ерназар алакөз» пьесасы 3 сериялы 12 пердели болып, театрда үш күн дауамында қойылып, адамлар сендей соқлығысып жүрді.

Ерназар алакөз Хийуаға барып, Хийуаның атақлы Қоңыраулы палуан деген палуаны менен гүресип оны жығады. Пьесада Ерназар алакөздің халық азатлығы үшін гүресинің барлық хәрекетлери драмалық формада кеңнен сөз етиледі. Мениң ядымда соннан қалғаны мынау, Ерназар алакөз өлгенде, бир бақсы қолына ала мойнақ дуулар алып, саз дауысқа салып Ерназардың өлсіннің үстінде түргелип турып:

Ерназар халық ушын пай тикти жанып,
Іабан Хажы келди, өлтирди ханып.
Билип қылған исиң жүзеге шықпады,
Сағанды байлады заман алакөз.

Қарақалпақта ердің соңы алакөз:
Саз бергенде батқан таны алакөз... деди.

Ол пьесаның бир нұсқасын 1933-жылы Асан Бегимовтың қолында көргеним есимде.

1929-жыллар С. Мәжитовтың шығармалары хәққында баспа сөзде критикалар көбейди. «С. Мәжитов қусанган оппортунистлерге большевикше тепки берейік», «Мә-

житовтың жоғалтқан пышығы ким?» деген мақалалар газета бетлерінде шығып, жыйналыстарда сөз болып жүрді. Қартайған адам сол критикаларға шыдам бере алмай, Төрткүлден өзінің бұрынғы меканы болған Қонырат қаласына көшіп кетіп қалды. С. Мәжитовтан тәлім-тәрбия алған бір қанша жаслардың талабы бойынша 1934-жылы ол Төрткүл қаласына қайтып шақырылып әкелінді. Ол «Тазагүл» деген пьеса жазды. Пьеса сахнада қойылып, тамашагөйлер тәрәпинен үлкен құрмет пенен қабыл алынды. Сахна жабылғанда тамашагөйлер С. Мәжитовты құшақтап, қарақалпақтардың ескі дәстүрі бойынша адамлар гауырласып, ғарры жазыушыны қолының ушына көтерді. Бул пьессаның жүзеге шығуына әдебиетшы Орынбск Кожуров ескеуимиз тийисли консультация берип, көп ғана жәрдемлер көрсеткен едик.

С. Мәжитов өзінің өмириниң ахырғы жылларына дейин Төрткүл қаласындағы үлкен таныу музейинде экскурсовод хызметинде болды. Минс сол жыллары ол көзи аз көретугын дәрежеде қартайған адам еди. Мен алдына барғанымда ол мени тек дауысымнан ғана танытугын еди. Ол бир сапары маған «Он тоғыз» деген романимды питкерейин деп турман»—деп еди. «Сүйин хәм Сара» хәм «Құлмурат» атлы романының қол жазба түринде С. Мәжитовтың өзи түплеген негизги нускасын сол уақытлары қарақалпақ облысполком председатели Көптілеу аға Нурмухамедовтың үйинде көрген едим. Мен Сейфулғәбит устаздан көп нәрселер уйрендим, ол маған қарақалпақтардың өткен өмиринен көп нәрселер сөйлеп бсретугын еди. Бул устазымның маған үйреткен жақсылықларын хеш уақытта ұмытпайман.

Айтбай Мәтьякубов. Оннан бери арадан 45 жылдан артық уақыт өтті.

1925-жылы Төрткүл қаласында ашылған орта дәре-

жели мектептің бири педтехникум еди. Айтбай Мәтә-
қубовта сол техникумда оқып билим алды.

Төрткүлдеги балалар үйинде тәрбияланыушы бала-
лардың ишиндеги есейинкирегенлери топарластырылып
техникумға әкелинди. Сол балалардың ишинде тисинен
басқа ағы жоқ, оғаш-оғаш, буйра шашы думандай, ала
көз, қара бала Айтбай да бар еди. Мениң шегим алды
менен Айтбай менен ауылхожалық техникумна түсти.

Гүз айлары. Оқыу басланып кетти. Бир күн Айтбай
менен екеўимизди «сизлер педтехникумға барасыз» деп
қолымызға қағаз берди де шығарып жиберди. Екеўимиз
мунайып, Төрткүлдің кең көшеси менен педтехникумды
излеп киятырмыз. Айтбайдың балалығыма, яки бир неше
күн коллективке үйренип, баўыр басып қалғанба, бил-
медим. «Басқа балаларды жибермей бизлерди неге
жибереди»—деп саз даўысқа салып жылап жибергенин
билмей-ақ қалдым. Бирақ көшениң бой болғанлықтан-
ба, яки еси ене баслағанлығының белгиси ме, әйтеўир
үш-төрт ирет өксип алды да, кейин жылағанын тоқтат-
ты. Мен жыламайман десемде, Айтбайдың даўысын есит-
кеннен кейин мениңде кеўлим бузылып, бир түрли бо-
лып кеттим.

Төрткүлдің көшесин бойлаған түрли сәли ағашлар-
ды, бағларды көрип, бурында еситип көрмеген ширкеў
қоңыраўларының сестин еситип, таңланып, жылаў-сық-
лаў дегенди умытып, әдеттеги балалардай шүңкилдесин
жол жөнекей сөйлесип киятырып техникумға келгени-
мизди билмей-ақ қалдық.

Техникум пискен гербиштен салынған европа типтеги
жай екеп. Опың шарбағында алма, алмурт, тағы да
басқа мийўе ағашлары сығасып тур. Есигиниң алдында
150 қәдемдей жерде крести бултқа тийгендей болып,
қалың ағаштан төбесин бийик көринип ширкеў тур.

Техникумға кирдик. Билим-тәрбия алыудың шадлы дәуири болған—оқыу баслашып кетти. Бурын оқыуға биринши келерде де усы жайға келип тоқтаған едик.

«Аналы жетим мәс жетим, аталы жетим тас жетим» дегендей-ақ Айтбай анадан жасалайыннан жетим қалған екен. Жолда киятырғанымда оған әкемнен менде 5 жасымда жетим қалғанымды айтып берген едим.

Айтбайдың әкесін Мәтьяқуб деген кишиниң Төрткүл пахта тазалау заводында жүк арқалап тасыушы рабочий болып ислегенине көп заманлар болған екен. Анасыз баланы асырау қийын болғанлықтан әкесін Айтбайды Төрткүлдеги балалар үйине (детдомға) берген екен.

* * *

Айтбай менен бирге оқып, бирге болғандағы айырым есте қалған эпизодларды сөйлеп бергим келеди:

Бир күни жатақханада үлкен шауқым шықты. Тыңлап көрсем Айтбайдың бир өзи бир жақ, басқа балалар бир жақ, шауқымласып, урысып атыр. Олар Айтбайға «хәмме уйықлап атырғанда сен неге шыраны жагып, китап оқып, бизлерге неге уйқы бермейсең? Ертең директорға айтып сени техникумнан шығартып жиберемиз» деп тәпинип атыр.

Ертеңине Айтбайдың қайдан тапқанын билмеймен, бундай лампаны ҳеш көрген емес едим, Төрткүл базарларынан моржасы қурттай, үш линиялы шыра сатып алыпты. Жарығы да барлы-жоқлы, сол кишкене ойыншық шырасын жагып, тумбочканың тасасында таң атқанша китап оқытуғын болды. Кишкене шыраның жарығы басқа балаларды алаң қылмағанлықтан, күнде болатуғын урыс-жәнжел қойылды.

Дем алыс күнлерн үйи жақын балалар үйине қоныуды кетсе де, Айтбай жатақханадан ҳеш қайда шықпай, сүүрет салыу, қосық жазыу хәм конспекти көшүриу

менен болды. Ол көпшилик ұақытта қысыр, бос сөзді сөйлесіуді, футбол ойындарына барыуды қәлемейтуғын еді. Ол өзі менен өзі жатақханада бола берді.

Бир күни экеси келип «ауылға алып кетейин, жүр»—дегенде де бармады. Оның сөйлескени тек кітап болды.

Бир күни Айтбай екеұниміз жарыспаққа «Түркстан» деген географиялық картаны өз бояұларындай етпн сабаққа да бармастан, еки күн бойы қағазға көширдик. Айтбайдың көширгени меникнинен жақсырақ болды, өйткени оның сүүрет салыуға уқыбы тәуір еді.

Әбдираман Өтепов Айтбайдың хеш нәрсеге алаң болмайтуғын тынық, кишипейил минезин унатып, «Таң нуры» труппасының жазғы гастрольларында өзи менен бирге алып кетип жүрди, Айтбай ол труппада, кітапханашылық, суфлерлик, пьесаларды қайта жазып көшириушилик ұазыйпасын атқарды.

1929-жылы техникумда оқып жүрип қарақалпақ жазыуы арабшадан латыншаға көшер алдыңдағы жаңа әлипбени үйрениу курсың хәм оның менен бирге оқып питкердик. Жаңа әлипбе курсың питкерген жыйналыста Айтбай өз пицинативасы менен «Айдың» атлы дийўалы газета шығарып, жыйпақ болып отырған «Дийхан үйи» клубына өз қолы менен әкелип қыстырды. Ол Тамды районына да Қызыл стаў менен барып қайтты.

Төрткүлдеги педтехникум оқыушыларының органы «Қызыл муғаллим» қолжазба журналында Айтбай «Жаңа әлипбе» сабақлығын жазып отырды. Хәм ол «Жаңа әлипбеге» арнап бирқанша қосықлар жазды. Айтбай Мәтьякубов техникум қасындағы хәуескерлер дөгерегине актив қатнасты. Қазақ жазыушысы Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл суңқарлар» атлы пьесасында қызыллардың алдына қазақ гедейлерин басқарып, қолына қызыл жалау ұслап, қызылларды, Совет властың

қууаныш бенен қарсы алған сөзлері, оның қолына қызыл жалау ұслап тұрғандағы сөйлегені, образы оның натурал қаралығы, күнге күйіп азап шеккен қазақ гедейлерінің хақыйқат натурал образы Айтбайдың пиішні хәм сөз хәрекетлерінің күтә келісін турғаны көпті таң қалдырар еді. Бизлер оған көзимизден жас шыққанша күлдік. Оның сахнада сөйлеген сөзін ертеңіне қайталап, оны дәлкекпен сөйлеген балаларды Айтбай жек көріп жүрді.

1929—31-жыллары Айтбай «Еркін қарақалпақ» газетасының жууаплы секретары болып хызмет атқарды. Ол газетада секретарьлық еткен уақытында кеште үйіне қайтыұды умытып баспаханада қонған уақытлары да болды. Хәрип териушілер хәрип тергенде олардың қасында турды. Өзи газетаға верстка жасады. Газетаның таярланған тиражын ең алды менен өзи обком комсомолға апарып беріп, басқа да областьлық мәкемелерге өз қолы менен табыс етін, ал қалған тиражларын өзінің қолы менен таярланған конвертке бөлінін қойылған адреслерді газеталарға жабыстырын, почтаға өз қолы менен тапсырды. Оның өз жумысына жууапкерлік пенен қарағаны, өз ісін жақсы көргені соншеллі, ол сол уақыттағы «Еркін қарақалпақ» газетасының редакторы Төмендер аға Сафиевке «сен өзин қалай-қалай адамсан? Кеңсеге кеш келіп, ерте кетесең» деп кейіп турғанын талай көрдим. Төмендер аға да минезі кең болғанлықтан ба, я Айтбайды жақсы көргенліктен бе, яки оның іслеген хызметін көріп-биліп жүргенліктен бе, әйтеуір оған хеш нәрсе демей, күліп тура беретугын еді. Минне усындай жумыс жағдайы, күнін-түні баспаханадан шықпауы, Айтбайды ақырында жүрек ауырыуға шатты.

Айтбай Матьякубов техникумда оқын жүрін қосық жазды. Қарақалақ эліпбе айтысына хәм эліпбе имла-

туұралы болған жыйналыстарға актив қатнасты. «Қызыл мугаллим» қол жазба журналында менен кейін жууаплы секретарьлық ұазыйпасын атқарды. Шайыр болып жетисті. Айтбайдың шығармалары оқыу кітапларына кирип дағазаланды.

1932-жылы қыс айында Алма-атада оқып жүргенімде Айтбай менен Хожамет Ахметовтың жүрек аұырыу кеселинен қайтыс болғанлығы туұралы хат алып, қатты қыйналдым. Сол ұақытта менің көз алдымда бир комсомол шөлкеминде турған, 3—4 жыл бир қазаннан ас ишкен, мәденият, әдебият, майданында бирге ислескен, жигерли, ҳақ ишйетли, ақ кеўил, комсомол ағзасы достым Айтбайдың азаматлық келбетин көз алдымда елеследі. Оның менен бирге болған оқыушылық дәурлер еле есимнен шығар емес.

Қаражан бақсы. (1884—1966). Атақлы Бердақ шайыр—Бердақ бақсының әұлады (Бердақ бақсының қызы Хұрлиманның (1861—1960) баласы Қаражан бақсы Қабул улының даңқын еситип, 1929-жылы экспедицияда жүргенімде Мойнақғың Қазақ аяғы (Қазақ дәрья) деген жеринде мүйтес Лепес болыс дегеннің үйине аұылы совет арқалы шақыртып алып сөйлесип едим.

Қаражан бақсы сонда маған:

— Менен Бердақ шайырдың жиғени дейди, ол және «бир ат болар деп сақлаган гуаным бар еди, сол аұырып жатыр. Басына пышақты шаншып кеттим,—деп ол үйге де кирген жоқ. Далада жүресине отырыу менен орнынан турып кетбекши болып орнынан қозғала бергенде Лепес болыс оған:

— Қаражанжан-аұ мынаұ адамлар областан келе қойған екен. бир-екни аұыз сөйлеп берсен болады гой,—дегенде де көпликпеди. Атын миншип кетти де қалды.

Лепес болыс русша сөйлеп билетугын адам екен. Экспедиция баслығы А. Л. Мелков русша сөйлесету-

ғын адам тауып «балық сууға киргендей болды». Лепес болыс Арал теңизіндегі балықтардың породасы хәм мүйтенлердин балық аулау техникасы тууралы көп мағлыұматлар сөйлеп берди. Экспедиция баслыгы А. Л. Мелков бул сөзлерди дәптерине жазып алады. Лепес болыс басбашылар менен атысып, бир көзч соқыр болған адам екен. Бизлер менен сөйлескенде ол Қарақатпақтың селкилдек шөгирмесин соқыр көзине басып киһип отырды. (1968-жылы Ленинградтагы Этнография институтында экспедицияның баслыгы А. Л. Мелковтың Лепес болыстың семьясын түспрген сүүүретин көп сүүүретин ишинен көрди).

Қаражан бақсы кеткеннен кейин бизлердин шақырыуымыз бойынша Ерназар Алакэздин баласы Мәмбетназар деген киши келди. Олда көп мағлыұмат бере алмады. Тек ғана оның:

— Ел жаўгершиллик уақтында Хийўалылар ул балаларды өлтиретугын болғанлықтан, мени төңкерсүлн қазанның астына жасырып қалған екен,—деп сөйлеп берди.

Қаражан бақсы жас уағында есерсоқ болған. Онын дуўтарының қулағы, стигиниң қонышы, еки ийише де нөпек тағып жүреди екен. Қаражанды Арзы аталықна, яки Ораз аталықна, екеўиниң биреўи Қаражанға қосықдәстан айттырып болын:

— Бала! Далаға шық—денти. Далаға шыққаннан кейин Қаражанның тағып жүрген нөпеклерин жулып-жулып таслап, оны сабап урып,—ой заңғар, сен углап баламысаң Кет.—деп қуўып жиберипти. Ошнан кейин Қаражан бақсы дуўтарына нөпек тағыўды қойыпты,—деседи.

Мине усындай минезлеринен дайысы Бердақ шайыр хәм оны жек көрнп, аўылына жолатпайтуғын болған.

Мине Қаражанның бизлерге Бердақ хаққында хеш қандай мағлыұмат бермегенінің себеби, де сол екен.

1939—1940-жыллары Қаражан бақсы біраз кексе адам болғаннан кейін Төрткүл қаласына келип олимпиадаларға қатнасты. 1949—50-жыллары Бердақ шайырдың өлгеніне еліу жыл толыу юбилейінде Бердақ шайыр хаққында ол көп мағлыұматлар берди хәм көп намаларды пленкаға жаздырды. 1957-жылы ол Ташкентте болған Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосының он күнлігіне қатнасты.

Аббаз шайыр. Ошан бери кеп жыллар өтті. Қарақалпақстанның Шымбай районы, Кегейлінің аяғы деп аталатуғын жерде, Ережеп тентектің шәрдарасы (дәчасы) деген мәкәнда Жалпақ шек, Мақпал сй деген егислик жерлерге көп жыллардан бермаған суу бармай, шөлистан болды. Әмиұдәрьяның сууы тасып керейт (жыққын) кетип бул мәкәнды суу алды.

1922-жылы узаққа созылған ашылық, ақ қапшық, тырыспай, қыткершилик, жаўгершиликтің азабынан аман қалған ел-елатлар суу алманың орны «Басыўға» ақ егин егиўге Қарақалпақстанның барлық түпкиришен халықлыққа толды. Еккен ақ егин белбуўардан питти.

Қос өгиз, гүнде, мала, назна туқым тапқанлар егин екти, туқым тапқанлар, «Қантқа қалғанша тапта қалсын!» деп бар туқымын жерге септи, ал бугар құдиретти жетпегенлер орақшылық етті.

Көп талапкер, күнликши орақшылардың бири болып гөнерген орағын қайта саптап, тозған орағының тисин егеп, гөне шапанын кийип, орағын белине қыстырып, ақ егинге талап излеп Аббаз ағада келген екен.

Еле есимде, орақшылардың түсленер ўақтында бир-неше орақшылар ашылықтан қутылып жана бийдайдың панына тойынған 5—6 жигит Аббаз ағаны ийтермелеп,

шақак урып күлсип, қара қуман қайнап атырған шер-
текке жетип келди. Аббаз аға «Келіпкер» деген қо-
сығынды оқып бер деп гауырласқан дауыстар еситил-
ди. Ол гезде Аббаз аға, күле шырай берген жас жигит
екен. Аяғы жалаң аяқ, басында тозыуы жеткен тақыя,
диз кийимнің балағы түріулі, дууқат күнлік шапаны-
ның сыртынан бір шаршы орамал менен бууған, белі-
не орағы қыстырылған.

Отырған жигитлер Аббаз ағаны қосық айт деп бас-
палатып атыр. Аббаз аға көп оқыған жоқ, ол тек 15
шуумақтан (куплеттен) ибарат «Келіпкер» деген қосы-
ғын саз дауысқа салып оқыған шығар деймен, көпші-
лиги ядымда жоқ. Бизлер ойнап жүрген ойыпды қо-
йып жигитлердің гауырлысы менен бірнеше бала бір-
ге ере келген едик.

Аббаз ағаның дауысы отырған көпке майдай жақ-
ты. Орақшылар оның дауысын еситип, «бойы бір мыс-
қал» болды. Аббаз ағаның сайраған жағымлы «дауысы
жигитлердің күші мененгі жаздың ысы айларындағы
ауыр мийнетін умыттырғандай болды. Мен балалық
дәуірімде оның саз дауысқа салып қосық оқығанын би-
рінші мәртебе еситиуім еді. Оның әтшектей заңқыл-
даған, бүлбилдей сайраған сестінен талмас жигер, то-
лып турған сүүретінен келешекте түүесілмес сөз шебе-
ри болатуғышылығы көрініні турды.

Күнлікшиге отыра беріуіге болмайды, күнлікші-
лер түскі чайын ишип, қайқы орауларын белдеріне
қыстырып, орындарынан турып «Аббаз шайыр, берскет
тап» деп орақ оратуғын жерлеріне гауырласып жүрші
кетті. Сонда менің қулағымда «Аббаз шайыр» деген
сөз қалған еді. Ел тоқшылыққа шығып, ел-елат тойын-
ғаннан кейін 1917-жылдары Аббаз шайыр Қазақбай
шайыр менен бірге Шымбай орамында атағы жұрт-
қа жайылған атақлы қыссахан Қәуендер баланың ізі-

не шәкирт болып ерип, Аббаз атақлы қыссахан хәм шайыр болып жетисип, аты ел-елатқа тарап кеткен. Көпшиликтің аўзында сөз болған. Атағы елге жайылып жүрген Аббаз баяғы, «Жалпақшек» тегі орақшы Аббаз ба екен деп бир көрмеге қуштар болдым. Бирақ ушырасыўға туўра келмеді.

1933-жылы ноябрь айларында Қарақалпақ комплекс илим-изертлеў институтының Миллет мәденияты секторының баслығы, белгилі тюрколог профессор А. А. Соколовтың басшылығы астында Қарақалпақстанның арқа районларына фольклор, лингвистикалық, этнографиялық экспедиция шөлкемлестирілді. Бизнің маршрутымыз Тахтакөпир районының үстинен түсті. Районлық басшылар экспедицияның ўақытша квартирасы ушып Хожабай қассап дегеннің үйине бизди тоқтатты. Тахтакөпирдин Батпақ өткел, Қара мойын, мүйтен елатларын көп араладық. Профессор Соколов экспедицияда қара мойын урыўынан Алламберген, мүйтен урыўынан Низаматдийин, Сырымбет тәўип усаған қаты қулақ, қарақлапақ шежиресин көп билетуғын ғаррылар менен сөйлести, мен қарақалпақ тарийхы ушын көп легендалар жазып алдым.

Мен экспедицияның ағзасы едим. Мениң ўазыйпам фольклор жыйнаў еди. Аббаз ағаның атақлы қыссахан, шайыр болып жетискенлигин еситип, оған ушырасыўды көптеп әрман еткен едим. Бул әрманым иске асты. Жас ўақытта көрген Аббаз аға менен арадан көп жыллар өткеннен кейин 1933-жылы ноябрь айында Тахта көпир районында екінші мәртебе ушырастым.

Бул гезде Аббаз аға ысылған, әдебият, сөз қазнасын қолында сазы болмаса да, аўзындағы шайырлық сөзи менен көпке танылған, оның қуйрық, қанаты жетилип, ушқыр сунқардай болған дәўиринде ушырастым. Аббаз аға

менен 4 күн удайы бирге болып, оның аўзынан әдебий сөзлер жазып алдым. Бул жазған әдебий сөзлерим, оның шығармалары, «Жолдаслар», «Артель болып уйымласын», «Келинлер», «Қырға шыққанда» хәм тағы басқалар. Қазы-Мәуликтің Шымбайды мақтаған, толып атырған лирикалық шығармалары, Әбдиқәдирдин «Қыз кеткен» шығармасы, Бердақ шайырдың аталас ағайынни Разбек Қоразбек улының қарақалпақ елин, қарақалпақ сулыўларын мақтаған тәрийпи (одасы) және де толып атырған тарийхий жырлар хәм қызлар қосығы менен жайдары қосықларын Аббаз ағадан жазып алған едим.

Аббаз аға менен бул еккинши рет ушырасыўым оғанда нәтийжелни болды. Аббаз аға менни халық әдебияты хәм халық мәденияты, халық өмири менен таңыстырды. Аббаз аға қалын пухараның ишини көп жүрип қыялға жүйрик сөз шеберлерни менен бирге хәмیره болған, әдебий әнгимелерди көп тынлаған, өзини түүесилмейтуғын сөз азығын топлаган. Оның қосығынан басқа, қосық арасында күле шырай берип, әдебий күлдирги мысал сөзлерди сөйлегенде, сөз маржанын дизгенде оның сөзи тынық теңиз, ал өзи сол теңизде жүзген аққуўдай көринип, тыңлағанда, бойыңды балқытып елитин мәс боласан, шаяланасан.

Аббаз ағаның жыйналған, ойға тоқыған сөз мийраслары оның буннан да былай көркем сөз дәретпүйине үлкен түүесилмес байлық болды. Аббаз аға сөз байлығын социалистлик мәдениятымызға жумсады. Ол өзиниң өмириниң ақырына шекем табыстың дизгинин жазырып, қаппап қойған сөз қазнасының манызын халыққа берди.

Мен Аббаз аға менен еки ушырасыўымдағы ойымда қалғанларын жаздым. Оппан кейинде 1939-жылы Қарақалпақстан Жазыўшыларының II съездинде хәм 1940-жыллары тағы да ушырастым.

Бурын қайқы орағын белине байлап жүрген Аббаз «Қарақалпақстан АССР халық шайыры», «Өзбекстан ССР ынын халық жыршысы» болды. Талантлы шайыр Ибраһым Юсупов өзінің «Аббаз шайырға Украинада хат» деген қосығында:

Сен бир қыран түлеп ушқан таудағы,
Биз палапан қонақлаған жардағы,
Қарақалпақтың сен бүгинги Бердағы,
Қайтип сөз маржанын дизбелим дерсең?—

деп күтә орынлы, күтә әдил баха берди.

Хақыйқатында да Аббаз аға атақлы шайыр, әдиүлн адам, қәдирдан устаз болып қалды.

Асан Бегимов. Мен Асан менен 1925-жылда таныстым. 1925-жылы июнь айында қарақалпақ обласгышың барлық жеринен келген балалар оқыу ушын Төрткүл қаласына топландық. Орта мектептен еки жүз баланың орнына төрт жүз бала алып кетип, артық алынған балаларды үйлерине қайтарыуға туура келди. Балаларды қайтарыу ушын болса керек, бизиң бәримизди, докторға көрсетип, еки жүз баланың «ауырыуы бар екен» деп—сизлер үйлеринге қайтасыз—деди. Сонда көп балалар Төрткүлдеги казарманың ғуяшында турып:—Хау бала бизлер хәм ауырыу екенбиз ау, деп гауырласты. Асан сонда «ауырыулар» топарына илинип, ауылына қайтып кетти.

Соңғы жыллары Асан Қызыл-Ордадағы (кино) қазақ халық билимлендириу институтына кирди. Сол Қызыл Ордада оқып жүрген уақтында ол Төрткүлге келип турды. Асан оқыушы уақтында «Еңбекши қазақ» газетасының актив хабаршысы болып «Сона» деген атпенен Қарақалпақстанның жай-жағдайынан мақалалар жазып турды.

1929-жылы Төрткүлдеги педтехникумды тунгыш мәр-тебе питкеріушилерге арнап Қызыл Ордадан шығату-ғып «Жаңа Мектеп» журналында «Муғаллим» атлы шығармасы басылды. Ол жаңа заманның мәдениет ғай-раткериннің келешек, жарқын өмірін мынандай қатар-лар менен сүўретледі:

Еси кеткен елдерден,
Муғаллим шығып гүлленип,
Елдеги жасқа фән берген,
Ески менен жаңада,
Айырма Алтай тауындай,
Жаңа шыққан муғаллим,
Сабағында пискен қауындай.
Қарақалпақ деген ел,
Қалып еді қумға қамалып,
Билімсіз және илимсіз.
Жүрген еді сандалып...

Асан Қызыл-Ордада оқып жүргенде мен Область-лық, халық билимлендириу бөлиминнің шақабында) хәм главлит, сияссий ағартыу жумысын басқарып жүр-ген дәуірде Облоно баслығы Алланияз Әйтешев арқа-лы маған «Қорлықтан азат» деген пьесасын берип жи-берді. Бәри бир дәптер қарамында араб алфавитинде жазылған еді. Мен ол пьесаны экспедицияға кетер ал-дымда Облононың сияссий билимлендириу ишше жаңа-дан баслық болған Қасқырбаев дегенге таслап кеттім. Оннан кейин ол пьесаның қойылған қойылмағаны есім-де жоқ.

Асан Қызыл-Ордадан қайтып келип Әбдираман Өте-повтың үйинде турып, Облононың қасындағы культпо-ход (мәдениет атланыс) инспекторы хызметин атқарды.

1929-жылдың қыс айында Асан менен Шаббаз райо-

пында кулактарды конфискалауға ўәкил болдық. Бул ўақтары Шаббаз районы азырақ ўақыт «Биринши май районы» болып аталған еди. Бираздан кейин бурынғы аты Шаббаз районы болып аталып кетти. Бул гездеги мәдениет атланыс жаңа латын ҳәрибинде, көпшиликтик саўатын ашып ликбез (саўатсызлықты сапластырыў) оқытыў иси еди. Бул ликбезге мәмлекет көп ақшалар жумсаған еди.

1930-жылы менен бурын кетип Алма-Атаға оқыўға барған Асан Бегимов екен. Мен сол жылы июль айларында Алма-Атаға оқыўға бардым. Асан турған «Пролетар көшеси № 42 жайдың адресин де алған едим. Мен қалаға кирип, төрт дөнгелекли орыс арбаға галы қоржыным менен жамылатуғын төсегимди тийел. Асан жатқан үйдик дәрўазасына жақышлай берсем, Асан томпаңлап, адым урып шығып киятыр екен. Соңгы ўақта басқа қалада бир биреўимиз бенен ушырасқанмыздағы қуўанғананымызды көрсениз еди!

Асан екеўимиз Қазақ университетине оқыўға кирдик. Соңынан ол ҚазПи болды. Екеўимиз Алма-Атадан таныслар таптық. Қазақ Атлы әскер дивизионының командирин Мырзағул Кулсейтов дегенге күйеўге шығып кеткен «Таң нуры» труппасының актив ағзасы, Шымбайлы Темирхан Палўанов дегеннің қызы Мәрьям Темирханованың үйин таўып алдық. Және бурын Төрткүлде мұгаллимимиз болған Әбил-Мәжит Примов Турксіб жолының техникумына директор екен. Оны да таўып алдық. Қасым аға Әўезовтың Алма-Атада Қазақстан Атқарыў комитен председателинин орныбасары болып ислеп атырған ўақыты еди. Ол Красин көшеси №52-жайда туралы екен. Усы таныслардың үйине Асан менен жиий-жиий барып турды. Асан көбинесе Сәбит Мухановтың үйине жиий баратуғын еди. Оқыў басланар алдында студентлер менен бирге Алма-Атадағы таўлы жерлерге егилген биий-

дайларды орыўға баратуғын едик. Асан скеўимиз дәстени қосып қойып орақ орғанда хәммеден озып кеттик. Басқа шарўа балалары жүре отырып орақ орыўды билмейди екен, хәмме бизлерге таң қалды. Оқыў басланып кетседе, студентлер менен «Пахта-аралға» пахта териўге алып кетти. Қайтып келгеннен соң және оқыў даўам етти. Жазғы дем алыс күшлери бизди елге қайтармады. Менш Қарағандаға, Асанды Балқашға политехника практикасына жиберди. Асан Балқашта сиясий ағартыў исинде болыпты. Мен де Қарағандадағы рабочийлар арасындағы сиясий ағартыў, партия оқыўы хәм драмкружок исин басқарып жүрдим. Биз ол жерде Жуман Шанинның «Арқалық» деген пьесасын қойдық, мен ойнаўшыларды сахнаға шығарып турған гезимде, сахнаның сыртындағы бөлмеде радио арқалы:

Сайладық жолдың тазасын,
Көтермең енди жазасын,
Қол уласып, бирлесип,
Жеткерейик сазасын!—

деген Сейфилғабит Мәжитовтың хорға арнап жазған қосығының даўсы келди. Меншң ислеп турған ұазыйналы жумысым, сазнаға адамлардың сөйлейтуғын ролн келгенде шығарып тұрыў, иен ядынап шығып кетип, радионың сестн шыққан бөлмеге жуўырып барғанымды билмей қалыппан. Бул хор Ташкенттеги САҚУ дегн оқын жүрген оқыўшылар арасынан дүзилген хәўсскерлер дөгерегн ағзаларының радио арқалы концерт бергендеги айтып атырған қосығы екен. Ташкенттен берилген трансляция приемнике адасып түскен екен. Приемниктин қасындағы бала басқа волнаға таўлап жиберди. Мен оған хеш нәрсе дей алмады. Мен тезден сахна бетке жуўырып кетим.

1931-жылдың ноябрь айларында Асан Балқаштан

Қарағандаға келди. Екеуіміз Қарағандада ушырастық. Ол Ташкент арқалы Ала-Атаға бараман деп кетті. Мен практиканың мүддеті толжай Қарағандада қалып қойдым.

Ноябрь айларының ақырында өзим менен бірге оқып, практикаға бірге барған Мухамаджан Қаратаев пенен Қарағандадан Ташкентке қарай Чилябинск, Уфа, Кинель арқалы жол тарттық. Мухамаджан Қаратаевтың хаялы менен екі нннен Кызыл Орда қаласында, «Пахта аралға», Сырдарья областына келди деген хабар алған едім. Қарағандыдан Ташкентке келерде жол азабын көп көрдік. Көп жерде пересадка болды. Кинель станциясында төрт күн жатып поезд күттік. Өткен поезд көп, бірақ орын жоқ.

М. Қаратаев екеуіміз зордан Ташкентке келип, хәзирги скверь паркиннің иши менен жүріп баратырсақ, радиодан таныс дауыс еситилди, тоқтап тыңласақ Асанның дауысы екен.

Асан Өзбекстан ЦҚ сына барып, қарақалпақша сөз беріуді шөлкемлестіріп хәм САКУ ден студентлер арасында өзінің «Бұл ким?»—атлы пьесасын бір неше реперитсия қылып, өзі режессер, өзі суфлер ұазыйпасын атқарып жүр екен. Радиодан 500 сомдай генорор алыпты, мен Қарағандадан екі польто алған едім, оның біреуін Асанға бердим. Асан тапқан ақшаны М. Қаратаев үшеуіміз Ташкентте кино, театрларға барып жумсадық. М. Қаратаев пенен оның бала шағасын Великая Алексеевская деген станцияның қасынан тауып алып Ташкентке келип барлығымыз бірден Алма-Атаға қарап жол тарттық.

1932-жылы январь айында оқыу басланды. Общежитиеде турдық. Асан кроватиның үстине «Ата-бабадан қалған қарызыңыз болмаса, мениң кроватимның үстине отырмаң»—деп жазып қағаз таслап кететуғын еді. Бір

күш жазыушы Ильяс Жансугиров шақырып атыр деген екеуимізге тендей хабар келди. Екеуиміз Плястын үйіне барсақ, ол киісі қазақ кино журналының баслығы екен. Қазақ тилинен бир неше текстті қарақалпақ тилине аударуы керек деди, биз екеуимиз сол жерде-ақ аударып бердик. Ильяс Жансугиров бизге бес сом ақша берди. Ол киісі ҚазПИдің түслик жағында талғар көшесинде бир киіскене ағаш жайда турады екен. Оның үйіне барғанымызда ски жас ҳаял көринди. Асан екеуимиз қазақ жазыушыларының жыйналысларынан қалмай турдық. Қазақ жазыушыларының жыйылысы көбинесе, қазақ атлы әскерий дивизионның клубында ҳәм ҚазПИде болып турды. Асан ертели-кеш «...мен Сабиттің үйіне бараман» дейди де бирдей кетип жүрди. Сол оқыу жыллары Нәжийп Асфандияров ҚазПИ ге оқыуға келген екен. Екеуимиз сол Н. Асфандияровтан елдің аман-еселлигин сорадық. Бизлер оннан:—Қарақалпақстанға машиналар барды ма?—деп сорағанымызда ол:—Еки дана бир ярым тонналық грузовой машина келди. Ол Төрткүлдің кең көшесинде екеуи қарсы келип дүгисин қалып авария болды»—дегенде бизлер екеуимиз әбден қыйлаңдық. Сондай кең көшелерде ме... Ал басқа қалалалар да... Хожели, Шымбайда көшелер оннан да бетер тар гой,—деп Асан екеуимиз жүдә ҳайран болдық...

Қашиқулға қайтатуғын уақыт болды. Екеуимиз қайтыуға асықтық, поездға билет алдық, поезд күндизги саат 2 де кетеди екен. Елди сағынғанымыз соншелли: ертең кететуғын поездға түнде постелимизди бууып, киийинип, станцияда поезд күткен жолаушылардай, киийимиз бенең қатты досканың үстинде жаттық.

Төрткүлге келип областьлық партия комитетинше жолықтық. Областьлық партия комитетин өзинин бюрәсинда қарар шығарып Асанды Жазыушылар союзын дүзәл басшылық қылуға, ал мени билимлендирю комисса-

риаты қасында қарақалпақ орфографиясын жөплеу исе не басшылық қылыуға жиберди. Сол обкомның соңғы бюросында «Мийнет әдебияты» журналының редколлегиясын, хәм Жазыушылар союзының шөлкемлестирiu комитетине Асаи екеуимизди бекитти. Қарақалпақ обкомы бюросының қарарының копиясы елеге дейин менде сақлаулы. Мен биринши орфография конференциясын шөлкемлестирип, мақалалар жазып, конференцияда қарақалпақ тилинің орфографиясының принциптери бойынша сол конференцияда доклад қылдым. Асаи «Мийнет әдебияты» журналының бетинде жазыушылардың I-съездине таярлық исеи алып барыу тууралы, көп шайыр, бақсы, жырауларды шақырып, Жазыушылар союзы дөгерегине тартты. Жазгы кашкуалдың мүддети толғаннан кейин мен оқыуымды дауам етиу ушын Алма-Атаға қайттым. Асаи ауырып ол жылы Төрткүлде қалып қойды. Әдебиат ислерин шөлкемлестирiu ислерине актив қатнасты, бирақ оқыуын дауам сте алмады.

Әбдраман Өтепов. Мен Әбдраман Өтеповты биринши мәртебе Төрткүл қаласында 1938-жылы июнь, июль айларында көрдим. Ол Қоңырат округинен Тоған Якубов деген жигит пеиен Облсполкомның қасынан ашылған инструкторлар таярлайтуғын курске оқыуға келген екен. Төрткүлге, Ташкенттен цирк (ат ойыны келин) ойын болып атыр еди. Әбдраманның алдыңғы қатардан билет алып циркке кирип баратырғанын көрдим. Ол уақытта Әбдраман Өтеповтың аяғында ботинка; узын шулығын аяғына дизесинен резинка менен таңып алған, ал оның путында түрсеи екен. (Ол уақта нүткил жаслар түрсеи менен жүрнi дәстүүр еди).

Сол жылы гүз айлары Облсполкомның қасынан ауылатком (ауылсовет) секретарьларын таярлайтуғын курс ашылып. Әбдраман Өтепов сол курске баслық бол-

ды. Мен ол курсте есеп сабағынан сабақ оқыттым. Мен ол уақта рабфакта, таярлау курслеринде есап сабағынан сабақ беретугын муғаллим едим, есап сабағы бойынша китап жаздым. Латын хәрибинде бастырылды. 1929-жылы Самарқандта оқып жүрген аспирант Ахмадий Бурнашевтың—Сениң есепти қойыуың керек. Сениң уқыбың әдебиятқа, тилге бейним—деген кеңес сөзи маған «қамшы болып» соннан баслап тил, әдебият илими менен шугылланып кетим.

Әбдраман менен бирге ислесип, жақынан таныс болдық. Оқыу Төрткүлде «дийханлар үйи» (домдиханов) деген жайда болды. Онда үлкен клуб бар, курсантлардың жататуғын хәм оқыйтуғын да жери сол, бир ғана залы бар. Соңғы жылы Әбдраман «Таң нуры» атлы драм кружоктың актив ағзасы болды. Кейин ол сол драм кружокти басқарады. Әбдраман мени жапынан қалдырмады. Маған суфлерлик жумысты тапсырды. «Таң нуры» труппасы районлардан айналып келип сүүретке түскенде Әбдраман мени шақырып алып, әлле неше рет труппа коллективи менен сүүретке түстик. Әбдраман менен дос, жолдас болып жүргенде мынадай эпизодлар ядымда қалды:

Заемды тарқатыу компаниясы бойынша қалалық жыйналыс болып атырғанда Әбдраман Өтепов жарыс сөзге шықты. Жыйналыста алдыңғы қатарда Облисполком баслығы Қасым Әуезов, Тахтакөпир исполкомының баслығы Әллек Ахметов деген киши отыр еди. Әбдраманның сөзинен мениң есимде қалғаны:

Қасым аға, хәммеден басым еди, тасың аға,
Әллек семиз, Заем кемис,

Жүз сомға засмға жазылсаңыз, бәрекеллә деймиз!

деген уақта залдағы адамлар дуу етип күлишти.

1932-жылы жаздың бир күни қарақалпақ жазыуы

латын алфавитине көшкеннен кейин, бирипши рет имла конференциясы болды. Онда докладчиклер татарстаннан келген профессор Ғибад Алфаров, Кенжебай Убайдуллаев хәм мениң өзим едим. Конференцияның хожалық хәм конференциядан кейинги банкет ислерин шөлкем-лестирюү ислери Абдраманға тапсырылған еди. Абди-раман мениң қасыма келип, дауыслап күлип жиберди. Мен оған не болды десем:

— Мен анаў Сафар Залевскийдің ресторанына барып банкетти, тамақ таярлау тууралы сөйлескенimde ол маған—қонақларың не тамақ жейди?—дегенде мен оған:—борщ, суп дегенимде ол маған күлип:

— Балам, мәдениятлы елдерде, кешқурып суйық тамақ ишпейди. Бефштекс, Антрикот, Ростбиф қусаған тамақ жейди,—деди. Мен тамақлардың бундай атын, затын еситкеним де жоқ еди, қатты уялығ қалдым—деп өкиниш билдирди.

Әбдираман Өтепов «Таң нуры» группасын баслап жазғы гостроллардан қайтқанда быр неше ирет Қарақум ийшанның китапханасындағы барлық китапларын арбаға тийеп, илмий институтқа әкелип тапсырды. Мен сот көп китаплардың ишинен «Қонырат ханлығының (Хийўа ханлығының) тарийхы» деген китапты алған едим.

Қарақалпақ халқының әдебияты менен мәдениятын көркейтиўге хызмет қылған, сол мәдениятты сүйген Әбдираман Өтепов музыка мектебин ашыу тууралы иске актив қатнасты. Ал 1929—30-жыллары Хийўаға барып музыка мектебининң барлық музыка әсбапларын ўақытша берип турың—деп сорап алып арбаға тийеп, Төрткүлге әкелип педтехникумның дәлизиине ўйди. Музыка мектебин ашыу тууралы қалалық жыйналыс болды. —Музыка мектебине жай керек. Муғаллим керек,—деген мәселелер бойынша сөзлер болды. Ал бир шешимге

келе алмады. Хийўадан бизден алған музыка эсбапларды қайтып бериңиз—деп еки мәртебе адам келди. Абдраман оларды сыйлап, қонақ қылып—өзим алып бараман,—деген түрли дәлиллер менен қайтарып жиберди. Абдраман жазғы гостролға кетти. Абдраманның Хийўадан алып келген духовой оркестри, скрипка қусаған көп музыка эсбаптары педтехникумның дәлилинде турып-ақ жоқ болды.

Ташкенттеги ҳазирги парт школа бурын САҚУ еди. Онда оқып атырған қарақалпақ оқыўшылары Абдраманнан пьеса сорап хат жазғанда ол: «САҚУ ден қурылған заўық дөгередек, Еситип оған биз сәлем жолладық. Ендиги ўазыйпа жәрдем мол керек, «Әдил сөз қурбаны» пьеса жолладық», деп жуўап қайтарып, бул қатарлар, «Еркин қарақалпақ» газетасында дағазаланған еди.

Сондай бир райоңда жүрши пьеса қоярда биреў грим қылыўды умытып кеткен екен, ол артистия де тез сахнаға шығыўы керек еди. Абдраман қолын сияға тыгып жиберип сахнаға шығатугын адамның бетине сияны жагып, мине саған мурт, деп желкесинен услап сахнаға шығарып жиберди. Бизлер буған күлистик.

1931—32-жыллары қайсы ҳәрипти алыў керек, қайсы ҳәрипти алмаў керек, әлиппе ҳаққында айтылады, газеталарда мақалалар жазылып турды. Мен Абдраманға—латын ҳәрибин неге үйренбейсиз?—деп сорағанымда ол маған:

— Иним әй, латын ҳәрибининң қайсысын үйренип болайын, Айтбай Мәтияқупов бир ҳәрип, Кенжебай Убайдуллаев бир ҳәрип ойлап шығарып отыр, булардың қай биреўин үйренип боламан!—деп жуўап берди.

Оның жазған пьесалары араб алфавитинде шала жазылған болатугын еди. Пьесаның қалған жерин өзін сахнаға шыққанда-ақ ядтан толықтырып туратугын

еді. Міне сонлықтан оның пьесалары баспа сөзде дағазаланбай қалды.

«Таң нуры» труппасы қазақ тилиндегі «Алтын сақыйна», «Сенсең бөрик», «Сылаң қыз», Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл суңқарлар» атлы пьесаларын қойып атырғанда бир ойында тамашагөйлер залдан шығып кете баслап еді, Әбдираман жүгирип шығып, қатық сатып атырған бир кемпирдің қатығы толы гүзесін алып жууырыуы менен сахнаға кқдип, сүрнингип, жығылып қалып, гүзені сындырып қойды. Кемпир дауыс пенен:

— Өйбей, маңлайым қурысын!—деп кемпир ғаргысысын баслап еді, залдағы кетип баратырған адамлар қайта келип отырып, даладағы тамашагөйлерде барлығы қайта келип залға кирди. Оннаң кейин пьесаның ойыны дауам етти. Тамашагөйлер сахнаға тағы сол адам шығады деп, үмит етип отырды. Ол жыллары халықтың көпшилиги сауатсыз болғанлықтан далаға жазылған афиша менен бирге ауызеки де дағазаланатуғын еді.

Әбдраман Өтепов, пөпекли, қоңыраулар тағылған файтон арба үстинде селкилдеп, басына эребі селкилдеди жипек белбеу, қасына дәпши мменен сырнайшыны дек шөгирме кийип, үстинде дууқат шапан, белинде мәотырғызып, қоңырауы жаңғырлап ат шауып Төрткүлдің ғыжнаған базарының ортасына келип тоқтайды. Сол манда шертилген сырнай, дәп бир дәс ойнап болғансоң, Әбдираманның өзи файтонның үстине өрре турып:

—Ағайындар! қалайықлар, бүгин мәмлекет театрын да... деген ойын болады, соған келиңиз—деп дауыслайтуғын еді. Әбдираманның пьесалары хәм «Таң нуры» труппасының ислери тууғралы критикалар да болды. Әбдраман өкпелеп Қоңырат районына кетип те қалды. Республиканың орайында ойын-сауық ислери бир аз

ақсап та қалды. 1934-жылы Әбдраманды республикаға алдырыу керек деген мәселе қойылып атыр еди. Сол жылы 27-март күни Әбдраман Өтепов қайтыс болды, деген хабар келди... Соңғы жыллары Қоңырат қаласында Әбдраманды жерлеген қойымшылықты суу алатуғын қәуиплер туғанда Әбдраманның сексен жастағы анасы Әбдраманның сүйегин ашып алып, қапқа салып арқалап, «Хәким ата» деген әулийеге апарып қойыпты— деген хабарды еситтім. Мен бул кемпирдің қолынан талай мәртебе дуз ишип едим. Көп сөйлемеитуғын қатал адам еди. «Әбдраманның сүйегин «Хәким атаға» апарып қойыпты» деген хабарды еситкенде ананың балаға болған мийирманлығы көз алдымнан бир-бир елеслеп өтті.

Көп жыллар өткеннен кейин Әбдираман менен дослық ұазыйпамды өтеу ушып Әбдраманның әдебий хызметин өзимнің «Қарақалпақ драматургиясы» атлы кандидатлық диссертациямда. Әбдраманның дәслепки портретин көрсеткен едим, диссертациямның қысқаша вариантын 1963-жылы «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер» деген атпенен қарақалпақ мәмлкет баспасы тәрепнен Нөкис қаласында китап болып басылып шықты. Әбдраман Өтеповтың драма доретиүдеги хызметлери жоғалып кетпесин деген мақсетте хәм өзимнің Әбдраман менен дос болған дәуірден естелик ушып драматург Санар Хожаниязов пенен бирликте Әбдраманның «Төңин тапқан қыз» пьесасын автордың ойлаған ойын сақлап қайта жаздық. Ол пьеса сахнада қойылды. Оқыу китапларында басылды.

Әбдираман Өтепов мәденият ғайраткери, оның актив баслаушыларының бири еди. Мениң ол хәққында ядымда қалған еслелер мине усылардан ибарат.

АЛМА-АТАҒА ОҚЫҒА БАРҒАНДА

Төрткүлде 1929-жылы 25-майда педтехникумды пiткерип, бир жыл мәденият майданында тәжирийбе топладым. Областьлық билимлендириу бөлиминде ислеп, мектептер ушып сабақлықлар жазыуға қатнастым. «Әлпиіс», «Егедслер сауаты», «Есаплық» кітабын жазыуға қатнасқан авторларышың бири болдым. Областьлық музейге директор, облитоға (главлит) баслық, соның менеп бирге ОблОНОның сиясий билимлендириу иси-не де басшылық еттим. Усындай хызмет-лерде ислегениме бир жылдан асламы-

рақ уақыт болды.

Бир күни Қарақалпақ областьлық билимлендириу бөлимининиң (шақабының) баслығы Алланяз Айтешев мени шақырып алып Москвадан келген, Қазақстанды үйрениу жәмийетиниң қарақалпақ экспедициясының начальниги. Оренбург рус казаги этнограф Александр Лаврентьевич Мелковтың қасына жол баслаушы хәм практикант етип қосты.

1930-жылы «Еңбекши Қазақ» газетасында Алма-Ата қаласында қазақ университети ашылғаны тууралы ма-

қалалар үсти-үстине шығып турды. Жаңа ашылған университетті мақтап жазған мақалалар мени өзіне ериксіз тартты. Билим алыу әрманы көз алдыман еслеп өтип турды...

Алма-Атадағы университетке кириуге документлерди тақладым. 1930-жылы июнь айының бир ыссы күни, Алма-Атаға кетиуге пароход кеме излеп, Төрткүлден шығып Әмиүдәрьяның жағасына бир сапар барып қайттым.

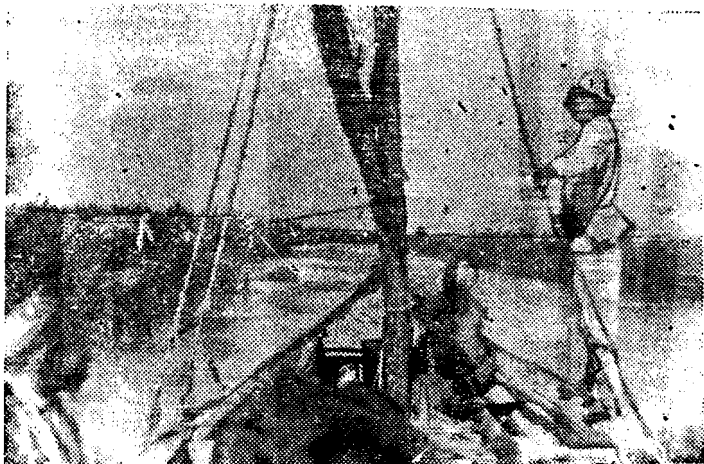
Төрткүлдеги урал казаклары (уральский) Әмиүдәрьяға моторлы кеме сала баслаған еди, ол ўақытта Әмиүдәрья бойынша жолаўшыларды тасыйтуғын уральскилер еди.

Төрткүлде туратуғын Кожевников деген уральскийдин «Коммунист» деп аталған моторный лодкасына (катерине) қырықтап аслам жолаўшылар ғаргадай қошақлап минип алдық... Катердин механиги—Төрткүл пахта тазалау заводушың механиги, 70—80 жаслар шамасындағы сақалы аппақ болған Прохоров деген ғарры уральский скен. Ол ғарры моторды ремонтлап, катерге жаңадан салған скен.

Катердин моторы дүңкилдеп жүрип киятыр. Мен бурын бундай моторлы кемеге минип көрмеген едим, өзминнің билим дәрежемди көтерну мақсетинде узақ жерге сапар шегип, жаңа мақсетке қәдем таслап баратырғаным, буның үстинде Әмиүдәрьяның қатты ағысына өрлеп, буйра толқынларды қақ жарып жүзип баратырған катердин үстинде отырғаным мениң кеўлимди шадландырып жиберди.

Катеримиз Питнек қаласына жақын жердеги Садўар деген жерге келгенде катеримиздин моторы иллет таўып тоқтап қалды.

Ғарры механик Прохоров Төрткүл пахта тазалау заводуында 20 жылдан аслам механик болып ислеген тә-

Қаллы Аимбетовтың экспедицияда жүрген Таллық дәр्याсында кемели Мойнаққа кетип баратырған уақты. 1929-жыл.

жирийбели адам болғаны менен моторды келеге келтире алмады. Садұарда сегіз күн жаттық, үстимизден басқа желкомлы кемелер, катер пароходлар өтип турды. Тоғызыншы күни мотордың дүңкилдеген дауысы еситилди. Жолаушылар жууырысып катерге миндик, катер суұды жарып жүрип кетти. Бираз жүргеннен кейин «Дайек хатын» деген жерге келгенде мотор бузылып катер тоқтады. Бул жерде үш күн жаттық. Күндиз күннің ыссысы, түнде түннің сүйир шыбыны мазамызды алды. 1929-жылғы экспедицияда жүргендеги жол эсбапларымды ала шыққан едим, бул сапары алып шыққан пешеханам түндерде шыбыннан сақлады. Ал басқа жолаушыларда пешаханалар болмады, жеңсиз көйлек кийген рус ҳаяллары түни менен өзін-өзи шаппатлау менен уйықламас-

тан танды атырды. Үш күннен кейин катеримиз жәнк жүрди.

«Дарган ата»дан өткөснен кейин катеримиз тагы тоқтады. Еки-үш күннен кейин катеримиз тагы тоқтады. Еки үш күн жатқаннан соң желқомлы кеме менен жиірен сақаллы уральскийлер кемесин өрлетип қасымыздан өте берди. Бизлер оған қол былғап, тоқта-тып сөйлестик, бизлерди алып кетиўин өтипдик. Бес алты жолаўшы болып уральскийдің кемесине миндик. Кемели жүрип Хожакенепши деген жерге келгенде арқада кесе даўыл турды. Даўыл 2 күнге созылды. Кемешу уральскийлер желқомды көтере алмады. Олар бизлерге былай кеңес берди: «Чарджоўға қырқ километр қалды, дәрьяның аржағында Динаў деген районға машина келип турады» деди. Бул сөз бизлерге мақұл түшти. Шырақшы (Әлемшини) кемеси менен дәрьяның түслик тәрешине өттик. Азықта түүесилди. Бизге жақышлап өткен басқа жолаўшылардан нан соран алып турдық. Динаўға барыўға көлик таппай сол күни дәрьяның жағасында қондық.

Азан менен бизиң қасымыздан бир ешекли дийўана өтип баратырған екен, ол дийўанадан бизиң жүклеримизди ешегине артып Динаўға дейин апарыўға өтшип сдик, ол қайыл болды.

Бизлер менен қара жүн сақаллы, толық денели қысқа күрте кийген бир рус адамы жолдас болған еди. Ол Оренбург тәрешинде «Сары қамыс» деген жерде конфиска болып Орта Азияға хызмет излеп келген адам екен. Оның арқасында гөне затқа оралған жүги бар. Бизлер кетип баратырғанда ол киси уйықлап атыр еди. Мен оған:

— Бизлер кетип баратырмыз, сиз не қыласыз?— деп оятып едим, ол шоршып оянып мениң менен жумысы болмастан өзиниң гөне кийимге оралған жүгин сас-

қалақлап қармалады. Затының амап екенін көріп қайтадан жатып алды. Маған «хош» деп жуған қайтармады. Мен бұл кісіннің бұнша сасқанына қайран қалдым. Соңынан конфискадан жасырып қалған қасыл затын орап алып қашып жүрген адамба деп ойладым.

Бизлер артынып-тартынып Дийнаұ қаласына келсек, грузовой машина келип тұр екен, мениң машинаға бірінші мәртебе миннұим еді.

Машинаға миндик, машина зуұылдап жүріп кетті. Базар күні екен, топар-топар ешекли базаршылар шөгірмелері қонқайысып артымызда қалып атыр.

Төрткүлден шығып Чарджоу қаласына 23 күнде келип жеттік.

Чарджоудың көшелерінде палау асылған, шәшликтің ийіслері мурнынды жарады. Жолда ашырқап қалған екенбіз. Чарджоуда үш күн чайханада жатып тойыннып алып өз қолдимиңди тиклеп үшүнннн күннн азанда поездға миндик.

Поезд Ташкент қаласына түнде келип тоқтаған екен. Уйқыдан турып терезеден трамвайдың шарылдаған дауысы еситилди, бірақ өзін көре алмадым, ал поездан түсіуге қорқаман. Трамвайды көргим келеди.

Мен техникумды Бахый Ерғалиев пенен бірге пиккерип едим, ол Төрткүлде билимлендириу бөлімінде баслық болып ислен еді. Екеуиміз «Егеделер сауаты» атлы китап жазып едик. Бахый Ерғалиев пенен бірге Шымбайда баслауыш мектепте оқып едик. Ол меннен бурын Ташкентке кетип пединститутқа кирген еді. Поезда отырып Бахый Ерғалиев пенен бірге оқыған күнлер көз алдымда елеследі, бірақ оған жолығыу жолларын билмеймен.

Бахый Ерғалиев 1929-жылы баспашыларды басыуға барған атлы отряд пенен Төрткүлден Шымбайға атлы барганда октябрь айында гимнастерка менен түнде қа-

рауыл турып, өкпесин сууық урған екен. Ол оқыўға киргеннен кейин сууық тийген өкпе қайтадан ауырып Ташкенттен елге қайтып баратырғанда, Чарджоўға келген жерде қайтыс болған. Бир жылдап кейин гарры анасы Чарджоўға барып Бахыйдың қойылған қәбирин көрип қайтты.

Бир неше пересадкалар менен Алма-Ата қаласына да келдим.

Алма-Атада. Ол гезде поезд Алма-Атадан сегиз километр жерден өтеди екен. Жүклеримди төрт дөңгелекли арбаға тийеп Асан Бегимовтан алған хаттағы адрес бойынша Пролетарская көшеси, жай № 72 деген жайдың алдына келип тоқтадым. Ауылдан алып келген ғалы қоржынымды ийниме салып, қазна мақпал тақыямды кийип киятырсам алдымда Асан томпаңлап киятыр екен. Екеуимиздиң ушырасқан уақытымыздағы қууанышымызды тил менен айтыў қыйын. Ертеңне мен сары жипек көйлектинң сыртынан қашжығадай төрт қырлы, көк қызыл жийектен өрдирген ушы пөпекли белбеўди белиме, буўып, қазна мақпал тақыяның пөпегин артқы шекеме қойып, кийип Асан менен Алма-Атаның паркип қыдырып жүргенимде, адамлар мениң белбеуим менен тақыяма таңланып қарасты...

Гүз болды. Студентлик дәуир басланды. Бизлер кирген қазақ университетти сол жылы педагогикалық институтқа айланып, университет жаңадан ашылды. Студентлик жыллар өте берди.

Профессор Асфендияров 1930-жыл июнь айынан баслап 1933-жылдың июль айына дейин Алма-Ата қаласында оқып биллим, тәрбия алдым Сол Алма-Атада оқыў дәуиринде мениң есимде мынадай өмир елеслери қалған екен:

Оқыў баслапарда институт директоры профессор, Шанжар Асфендияров Қазақ тәрйиҳынан рус тилинде

лекция оқып баслады. Бірақ мен хәм Қазақстанның ұзақ түпкіринен келгенлер үшін рус тилинде оқылған лекция түсиниксизлеу болды. Сол жылы партия менен хукиметтиң коренизация (жерлестириу деген қарары болды. Бул қарар Қазақстанда «Қазақландыру» деп аталды. Бул қарардың мәниси кенсе жұмыслары жергиликли тилде жүргизилсин делинген еди. Усы қарарға мууапық профессор Шапжар Асфендияров өзиниң миллети қазақ болғаны менен қазақ тилинде лекция оқып көрген жоқ екен. Ол гейпара рус сөзин қазақша айтыуға қатты қыйланады, еки тилди араластырып лекция оқыды.

Профессордың биринши лекциясы тамам болғаннан кейин студентлер, «Қазақ деген сөз қайдан шыққан?— деп сауал берип еди, профессор «бул сорауға хәзир жууап бермеймен»,—деди. Биз бул сауалға не үшін жууап бермегенине соң түсиндик. Тарийх сабағының тийкарги мәселеси халықтың атының неден қалай шыққанын биліу емес екен, қандай бир халықтың атының неден шыққаны хәққындағы сауалға тарийхта толық жууап жоқ екен.

Мухтар Әуезов. Драматургия бойынша Мухтар Әуезов сабақ берди. Ол киcи өзиниң драма жазғандағы тажирийбесин, өзиниң қазақларда ең биринши жазылып. Қызыл—Орда қаласында сахнаға қойылған «Еңлик—Кебек» атлы пьесасының жазылу тарийхын сөйлеп берди. Студентлердин ишинен «активлер» табылды. Жасақбаев деген студент бир сапары ортаға шығып:

—«Еңлик-Кебек» пьесасының идеясы дурыс емес»,— деп турып алды. Мухтар Әуезов оған сөз қайырған жоқ. Жасақбаев «Мухтар Әуезовтың пьесасына қарсы пьеса жаздым, оны үйине барып оқып бердим. Ол пьесаң дурыс жазылыпты деп айтты» деп бизлерге сөйлеп берип жүрди. Мухтар ағай институтты питкерерде бизлер ме-

нен бирге сүүретке түсиўди тилек етти. Бул жумысты мен орындадым. Студентлерди шөлкемлестирип, Мухтар ағай менен бирге сүүретке түстик. Соннан кейин Мухтар Әўезов пенен 1936-жылы Москвада СССР Жазыўшылар Союзында қырғызлар эпосы «Манасқа арналған жыйналыста ушырастым. Қырғызстанның әдебиетшылары және «Манасты» жырлаўшы жырлаўларда келген екен. Мухтар Әўезов «Манас» бойынша докладшы екен. Бир қырғыз жырлаўы шекесине бармағын тиреп отырып музыка әсбабын шертбестен Манастан үзіндилер жырлай берди.

Сол сапары Мухтар Әўезов пенен жекке сөйлескенimde ол маған;

—Қарақалпақ обкомында ислеўши Айналхат Куленов деген жигит маған қарақалпақ халық дәстани «Гәрип ашықты» пьесса қылып, сахнаға қоймақшы едик. Мине усы жумыста сиз бизиң жазыўшыларымызға жәрдем етсеңиз екен деп сорапын еди,--деди.

Мухтар ағай менен уллы Ұатаандарлық урыс гезинде 1942- жылы Алма-Атада армияда офицер болып хызмет атқарып жүргенинде және де жолығысып әдебиет дөгергинде мәслахәтлескен едим.

Кейин 1948-жылы Алма-Атаға жолым түсип барғандымда оның менен және ушырасып Мухтар ағайға өзимнің Нөкисте бастырып шығарған «Қарақалпақ нақылмақаллары», китабымнан биреўин хәм «Қырық қыз-дәстанын сыйлық ушын бердим.

Мухтар Әўезов пенен ең соңғы жолығысыўым 1958-жылы болды. Мен бул жылы оның алпыс жасқа шыққан тойыма Қарақалпақстан жазыўшылары атынан делегат болып Алма-Атаға бардым. Қазақтың Абай атындағы опера театрындағы салтанатлы жыйнақта сөз сөйлеп, Қарақалпақстан жазыўшылары атынан адрес тапсырып, Мухтар ағайдың үстине сарпай шапан жап-

тым. Онан кейін Мухтар ағай менен ушырасыуға туура келмеді.

Академик Тарле. 1931—1932-оқыу жылында Академик Тарле «Батыс елдеріндегі революциялық хәрекеттер» деген тарихтан институтта бизлерге сабақ берді. Ол киісі «Сахнское дело» деген іске қатнасты» деп қараланып, Академия системасынан жаза алып, Академиклік атағы алынып тасталып, профессорлық ылыми атағын қалдырып, жаза ретінде Алма-Атаға жиберілген екен. Ол киісі лекцияны рус тилинде оқыды. Институттың партбюросы Академик Тарленің лекциясын қадағалау үшін Кузмин деген еврей жигитін, өзі бақырауық, сөзинің дәмі жоқ «Қурғақ белсендіні» билімі жоқ муғаллимді бекитіп қойды. Оны көпшілік адамдар «Контролер Кузмин»—деп атады.

Ол лекцияға киіріп бизлер менен бірге отырады. Хәр болған партия жыйналысында партбюро Кузминнің информациясын тыңлайды. Шийкил сары, үрпек шашлы Кузмин көзіндегі мүйіз көз әйнегін алып, озынынан турып, тамағын кернеп:

—Профессор Тарле қәтелесті... Тарле былай деді... Тағы да басқа дәллілсіз айыптарды тақпақшы болып, бір нәрселерді былжырақлатады. Академик Тарле қартайып нервный дәрежесіне жетсе керек, алдыңғы қатарда өзинің иймек таяғына сүйеніп отырып Кузмин сөйлегенде артына бурылып шыдамсызлық пенен қарап селт-селт етіп қозғалып қояды. Бирақ, Кузминнің дәлліл көрсетуіге билімі жоқ. Ең ақырында партбюро «Контролер Кузминді» бул ұазыйнадан азат етті.

Академик Тарле лекция оқыған ұақытта дәрья тасқынындай ағылып кететуғын оратор адам еді. Аяғында қонышлы үлкен галош, белинде екі қарысқа жақын қамар қайыс белбеу, қабағы қалың, күтә жоталы ирп адам еді. Ол лекция оқығанда алдындағы гөнеріп қал-

ған конспектенің бір сығалап қарап қойып, бір аяғы орнында тұрып, екінші аяғын оңға, солға қозғап, ири дауыс пенен сөзге кирискенде аудитория силтидей тынып қалатуғын еди. Ол батыстағы революция қаракетлери қаққында сөйлегенде өзи тап сол ўақыялардың ишинде жүргендей болады. Сөзиниң арасында ол бул документти Британ, буны Париж, буны Берлин музейлеринен таптым деп сөзлерин дәлиллеп отырады. Батыс еллериндеги унамсыз министр дипломатлардың өмир баянын, олардың сол заманда қашан ҳәм қандай айып ислегенлерин, олардың өмириндеги әшкаралық ислерди, олардың андан туўылып өсип, дүнья танып, дипломатия ислерине қалай араласқанын өз көзи менен көргендей, бирге жүргендей етип сөйлейди. Франциядағы революциялық қаракетлердиң эпизодларын күни, сааты, қалай, қайсы көшеде болғанына дейин айтқан ўақытта сол эпизодқа өзин қатнасып отырғандай боласаң.

Институт кеңсесине ҳәр күни Академик Тарленни атына жазылған көп хат келеди. Ол хатлар көби шет тиллерде жазылған. Ол хатларды сол тиллерде жөнекей жолда кетип баратырып оқыйды, ҳәм сол хатларға сол күни жуўап қайтарады. Академик Тарленниң баласын көрмедим. Баласы жоқ шығар деймен. Оның қасында ҳаялы пәскелдек, кишкене ғарры кемпир жүретугын еди. Олардың хатты жолда кетип баратырып оқып, бир-бирине қарап күлисип, татыў сөйлесиўлери көрген кисини таң қалдыратуғын еди. Сол жылдың бәхәринде Академик Тарле Ленинградқа қайтып кетти. Оның кетиўи бизлерди күтә қыйландырды. Арадан үш-төрт жыл өткеннен кейин, 1936-жылы Академик Тарле ҳәпте де бир еки мәртебе Леенинградтан Москваға азанда «Красная стрела» поезды менен келип, Москвадағы Мәмлекетлик университетте лекция оқып, сол күни кеште Ленинград-

қа қайтып кетеді екен хәм Академиклик атағы қайтадан берилипти деп еситтим.

Арадан көп жыллар өткеннен кейин оның «Напольон» атлы кітабын оқыдым. 1942-жылы Уатандарлық урыс дәуірінде Академик Тарленнің «Огонек» журналында Германияның тарихынан мысаллар келтирилген мақаласын оқыдым. Оның ішінде; «Гитлер Германиясы Европа менен Азияны жаулап алып, еки океанға еки аяғын тиреп турмақшы, бірақ Гитлер Германиясының ол ойы пасыққа шығады»—деп жазған қатарлары менің есімде қалыпты.

1968-жылы Ленинград қаласына барғанымда 6-июль күні «Дворцовая Набережия» көшесін бойлап, Нева дәрьясының жағасы менен киятырсам, Шығысты изертлеу институты менен Эрмитаждың ортасында бір жайда академик Е. Тарленнің мемуарал доскасына көзім түсті. Бунда «Бул үйде 1933—1955-жыллар арасында академик Е. Тарле турды» деп жазылған екен.

Мемуарал доскада академик Е. Тарленнің сүўретін көріп, 1932-жылы Алматада оқытқан әдіули ұстаздың келбеті көз алдымнан елеслеп өтті...

Сәкен Сейфуллин. Бизлер оқыған қазақ институтында Сәкен Сейфуллин «Қазақ батырлар жырынан» сабақ берді. Ол дәуірде қазақ ауыз әдебиятының программа-сы хәм арнаулы оқыу кітаплары басылмаған еді.

Сәкен Сейфуллин Абу-Бакир Диваев бастырып шығарған «Алпамыс», «Ер-Тарғын», «Қыз-Жипек», «Қоблан» дәстанларын алып келип, столға үйіп қойып, әңгімеге кирісип кететуғын еді.

Сәкен аға қолына жылтыр гүмістен нағыс салынған иймек таяқ алып, басына нағыс гилем (кавровый) тақыя кийіп жүретуғын еді. Жыйнақларда, дем алыс уақытлары таяғын қолына ұстап таянып турады, оның дөгерегине жаслар топланады. Сәкен аға өзінің өмірін-

нен қызықты эпизодлар сөйлеп береди. Әсіресе ол жас сөйлескенін айтқан уақта студенттердің ишек-силесі қатып күлсін, топарласып тыңлап туратуғын едік. Мен бір сөздің арасында оған қарақалпақ хәуескерлері дөгерегінде 1928-жыллары оның «Қызыл сунқарлар» атты пьесасының Қарақалпақстанды бір неше сапар айлағаны тууралы айттым. Ол буған жүдә қууанып қалды.

Сәкен әдебиет тууралы болған жыйналыстарда трибунаға шықса, ол сөз басламай-ақ жыйылған халық күлсе баслайды. Өйткені ол сөйлегенде юморлық мөнер менен қазақтың натурал түрінде ерсилеу қылып сөйлейтуғын еді. Сонылықтан оның сөйлеген сөзіне күлмеуге илажың жоқ еді.

1932-жылы түрлі теориялық мәселеде идеологиялық айтыстар болып турды. Бул партия жыйналысы И. В. Сталиннің «Пролетарий революция» журналындағы Слуцкиге қарсы жууап жазған мақаласы тууралы болып, критика жүдә күшейип кетті. Партия жыйналыстары «қудайдың қутлы күні» болып турады десен де болады. Айырым кітаптар қаққында парт бюро тәрешінен докладтар тапсырылды. «Қазақ жері мәселесі» кітабын С. Толыбеков, профессор Фотовтың «Рус әдебиеті» кітабын критикалап Баталов доклад қылды, басқалары есімде жоқ... Бір күні Сәкенге де гезек жетті. Силтенген таяқтың бір ушы Сәкенге де тийді. Бір сапары бизлер оқыған институттағы үлкен жыйналыста президентумда отырғанлар Сәкенге «Трибунаға шық, қөтенді мойынына ал,—деді. Сәкен трибунаға шығып;

—Мен нени мойыныма алайып, мүмкін мен өз қөтемді өзім билмейтуғын шығармап. Мени пүткіл Қазақстан биледи. Мениң үйіме таныстар, дослар, келеді, оның ишінде судта неси барлар, партиядан шыққанлар, да болады, олар өзлерінің муңын шағады. Мүмкін, со-

лардың тәсири маған да тийіп жүрген шығар. Бірақ, өз қәтемді өзим сезбеймен,—деп жууап берді. Себебинің не екенін билмедім, Сәкен менен Назыр Төреқуловтың «оты өре жанбады», бирін бири жаманлап жүрді.

Назыр Төреқулов умытпасам 1936-жылы шығар деймен, Қазақстан Сәкеннің 20 жыллық әдебиат дәретіуісін тойлағанда ол Сәкеннің «Домбра» атлы шығармасы қәте» деп—Қазақстан райкомына жазған арызасын Москвада, Серафимович көшесінде СССР Совнаркомының «Каменный мость»тың қасындағы №2 үйд турғанда оның квартирасына қонақ болып барғанымда маған мақтаныш пенен оқып берген еді. Соң олардың бир биринің үстинен арза бериуі ақыры өзлеринің аяғына тусау болды.

Сәкен Сейфуллин сауатлы, тасқын талантлы шайыр еді. Оның сулыу келбети, сөйлеген сөзлери адам таңландыратуғын еді. Соның менен бирге ол үлкен мәмлекет ғайраткери болған еді. 1935-жылы Қазақ мәдениаты съездине тағы делегат болып бардым, ол съезде негизги мәселе қазақ мектеплерин жақсылау, әсиресе үлкен дау болған мәселенің бири—қазақ алфавити менен орфографиясы дөгерегинде болды.

Қазақстанның мәдениаты бойынша халық билимлендириу комиссары Жүргеновтың доклады алты саатқа созылды. Қазақ имласы (орфографиясы) бойынша ортаға он үш проекти келип түсти. Негизги проект профессор Худайберген Жубановтики болып, оның өзи доклад жасады. Бул докладта көп узаққа созылды. Докладчиктиң дауысы қарлығып қалды. Х. Жубановтың ұсынған проектиси: «Қазақ тилинің алфавитинен барлық дауыссыз хәрипти алып таслап, жазыуды дауыссыз хәриплерден қурау керек» еді. Ол өзинің бул ұсынған проектисин стенография жазыуында хәм телеграмма-

ларда дауыссыз хәрнн қанша аз болса, жазыу сонша жеңиллеп тез жазылады»—деп дәлиллеген болды. Бирақ бул съезде усынылған он үш проектиниң биреуи де өтпей қалды. Бундай имлә айтыслары бизиң Қарақалпақстанда да он жылдан аслам дәуирге созылды.

Мениң менен институтты бирге питкерген, Мухаммеджаш Қаратаев, Хамза Есенжанов, Белгибай Шалабаев, Зийнел Шашкин, Есмағамбет Смайлов тағы да басқа Қазақстандағы мектеплеслерим Қазақ елиниң мәденият, әдебият, илим майданында, көп жыллар дауамында фидәкерлик хызмет атқарды хәм атқара береди. Алма-Атадағы әрманлар әмелге асқанына мәңги мақтанышлыман. Мухтар Әўезов, Сәкен Сейфуллин тағыда басқа устазларым мениң келешек өмириме жоллама берди, мен буларға хәм қазақ педогогикалық институтына миннетдарман.

Еки дүнья. Бир еки дүньяны көрген адам өз өмириң маған сөйлеп берген еди, мен оның сөйлеген сөзин, әдебий формаға салып жазыуды мақул көрип, жазып атырман.

I.

Бул революциядан бир неше жыллар бурын еди, қабат-қабат болып исленген қамыс қоралар менен шеңгел хәрем, жер төледен бирнеше жыллар бойыпша шығарылып тасланған дәрислерден пайда болған бирнеше төбелери бар, бөлек отырған ауылдың иетинде «Бир пәрсе ийшан» дегениниң ислепеген ылайдан тек үйе салған мешити мүлгиң тур еди.

Тилегениниң жасы быйыл 8 ге қараған еди, апасы Тилегенди бүгүн ерте оятты. Тилеген иеге ерте оятқанына түсинген жоқ. Апасы Тилегенге бир гүлше көмиң хәм қазапға қатырған еки панды жүктин үстине қойған екен.

Тилегенди тургызып, гүлшеніп Тилегенге «же» деп қолына берді. Бір аздап кейін екі нанды қолтығына қысып, Тилегеннің қолынан жетелеп анасы бір жаққа жүріп кетті.

II

Мешиттің алдына келип апасы Тилегенге:

—«Мына нанды ийшанымызға бер, оқыйын деп келдім, деп айт» деді.

Тилеген қапыдан ишке кирді. Апасы қапының сыртында жегдеси менеп бетін көрсетпей, бетін жауып қырынлап, қапының сыртында жақлауға сүйеніп отырды; өйткени; хаялларды «шәрият нызамы» бойынша ийшан көриуге болмайтуғын еді.

Тилеген қолындағы нанды алып, ишке кирді, өжиренің иши ыслық басқан, пәтикке салған ағашлар ыс, Тилеген кирип келгенде хешкимді көре алмады. Өйткени жай қараңғы. Тилегеннің көзі еле үйренген жоқ еді. Кирип келгенде балалардың ғауырласқан дауысын еситті, ол ғауырлы да тым-тырыс болды. Тилеген нанды ишуге берерін билмей көзі алақлап турды. Сол уақытта: «Ұа бала оқыуға келдің бе» деген бір дауысты еситті. Тилеген дауыс шыққан жаққа жалт қарап еді, тамның төбесинен түскен жарықтың қасында алдында қураны жайылған астына туулақ төсеген, сақалы жалпыйған, жайды ыслық басыу менеп бірге буның да сақалы сарғылт болған, бети қосқа қосқан өгиздің ыңығындай қыртысланған, басында кирден аттың сырмағындай қап қара болыуға жақынлаған мелле ғауашаның сары пахтасынан тахия кийген, үстинде дөңгелек кең жағалы узын бөз көйлеги бар, көзи төледеги пышықтың көзіндей жылтыраған бір дизеси жүгинген,

бир дизәси қулағынан озған екі бұгилип отырған биреуге Тилегеннің көзи түсти.

Тилеген нанды узатар узатпастан-ақ ийшан отырған орнынан қозғалып, нанды алып, өжирениң қууыс текшесине қойды. Сол ұақытта есик беттен:

—«Ийшанымыз мынау тилеп алған жалғыз баламыз еди. Ол дүньяда мойнымызға қарыз болып жүреме, ҳеш болмаса намазлығын билер, мойнымыздағы парызымызды өтейик деп алып келдим. Ендигисин өзиңиз билесиз, сүйеги бизики, ети сизики—деди.

—Хәй бәрекелле-ә, жүдә жақсы деди ийшан. Тилеген «Сүйеги бизики, ети сизики» деген сөзге түсингеси жоқ. Апасы үйине қайтып кетти.

III

Тилеген еки көзи алақлап, тулымшағы салбырап еле түргелип тур еди, ондағы саққа жүгинип дус—төменине отырған балалардың биреулерн биреулеринн түртип күлип қояды. Ийшан балалардың шетине алып барып, Тилегенди де отырғызды.

Тилеген тум-тусына көз жиберип қарап еди, қуранға үңилип бүкшийип қатарласып отырған жигирмалаған ул балаға еки қыз балаға көзи түсти. Биреуиниң алдында жууанырақ китап. Биреулериниң алдында кишкене-рек китап. Қай биреулериниң алдында жалпақ тутқасы бар тахтай, Тилегенниң қараңғыға көзи үйренди, хәм-месин анықлап көрди. Балалардың қасында Тилегенде олардың отырғанындай саққа жүгинип отырды.

Күн сәске болды, балалардың бирли-ярымы «Сәскелик жарманың ұақты болды тақсыр»—деди.

—«Олай болса барың, бирақ тез келиң, далада ойнаушы болмаң»—деди.

Балалар дүркиресип хәр қайсысы еки қолын қауысы-

рып, «Ассалаўма алийкум» деп арты менен шығып кетип атыр. Тилеген кейиниректе қалып еди, ийшан оған: «Үйинне барғанда сәлем берип бар»—деди.

Балалар сәскелик жармадан қайтып келди. Ҳәммеси қайтадан сәлем берип, өжиреге кирип орынларына отырды. Тилегеннің қолына бар жалпақ тахтай берди, устайтуғын бир тутқасы бар, бетинде қара шыжбай хаты бар. Хатлары шегирткениң сыйрағындай, бадырайып тур.

Ийшан турып.

—Кел бунда, саған сабақ берейин—деди.

Тилеген ийшанның алдына келип еди, ийшан оған саққа жүгинип отырыўды буйырды. Шыбықтың ис қылып жонған түби менен көрсетип мынаў «әлип», мынаў «бе», билдин бе, ал енди бар орнына отыр.—деди.

Балалардың ҳәммеси бирден ғаўырласқан, бир түрли даўысы шығады.

Бул Тилегеннің күндеги еситип жүрген тилине усамайды. Тилеген олардың не деп атырғанына түсинбеди.

Балалардың биреўлери есик бетке барып, еки қолын қаўсырып, ийшанға бурылып, «моллам әдеп»—деди. Ийшан оған:

—Бар,—деди. Бирнеше ўақыттан кейин Тилеген бунның далаға шығыўға сораған рухсаты екенин билди. Өзиниң «Р» ды дурыс сөйлей алмайтуғынын шаламашәкки тили менен бара-бара бул да рухсат сорап далаға шығатуғын болды.

Бир күни ийшан еки балаға шыбық әкелиң деп буйырды. Түстен кейин ол балалар бир баўдай шыбық алып келди. Тилеген буған түсинбеди. Тилегеннің апасы жүн сабағанда усыған усаған сабаў менен жүн сабайтуғыны есинде бар еди. Ийшан жүн сабайма екен депте ойлады. Бирақ олай емес екен. Жүннің орнына балаларды сабайды екен. Тилеген шыбықты бир—еки жегеннен кейин гана буған түсинди. Апасының «сүйеги

бизики, ети сизики» дегени ҳешким айтпай-ақ соңынан күтә түсиникли болды. Оның түсиниги жаңағы бир баў шыбықта екен.

IV.

Тилеген тахтайдың эллипесин шығаман дегенше, еки жыл өтти. Азанда келеди, сәскелик жармаға барып келгеннен кейин түсте түсликке жиберип алады, таңның атыўы менен күннің батыўына дейин оқыў болады, тек жума күни бир дем алып, бойын жазып ойнайды. Басқа ўақытта ойнаўға пурса жоқ, жумадан кейин «жумалық» деп еки нан әкелип ийшанға береди.

Балалар жыйналғаннан кейин қатар отырған балалардың ҳәммесинин арқасына ийшан урып шығады. Қайысқақ шыбық Тилегеннин де жаўырынына тийди. Гейде шыбықтың ушы жаўырнынан асып жүгинип отырған аяқтың ушына да тийип кетип, дуз қуйғандай аяғы ашыды.

Бир күни ийшанды биреў, «садақаға» шақырып келди, ийшан балаларға жуўап берген жоқ, озық, егеде болған балаға «мениң орныма балаларды үйретип тур» —деп кетип қалды. Балалар мектептен ерте қайтып кетиўге, ата-аналарымыз неге ерте келдиң деп айтады,—деп қорқып тарқасқан жоқ. Балалардың бәрине еркинлик болды. Ойынға киристи.

Гүз болса ийшан қабын ийнине салып, балаларды оқытқаны ушын аўыллардан ғәлле жыйнайды, ал жаз болса, үйлер жазлаўға көшсе, қыслаўдағы барлық «бүргелерге ийе болып» көшпей қыслаўда қалады.

Жаз болса балаларға суўға шомылыўға болмайды, деп қулағына хат жазып жибереди. Ҳәптеде балаларға отын әкелиң деп балаларды ийшан шөпшек териўге жибереди. Шөпшекке кетиў оқыўдан күтә жақсы көринеди.

Мойны босап, дарқан болғандай болады. Шөпшек келерде, шөпшекті жыйнған ұақытта ийшан қарап турады. Шөпшекті азырақ әкелген балаларға жамап көзи менен қарағандай болады.

Бир күни балаларды түсликке жибернұ алдында «Қәне тырнағыңызды алып жүрсизлер ме?»—деп қолына бир қалыңырақ тахтайды алып «Қолыңызды көрсетшин»—деди. Балалар қолын жасырып, ойнаған ойындай қылып бир қолының бармағын екінши қолы менен қысып услап алып «мине тақсыр» деп көрсетип атыр. Ийшан тырнағы өскен балалардың «бадбақ неге тырнағынды алмайсан»—деп тахтай менен қатар турған бармақларының үстине урып жибергенде басқа балалардың жүрегі зырық ететұғын еди. Сөйттип балалар тарқасты.

Ийшан арқасын шыбықтың ушы менен, құрсаған тырнағы менен тыр-тыр етип қасыйтуғын әдети бар еди. Бир күни—кимнің тырнағы өсик? Мениң арқамды қасып жиберин,—деди. Тақсыр өзиниз тырнағыңызды алып жүриң деген соң алып тасладық,—деди Тилеген.

—Отыр. Бадбақ!—деп Тилегеннің жаўрнына бир шыбық урды. Екинши бир бала: «Мен қасыйын тақсыр» деп секирип турып жаўырнын жалаңашлап қасыды. Сол ұақытта балалардың оқып атырған ғаўырлысы тынайын деди. Қасып болғаннан кейин:—Бийәдеплер неге оқымайсызлар?—деп шыбық пенен бир қатар сыпыртып урып шықты.

V

Тилеген үш-төрт жыл өткеннен кейин жаңа сабақлар ала баслады. Әлиппени шыққан соң сол тахтанын ишинен» Жаңа сабақ шықты, ол—«Әлип—те жоқ, бе де бир ноқат, те де еки ноқат, се де үш ноқат».... деген сабақ екен.

Бир күни ийшан далаға шығып кеткенде бир егеде болған бир бала жууан шыбықларды билинбейтуғын етип белинен шала кесип қойып еди. Ийшан балаларды урған ұақта шала кесилген шыбық сынып кетти. Көп шыбық сынып кетти. Көп балалар буған күлип жиберсе жазлады.

Хәр күни кеште балаларды қатар қол қаусыртып, аяқ ушына «Моллам дөгerek қылып» түргелтип қойып, «Мен деме, меңа деме, сен деме сәңа деме, биз деңиз бизге деңиз, сиз деңиз, сизга деңиз» деп шыбығының басын қозғап, өзи де, қобалжып қояды. Балаларда жақсы деудин орнына ийшанның айтқанындай қылып қайтып айтып берди. Буны «дауыр» дейди екен Ийшан балаларға «Сен деме» десе, балалар да ийшанға «сен деме» деп қайталайды. Булардың қайсысы қайсысына әдеп үйретип атырғаны белгисиз.

«Хайт» деген ұақытта, балалардың қолына бир, жапырақ қағазға Хайды құрбан келди деп әлем қылады, жан фида, бизге бир зауқы түсип тур, сизге келдикий ата. Молламызға айдана берип бизди азад әйлесең, сизди азад әйлегей ол «тамырдың құда» деп жазылған қағазды аталарына апарып берип, атасынан пул әкелип ийшанға береди.

Ийшан балаларды шыбық пенен урғанда бир балалардың арқасынан пөстектин дзұысындай дауыс шығарды. Қайтарсын буның себебин жолдасларынан сораса қэйбир балалар таяққа шыдамағанлықтан арқасына шапанның ишинен тери тигип қояды екен. Тилеген буны сонынан билди.

Тилеген оқыуға келгенде балалардың ишинде еки қыз бар еди. «Енди намазлығыңызды билдиниз, нашар оқып ийшан болмайды»,—деп аталары оқыудан алып кетти. Ол сөзди ийшанның өзи де басын ийзеп қойып мақуллады. Тилеген «Жаңа сабақ» алды. Ендиги сабағы: алба-

сын-э, албасын-э албурур-о, а—и—о» екен. Минне усыларды басын ийзеп, даўсын шығарып оқып жыл ярым жүрди.

Тилеген урған таяққа жыламай, көзиниң жасы тахтайдың бетине тамып, оны ийшанға билдирмеймен деп тахтайдың бетине тамған көзиниң жасын жеңи менен сыпырып, тахтайдың хаты өшип қалып тахтай бір неше мәртебе жаңаланды.

Булардың биреуи озық, биреуи қалық, балалардың ишинде сабақлас биреуи жоқ. Хәрқайсысының сабағы хәртүрли, Тилеген бирнеше ўақытлар өткен соң тағы «жана сабақ» алды. Ол сол тахтайдың ишинде «абжет —хаўаз» екен.

Сөйтип жүрип тахтайды шықты. Аптектиң альхаминде бир жыл жүрди. Сөйтип үш-төрт «аптиектики» тоздырды. Бирақ хат таныған жоқ. Арадан 9 жыл өтті. «Аптиектиң» ежесинен шығып, сүресине түсе алмай Тилегенниң жүйкеси қурыды.

Хат таныў әрманын орынлай алмады.

Апасы енди усы оқығаның болар, «намазлығынды» билген шығарсаң, мынаў дийқаншылық, күн көрисимизге көмегинди тийгиз деди.

Соның менен Тилеген «дәристи тамам қылып, сейсханаға қол қойды», деген усындағы—деп онсери белге ийе болды.

Тилегенди оқытқан ийшаны да саўаты барлы-жоқлы екен, тек ата баласы деп, атасы ийшан болған соң ийшан атасы өлгенде «ийшан әкенниң орнына ийшан бол» деп әкесинен қалған ыс басып қап-қара болған сәллесин бұған кийгизе қойған екен.

VI.

Арадан неше дәўир жыллар өтті. Қарақалпақ елине Советтиң сәўлеси түсти. Тилеген егеде жигит еди. Лик-

безге қатнап—қатнап сауатын ашты. Тилегеннің ендігі оқыған эллипе кітабы баяғы тахтайға, мешиттен қалағына тийген түсиниксіз құрап, аптиктең тилине усамайды. Тили түсиникли, кеуилли, кітаптың ишинде жақсы сүүретлер бар. Тилеген ол сүүреттен стахановшылардың көбисин таныды. Тилеген тек сауатын ашып қойған жоқ. Газет-журнал, әдебиат, қосық кітаптарын оқытуғын болды. Қолхоз кадрларын таярлайтуғын курсқа барып келди. Районлық, республикалық съезд—конференцияларға барып келип саналы адам, колхозға председатель болды.

Бундайлар тек Тилеген ғана емес, Тилеген усаған бирнешелер толып атырғой.

Сентябрь айының бири еди, Тилеген ерте гурды, 8 жасар баласы менен II жастағы қызын оятып жаңа киімлер кийдірді. Қызы шашын дөнгелектетип қырыққан, төбесине қызыл лента байлаған, мойнына пионер галстугин, улы ақ көйлек, көк түрси, кийген, екеуі де, гүлдей болып жайнап көринип тур. Балалардың кеули буған үлкен қууанышта. Жана оқыў жылының басланатуғын күни еди.

Тилеген балаларды ертип олардың қолына өз кітаптарын услатып егисликтің арасынан жүрп кетти, ізаны қоңыр салқын, елпендеп ескеп самал есип тур. Егинлердің басы эсте ғана қыймылдап, төжим берип турғандай. Түндеги түскен шық егинлердің жапырағында азапғы шыққан күнге шағылысып гүмисей жалтырап тур. Таза қауа, егинлердің жупар ийиси кишин елиткендей болады.

Бир азырақ жүргеннен кейин төректің арасынан күннің сағымы менен жалтыраған аппақ мектеп керинди. Жақынлап келе бергенде мектеп балаларының барабан урған, сырнай шертен оқыў жылының басланғандағы,

шадлы намалары Тилегеннің қулағына келди. Мектепке жақынлай бергенде Тилегеннің балалары жеткерместен жууырып озып кетті хәм көп балалардың ишине қосылып кетті. Тилеген балалар мектептің дөгерегінде шадланып ойнап турған шад өмирли, терезеси кең, ақланған, кеуилли, жақсы салынған мектепти көріп бираз қарап турды. Өзинің жас ұақтындағы анасының мешитке апарғаны, ондағы оқыу, қараң қалған себил заман, тахтайды қушақлап, көзинің жасы тамып, үсти--басы пырым-пырым болып, ийшанның шыбығын талай рет жеп, азап-ақыретти көріп, ақырында сауатсыз қалғаны ядына түсіп, оның өткендеги өмири көзинің алдынан елес-елес өтті. Бираз ойланып турды да, үйине қайтып кетті. Тилеген үйине қайтып, узақлап кетіп баратырғанда да сигнал барабан, балалардың қосық айтқан шадлы дауысы Тилегеннің қулағына тал-тал келип турды.

Мениң ауылым. Ел ишінде ертекттей болған ұақыяны есте сақлап, көпке сөйлеп беретуғын адамды «қатықулақ» дейди. Қатықулақтың сөзин хәркимде тыңлайды ғой. Бала гезимде бир қатықулақ ғаррының үйдің көлеңкесинде бир неше адамларды топлап отрығанын көріп, ойынды қойып, ғаррының қызық ертегине менде қулақ қойдым... Ол ғаррының дилұар, шешен сөзи мени өзіне тартты. Бираз көби есимде қалған жоқ. Есимде қалғаны тек мыналар болды:

Мен ол гезде жас едим, бизің бул Аралбай урыуының ели Чимбайдың арқасындағы Қыпшақ урыуының бийи «Ережел тентектің» шардересинің алды, «Жалпақ шек» деген жерде мекан қылғанына көп заманлар болған екен. Бир күни жаз өтип гүзге айналғанда ел ишінде үлкен қауасат пайда болды. Ел-елат жыйылды, бийлер төбеге жыйналып, мәслахат басланды. Бийлер сөз сөйледі. Бурын Хийұа ханына «салық—закат» төлесек

енди ақ патшаға «зизия»¹ төлейтуғын болдық. Бул журтты орыс алыпты, дәрьяның аржағы хан қоластына қалыпты, «үйренискен жау атыспаға жағсы» деген, хан қоластына көшеміз, көлик тапқан көшедi, көлик таппаған журтта қалады деген даурық сөзлер шықты. Жығын тарқады: ертеніне үйлерин жығып арбаға тийеди. Үйдің сүйегі менен ыслық үзикке, гөне көкси көрпе-төсекке өгиз арбалар толды. Арбалардың үстинде тауықлар ғоқақлады. Көшіўге көлик таппай, көшкенге көшке ералмай қалғанлардың улы менен қызлары сынсып жымласып, шуўласып хошласты, гейбир арбалар шыйқылдасып жолға дизилип кәрўан болып жол тартты. Бул көшкен елат сол көшкеннен көшип Әмиўдәрьядан өтип, хан қоластына жетип, Қоңырат қаласының күн шығарында «Қаңлы көл» деген жерде мекан етти. Бирге ойнаған балаларым мени шығарып салыўға шықты. Күндеги әдет бойынша ойынға алданып жол жүрип узақ сапар ядтан шығып кетипти. Песин ўақта жолға түстим, кетип баратырып, аўлыма бир қарадым. Қиндик қаны тамған, баўыр басқан аўылды таслап кетиў маған қыйын болды. Қөзим қыймады, оның шаңлағын да ойнаған ўақытларым көз алдыма елеследі. Жораларым бирталай жерге дейин ерип барып қала берди.

Аўылымнан кетсемде жолым түскенде барып туратуғын болдым. Шымбайға келип жаңа мектепке кирдим. Ол гезде «төте оқыў» деп аталатуғын оқыў мени демде хат танытты. Бир күнлери аўлыма қыдырып барып, бурынғы жер төледеги оқып атырған сабақлас жолдасларымды көрейин деп жер төлеге кирдим. Балалар күле шырай берип маған қарасты. Мен әдет бойынша қол қаўсыра моллаға сәлем бердим. Молла сүзетуғын өгиз-

¹. Зизия—дин салығы.

дей басын төмен алып көз әйнегінің үстiнен бiр қарады.

Молла менен «төте оқыу» деген қандай болады екен деп сорады. Мен оған жууап берiудiң орнына молланың ишiртки, түтиретки жазатуғын қамыс қәлемин алып, күйген тарыдан исленген ишинде қара жиби бар дәуетине малып, балалардың атларын жазып молланың қолына бердим. Молла «оқып» көрiп таң қалғандай түс көрсеттi.

Арадап жыллар өттi. Техникум питкерiп аұылыма барсам совет мектебi ашылған, терезеси жарық жаңа совет мектебi салынған. Бiр неше жыл мiнмдi шириткен меңиреу төлениң төбеси ойылып ортасына қулаған, қарабақана болып жатыр. Молланың қайда кеткенин билмедим. Оны қайда деп сорағаным да жоқ.

Бiр неше жыллардан кейiн институтты питкерiп аұлыма келсем аұлымның түри бурынғыдан да өзгерген. Жаңа түр берiп гүлленген. Қолхоз болған оған «райком» деп ат қойған. Қолхозда агроном, мугаллим, есапшы усаған колхоз интеллигентлери көбейiп кеткен. Бул интеллигентлерди көрiп кеұлим толды.

Бул мениң аұлым өткен заманда 1873-жылы көшиуґе көлик таба алмай журтта қалса, қазир машинаға минип жүрґой.

Өткенде көлик таұып көшип кеткен хан қоластына өткен «Қаплы көлди» мәкан еткен аралбай ели бүгинде де сол мәканда колхоз болып оған жаңа ат қойылған. Ол да мениң сiр аұылым болды. Мен өмирим бойыша Советтиң кең пайтахт жериниң көп жеринде, көп қалаларында болдым. Совет елиниң барлығы да мениң аұылым ғой.

ИЛИМПАЗЛАР КЕЛДИ, ИЛИМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР

Карақалпақ халқының экономика хәм мәдениет тарийхында уллы рус халқының тутқап роли оғада үлкен. Мен өзим көрген, билген рус илимпазларының Қарақалпақтаң ҳаққындағы хызметлери туўралы есте қалғанларды хат жүзинне түсириўди мақул көрдим, өйткенн мен билген нәрселердиң көпшилиги архив материаллары болмаўы да мүмкин. Мениң бул естелигим бизиң тарийхшыларымыз ушын да қосымша материал болыўы мүмкин.

1926-жылы Шымбай округлик атқарыў комитетиниң алды бир топар адам, олар бурында көрмеген жипек қалпақ, ҳасыл костюмлер кийген, келбети келискен москвалы үш жигитке—ҳұрметли қонаққа жыллы, жүз бенең қарасып тур.

Жыйналған көптиң ишшиде рус тилин билетуғын бир-ақ адам бар, ол да болса окрисполкомның секретары Мухсин деген татар. Сол «дилмаш» арқалы бул қонақлар менен жол болсынлар сорасқанда булар Москва

университетиниң этнография факультетиниң студентле-ри Баскаков, Иванов ҳәм Далвет деген түрк жигити экен. С. Петербург университетиниң профессоры Миле-оранский 1903—жылы өзиниң шәкирти Беляев дегенди қарақалпақлар арасына жиберип, аўыз әдебиятларын жыйнағаны туўралы хабар еткен, ал булар солардың изи менен қарақалпақ халқының этнографиясын үйрен-ниўге жазғы практикаға келген студентлер екен.

Бул студентлер үстиндеги европалы кийимлерни шешип таслап, тығыз халықтың ишине сиңисип, жұмыс ислеў ушын Шымбайдың базарынан матева етик, дуў-қат шапан, селкилдек шөгирмелер сатып алып кийинди, бул таңқалдыратуғын нәрсе емес, ол гезде аўылда Ев-ропа кийимин кийген адам жоқ. Булар былай қылма-ганда этнографиялық материаллар топлаў қыйын бол-ган болар еди.

Булар жазы менен ел аралады. Бул жас студентлер-ди қызықтырған нәрсе жыраў-бақсылар, халық ойын-лары болды. Қарақалпақ қобызы менен масқарапаз Қы-лышбайдың сүүрети Басқаковтың үйинде елеге дейин сақлаўлы тур. Булар халық ишине өзіндей болып ки-йинип кеткенликтен оларды жатсынбады, бар билгенин сөйлеп берди, олар жергиликли тилди шала түсинсе де, рус алфавити менен жаза берди. Көп материаллар топ-лады. Бул үш студенттиң екеўи басқа жұмысқа өтсе де Н. А. Баскаков Қарақалпақстанды үйрениў исин даўам етип, Қарақалпақстанға тағы сапар етип бирнеше кел-ди. 1929-жылы областьлық билимлендириў бөлиминде илимий хызметкери хызметин атқарып, рус тилинде қа-рақалпақ илимий грамматикасын жазып бастырып шы-ғарды. Қарақалпақ үлке таныў музейини шөлкемлести-риўде актив қатнасты. 1932-жылы комплекс илим изерт-леў институтын шөлкемлестириўде инициаторлардың бири болды. Н. А. Баскаков оннан соңғы жыллары да

Қарақалпақстанға жиі келіп, нәтижесінде қарақалпақ тілі бойынша үлкен мейнеттер жазылуы менен бірге өзінің илимий хызметін бастады. Қарақалпақстанның жергиликли кадрларды таярлады.

1927-жылы Орта Азия университетінің Шығыс факультетін бітіріп менен бірге А. С. Морозова Қарақалпақстанға келіп, облыстық билимлендіріу бөлімінде илимий хызметкер болды. Қарақалпақстанның арқа районларында Зайыр, Арал теңизи жағаларында қарақалпақ ауылларында жалғыз өзі атлы жүріп этнографиялық материаллар топлады, қарақалпақ халқының өткендегі тарихын, бүгінгі өмірін жақсы үйренді, «Қарақалпақ библиографиялық көрсетпесі» деген кітапты жазып бастырып шығарды. 1932-жылы комплекс илим—изертлеу институтында илимий секретарьлық хызметін атқарды. «Қарақалпақ үй жайлары» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Қазірде қарақалпақ илимий хызметіне өз жәрдемі тиігизбекте.

Қазақстанды үйреніу жәміетінің Қарақалпақстан экспедициясының баслығы А. Л. Мелков деген 1928-жылғы экспедициясын дауам етіуге Төрткүл қаласына келді. Билимлендіріу бөлімі мені усы экспедиция составында жол басқарып жүріп, фольклор материаларын топлауды тапсырды.

Экспедиция начальниги арықтап келген, узын бойлы, жиірен сақаллы сары киі екен. Оның сыртқы пішімінен-ақ илим адамы екені көрініп тұр. Ол киі мені өткен жылғы іслеген материаллары менен түсірген фотолары, салған нағыс орнаменттері менен таныстырды. Ол экспедицияға қатнастыруу үшін Москва университетінен бір неше практикант рус қызларын ертіп шыққан екен, бір Гришева деген рус қызына экспедиция бітікенше музейди басқарып турууды тапсыр-

Қаллы Аһмбетов экспедиция ғақтында. 1919 жыл.

ды. Практикант қызлар жөнекей Хийға арқалы жүриўди соранды. Мен Шымбайға барып, Хожелиден оларды күтип алыўды сорандым. Биз солай келистик.

Мен Шымбайда болып, өзимниң экспедицияда минетугын көк атымды безеўге киригим. Экспедиция начальниги этнограф болғанлықтан қарақалпақларды атты қалай сазлап безеп, минийүн көрсетким келди. Мен атқа ушығалы ала нағыслы терлик, шашақлы жипек жона, гәли көзлик, ақбаслы ер, гола зәңги, гүдери қаңжыға, галы қоржын бөктерип атланыў менен Хожелиге келдим, начальнигимди күтип алдым. Сөйтип, Хожели қаласынан экспедициямыз өз сапарын баслады.

Биз ең алды менен Гөне Ургенчке бардық. Биз бар-

сақ профессор Башкиров деген археологиялық экспедициясын питкерип, Москваға кетейін деп атыр екен. Оның орнына белгили илимпаз, академик Якубовский келип, археологиялық экспедициясын басқарды. Бизлер Якубовский менен бирге болдық. Бизнің экспедицияның начальнигиннің сораныуы бойынша Якубовский бизлерге ески Хорезм мәдениятының тарихынан сөйлеп берди. Ол киси экспедицияда жүрип қарайған ба, я өзи қара ма, при дауыслы, узын бойлыдан келген қара киси екен. Оның сөйлеген сөзлеринен өз кәсібін жақсы сүйетугыны көринип турады. Биз Гөнеде 9 күн жатып кейін кетіуге тайынландық. Гөнеде Әуезмурат шайырдың қосықларын жазып болғаннан кейін, биз Хожелинге қарап атлы дизбеклесип жүрип кеттік. Гөнениң бийик мишары өзимизден ерпип киятырғандай болып узақтан думанланып, көн жол асқанша көринип қала берди, Биз жол жөпекей «Қаратерен» «Құйрықлы» деген мөканды жайлаған қарақалпақлардың ишинде болдық. Гөнедеги Әуезмурат шайыр усы жерде бурын болып, «Көк өгиз» деген қосығын шығарған екен.

Хожелинге келип, экспедиция Қоңыратқа барыуға таярланды. Ол гезде Қоңырат Хожелинің арасы қорқынышлы еди, хәр күнін баспашылар жолаушыны талайды екен. Бизге Төрткүлде өзимизди душпаниан сақлауымыз ушын хәрқайсымызға бир-бирден наған берилген еди. Ол нағанларды ат дорбаға салғаннан кейін ашып та көргениміз жоқ. Биз бундай жарақты еле қолға услап та көрген емеспіз ғой. Ел аралап еки күн жүрип, «Қәтен»тиң бойына келдик. Ол жер қалың тоғайлық екен. Онда көшпели қазақ ауылында қонақ болдық. Түнде улыған қасқыр менен сағалдың дауысы уйқымызды бермеді. Атларымызда қазықларын айпалып оқырапып, үркіп дүрсендеп, мазамызды алды, ал ауыл адамлары да бизнің қонақ болғанымызды ес көрди, олар-

да баспашылар келип қалама ден қорқысып отыр екен.

Азапта «Қәтеп»тің бойына барсақ, «Қәтеп» қарлап ағып тур. Жағасында онлаған жолаушы, олар арасында қолында мылтығы бар бір милиционер. Олар баспашыдан қәуіп етіп жолаушылар көбейсин деп күтіп отыр екен. Сөйтп, жолаушылардың саны көбейди, милиционер бизлерден «жарағыңыз бар ма?» деп сорады, биз оған «адамға бір бір нағаннан бар» дедик. Ол онда жүдә жақсы болды деді. Гөнеден қайтқанда да Гөнеден Хожелиге дейін бизді әкеліп салыу үшін бір милиционер жигитті берген еді. Ол милиционер Пазлумхан сулыу деген жерге келгенде ешеккі кетіп баратырған ғаррының қолындағы тебингисін басып алмақшы болды. Мен оған тыйым салдым. Жолда көп түркіпен аұылларына тоқтағанымызда баспашылардың басылығының батырлығын мақтаған сөзлер мени ериндіріп жиберді. Кейін оны «жыл арқалап кетті»--деп еситтім.

«Қәтеп» тен атты жүздіріп өттік, арғы жағаға шығып, кептириніп алып, ушы қыйыры жоқ тоғайдың арасы менен топарласып жүріп кеттік.

Жолда «Жаңа қала» деген жерде тоғайдың ишінде ағып тұрған жаптың бойына ГПУ отрядының адамлары атларына дем беріп отыр екен. Олардың қасында бір қулынды бийе, бір ат байлаулы тур. Ол рус жигиттері бизлерге буннан бір саат бурын ғана баспашылардан мына жылқыларды олжа етіп алғанын,—баспашылардың атларын таслап өзлери жаяу шеңгелдің арасына кирип қашып кетіп қалғанын гүррің етіп берді.

Июнь айының ыссы күні ат сабылтып кешқурын Қоңырат қаласына келдік. Қала халқы жолаушылардан гөре бизлерді таң көріп, соң РайіПО ның кеңсесін турған шарбаққа дейін изимізге еріп келді.

Бұл кәрада Ляпберген шайыр да қошақ скен. Бизнің излегеніміз де усындай сөз қазнасын сөйлеп беріуші

адам еди. Аяпберген ертеңне аўылына ертіп барыўды ўәде қылды. Қара ешегине минни, жол баслады. Биз атлы изине дизбеклесни ертіп, «Соркөл» деген жерге келип, Аяпбергеннен үш күн даўамында оның шығармаларын хатқа түсирдик, экспедиция начальниги 4 килограмм шығатуғын фото аппаратын мойнына илдирип, аўыл балаларын изине ертіп, аўылма аўыл жүрип, сүўретке түсирди. А. Л. Мелковтың өз илимин сонша сүйгенине күтә таң қалдым. Жаздың ыссы айларында ағ үстінде узақ жүрип, тоқтаған жерде атты байлай сала жаяў фотоаппаратын көтерип аўылларды айналып келип, чай ишиўге отырады. Аяпберген менен хошласын кетер алдында Аяпберген екеўимизди қоса сүўретке түсирди.

Биз қырдан атлы, суўдан кемели жүрип, қалың қапырық қамыслықтың арасы менен экспедиция жумысын даўам еттик. «Мақатай», «Мәдели», «Қарақала», «Аққала», «Қазақдәрья» жерлерин аралап, сентябрь айында Шымбайға келип, экспедицияны питкерип, начальнигим менен хошластым. Ол киши менен көп ўақытлар хат алысып турдым. Бул илимпаз А. Л. Мелковтың қарақалпақ орнаменти бойынша топлаған бай материаллары, Алма-атада, Ленинградта, Нөкистеги музейде елеге дейин сақлаўлы тур.

Белгили профессор С. Е. Малов 1930-жылы Ленинградтан шығып, Чарджоўдан Қарақалпақстанға кемели келип, қыйыншылық жол азабы экспедицияда жүрип-изертлеў жумысын жүргизди, қарақалпақ тилинің погай тили менен жақын екенин дәлийлледди.

Профессор А. А. Соколов қарақалпақ комплексим изертлеў институтының мәдениет бөлимин басқарып, 1933-жылы экспедиция шөлкемлестирилип, Шымбай, Тахтакөпир районларындағы жерлерди аралады. «Батпақ өткел», «Бирдем» деген жерде болды. Экспе-

дицияның жұмыс жағдайы аұыр болды. Қыстың суұық айларында арбалы жүрилди. Тахтакөпирден Шымбай арқалы Төрткүлге арбалы бардық. Жөнекей Қаратаұдың үстинде күннің суұығына шыдамай жаяұ жүрдик. Ол гезде Қаратаұдың үсти «Уры сай» деген жерде жолаұшыларды баспашылар талап туратуғын еди. Бизде Шымбайдан қорғаныұ ушын мылтық алып шығып едик, мылтықты услап жүргенде темири қолды тоңдырады, сонлықтан мылтықты қолтығымызға қысып жаяұ жүрип, «Уры сайдан» аман өткенимизге қатты қуұандық. Профессор ғарры болғанлықтан жаяұ жүре алмады. Сөйтип, аяғын суұыққа алдырды. Жөнекей Шаббазда ат үрkip кетип, профессор минген арба Шымам каналына думалап кетти. Каналда суұ жоқ екен. Профессор зыянсыз аман қалды, биз экспедиция ағзалар буған қатты қуұандық. Атақлы тюрколог профессор А. С. Соколов 1934-жылы институт хызметкерлерин Хийұага экскурсияға ертип барып, Хийұада Палұан атаның естелигине қойылған пүткил Европаға белгили болған «Шежирейи түрк» китабын жазған Абулқазының қәбирин көрип, Абылғазының түрк тиллес халықларына естелигин жигерленип қатты даұыс пенен сөйлеп қамыққандай түс берди.

1934-жылы гүз айлары Төрткүлде илчм изертлеұ институтына орта бойлы, дуғыжымлы, үстинде келіс фуфайкасы бар, сары рус жигити келди. Бул Москвадағы СССР халықлары музейинде қарақалпақ бөлимин шөлкемлестириуґе экспонатлар алыұға келген С. П. Толстов екен. Институт директоры А. П. Тетюшев, О. Қосекеев екеұимизди бул к исини ертип экспонат алыұға жәрдем қыласыз ҳәм өзлериниз де институт ушын этнографиялық аұыз әдебиятын жыйнайсыз деди. Биз С. П. Толстов пенен кемели Төрткүлден Шымбайға

қарай ықтық. Қызкеткен сағасына келсек, Кегейлі каналы байланған екен. Бизге кемели Шымбайға баруға мүмкін болмады. Нөкіске келип, бір машинаға илесип едик, бірақ оның пайдасы болмады. Ашшы көлдің тұсында бузылып қалды. Кеш болғаннан таң атқанша Ашшы көлдің жағасында от жағып, жылынып отырып шықтық.

Бұл кишинің сабырлысына таң қалдым. С. П. Толстов машинаның кузовында таң атқанша индеместен отырып шықты. Суыққа қалай шыдағанына мен түсинбедім. Азанда машинадан гүдер үзип, Гөне Нөкіске жаяу қайтып келип,—ат-арба жаллап, екі күнде Шымбайға жеттік. Ол ұақытта мийманхана да жоқ, мектеп мұғаллими Х. Тәжимуратовтың тар үйіне тығылып, бірнеше күн мийман болып, музей үшін қара үй, бау шуу, ауыл-хожалық эсбаптарын сатып алдық, бірақ Москваға жиберіуге болмады. Өйткені, Арал теңизи қатып, жол қатнасы тоқтаған еді. С. П. Толстов командировкасының мүддеті толғанлықтан қайтып кетті. Экспонатларды изинен жиберіуді бизге тапсырды. Биз бұл жүклерди транспорт (арбасоюзы) союзына тапсырсақта, келеси бәхәр айында жиберилди. Сергей Павлович Толстов соңғы жыллары Хорезм археологиялық экспедициясын басқарып, шөлистанларда түйсли жүргенни әлленеше ирег көрдік, ол еле есімде.

1939-жылы гүз айларының бири күни кеште Орынбек Қожуров бизиң үйге күле шырай берип келип отырмастан: «Бизиң үйге жүр, үйге профессор келди»—деди. Барсам ириден келген, қара киши Ержан аға Қожуров пенен өткен-кеткен әнгимеге қатты кирискен екен. Аманласып болғаннан кейин биз де Орта—Азия тарийхы туғралы сөз дәрьясына шомылып кеттік. Ол киши Хийуаның ханы Сейтмухаммедтиң архивин рус тилине

аўдарып, китап бастыра алдында Хийўаны өз көзи менен көрип, жер ағларын анықлаўға келген, қарақалпақ тарийхын изертлеўде мийнет сиңирген П. П. Иванов екен. Профессор Юдахин өзи менен Ташкентте бирге оқыған Ержан Кожуровтын үйине бар деп тапсырып жибергенликтен Ержан ағаның үйине тоқпаған екен. Ертеңине қала интеллигентлери ушын қарақалпақ тарийхы туўралы профессордың лекциясы шөлкемлестирилди. Лекция күтә қызықлы болды. Бул лекцияның қысқаша мазмуны «Қызыл» Қарақалпақстан» хәм «Советская Каракалпакия» газеталарында басылып шықты. Биз профессордан Хийўаға бизлерди де алып кеттиўди өттидик. Ол киеси Н. Дәўқараев, О. Кожуров, А. Бойков барлығымызды Хийўаға ертип барып, жол-жөнекей Хорезм тарийхы, қарақалпақлар тарийхы туўралы көп мағлұматлар сөйлеп берди. Хийўадағы тарийхий естеликлерди көзи менен көргендей етип сөйлегенде Хийўадағы музей хызметкерлери де таң қалды. Қайтарсын хәрқайсымыз профессорды үйме үй мийман етип, узатып салдық, Көп ўақытқа шекем қарақалпақ тарийхына байланыслы болған мәселелер бойынша сөйлесип, хат алысып турдық. Ол киеси почта арқалы тил әдебият институтына китаплар жиберип турды.

Мине жоқарыда аты көрсетилген рус илимпазлары менен бирге қарақалпақ тарийхы, тили, әдебияты бойынша илимпазлар Е. А. Бертельс, А. В. Боровков, Т. А. Жданко, К. К. Юдахин, В. В. Решетов, Б. В. Андриянов хәм тағы басқа да рус илимпазларының бизге еткен жәрдеми толып атыр. Булар илим-изертлеў нсинде, жергиликли қарақалпақ кадрларын таярлаўда, илим мәкселерин шөлкемлестиреўде басшылық роль атқарды.

Москвада 1935-жылы Қарақалпақстан областьлық партия комитети мени Москвадағы «Учпедгиз»ге қара-

қалпақ мектептері үшін оқыу кітаптарын бастырып шығаруға редактор етіп жиберген еді.

Мен дәслеп жылы «мәдениеттің тәртіби ұсылай болады екен»—деп түсиніп, ұақыттарымының көпшилигін қыдырып, ресторандарда босқа өткердім. Ал соңынан Москвадағы «Литиздат», «Детиздат» редакцияларының маған аударуға кітаптар тапсыруы және өзімнің «Алпамыс» және «Едиге» дәстандарын, баспаға беріуім мені хеш жаққа табжылтпады. Былай былай шығуға ұақыт болмады. Оның үстіне РСФСР дағы Қарақалпақстанның турақты ұәкилі мені шақырып алып, Москвадағы Лупачарский атындағы театр институтының қасынап ашылған қарақалпақ театр студиясының студенттеріне қарақалпақ тили және әдебиятынан сабақ беріу ісін тапсырды. Жұмыстар көбейді. Театр студиясының студенттерінің таярлауы үшін пьесалар аударып бердім.

Студиядағы муғаллимлер студенттерге рус тилинде сабақ берді, олар пьесаларды репетиция еткенде мен дилмашлық еттім. Мине бул жағдайдың бәрі меннің ұақтымның пайдасыз өтуінің барлық жолын бөгеді. «Литиздат», «Детиздат» баспасының тапсыруы бойынша латын хәрибинде жаслар, әсиресе балалар үшін бир қанша жолдаслар менен бирлікте көп ғана кітаптарды қарақалпақ тилине аудардым. 40—50 атамадай кітаптарды басып шығардық.

Менің Москвада болуым менің үшін үлкен, кең аудиториялы университет болды.

Мен Москвада турған жыллары Москваға Қарақалпақстаннан атақты пахтакешлер, қахарман балықшылар менен дақты депутатлар келип турды. Олар Москвадағы мәмлекет басшылары менен ұшырасулар өткерді. Ұшырасудан кейін Москвадағы қарақалпақ

студентлериниң қатнасыўы менен «Целект» деген ресторанда банкетлер берилип турылды. Банкет ўақытында Москвадағы қарақалпақтың турақлы ўәкили Қасым аға Әўезовтың басшылығы астында Жолмурза Аймурзаев, Избасар Фазылов хәм басқада студентлер хорға салып Әжинияз шайырдың «Бозатаў» қосығын музыкасыз айтатуғын едик. Бул хорға Николай Александрович Баскаковта қосылатуғын еди. Бизлер айтқан «Бозатаў» банкетке қатнасқан Москвалы қонақларға түсиникли ме, я түсиниксиз бе, ол жағы есимизге кирипте шықпай, саз даўысқа салып салдыра беретуғын едик. Бирақ Москвалы қонақлар бизлер қосық айтқан ўақытта қызығып, зал суў рөпкендей тынышлықта болып, бизлер қосықты тамамлаған ўақытта қол шаппатлаўлар көп ўақытқа дейин даўам етип туратуғын еди.

Москвада Учпедгизде ислеп турған ўағымда партия шөлкеми менин бир өзиме сиясий кружокта сабақ берийў ушын география сабақларынын автор Терихов деген ески коммунисти маған бекитип қойды. Ол киеси маған 1905-жылы Москваның сыртында маяковкаға қатнасқаны, хәм сол 1905-жылғы революция хәрекетлерин көзи менен көрген эпозодларды қызық қылып сөйлеп берди. Сөйттип Москвада тәрбия алдым.

Москвадағы мәденият орайларына, музейлерге барып, театрларды көрдим, илимий мекемелер, илимпазлар менен, жазыўшылар менен таныс болдым. Москва мениң еккинши оқыў университетим болды.

Академик А. Н. Самойлович. Мен оны биринши мәртебе 1935-жылы ноябрь-декабрь айларының ишниде Москва қаласында Орайлық «Жана Әлипбе» комитетинин түрк тиллес халықлардың Әлиппелериниң бирлесийў бойынша болған үлкен жыйналыста ушырастым.

Сол жыйналыста Академик А. Н. Самойлович түрк тиллес халықлардың латын хәрибине көшкенинен кейин-

ги тәжіриһбелери туўралы доклад жасады. Жыйналыс Москвадағы ГУМ нын залында болды. Бул жыйналыста Михайл Иванович Калинин де сөз сөйледи. Онын сөзи жыйналыс қатнасыўшылары тәрәпинен қызғын күтип алынды.

Жыйналыс ўақтында мен академик А. Н. Самойловичтиң қасына барып, ЭЛИППЕ жөнинде оған бираз саўаллар бердим. А. Н. Самойлович маған Петербург университетиниң Шығыс факультетиниң питкәргенин, Хийўаға үш ханның тусында дилмаш болып келгенян, сол ўақытта Хийўа ханының сарайында қара үйлер тигилип турғанын хәм Хийўа ханының рус әмелдарларып қалай қабыллағанын қызықлы етип сөйлеп берди. Менде портфелимди ашып «Қоңырат ханлығының тарийхы» деген Агахий хәм Мунистинң жазған қолжазба китабын көрсеткенимде ол бирден китапқа көзин тигип, китаптың атып өзиниң қойып дәптерине тез жазып алды.

Аздап кейин ол маған күлимсиреп қарап:

—Енди сиз бул китапты неге сақлап жүрсиз? деди: Мен оған ойланып турып:

—Бир кереги болып қалар—дедим.

Академик китапты мешнен сорап алғандай түр билдирди, бирақ бер деп айта алмады.

Мен сол қолжазба китабымды 1937-жылы Москвадан жазғы капикулға келгенимде (аспирантурадан) Назыр Туреқулов сорап алып қалып еди. Келеси жылы отпускадан қайтып барсам Назыр Туреқулов қамалып кеткен екен.

Академик А. Н. Самойлович пенен бирге троллейбусқа миндик. 1935-жылы гүзде Москвадан биринши рет троллейбустың жаңа жүре баслаған ўақты еди.

—Бизиң Ленинградта да троллейбус болады,—деди академик.

Академик А. Н. Самойлович қарақалпақ тарыйхы

бойынша Хийўа тарыйхшылары Мухамед Мираб Минус хэм Мухаммед Риза Мираб Агахийдин «Фирдаусилья икбаль», «Гулчани дәўлет» атлы китабының қарақалпақ тарыйхына тийисли жерлерин профессор П. П. Иванов пенен бирликте рус тилине аўдарып «Қарақалпақ тарыйхынан материаллар» деген ат пенен рус тилинде китап етип¹ басып шығартып үлкен азаматлық ис еткен еди.

Ал, мениң жоғалтқан «Қоңырат ханлығының тарыйхы» китабым сол китаптардың даўамы болса керек. Өйткени, профессор П. П. Иванов 1939-жылы Төрткүлге келгенде, сол мен жоғалтқан китап туўралы еситип күтә қатты қыйланды.

Жасырарлығы жоқ, ол ўақлары ески араб алфавитиндеги гөне қолжазбаларды дурыслап оқый алмайтуғын едим.

Соңлықтан бир иретинде Сейфулғабит Мәжитовтан бул китапты оқып бериўди өтинген едим. Ол мен ушын өзиниң еки сааттай ўақтың бөлип, қолжазба китапты оқып берди. Китаптың кең мазмуны маған үлкен тәсир етти, оның айырым мазмуны еле есимде де бар.

Академик А. Н. Самойлович уллы илимпаз адам еди. Ол меннен: «Бул китапты енди сиз неге сақлап жүрсиз?»—дегенде «бир кереги болып қалар демей», оның қолына услата қоймағаныма еле өкинемен.

Бубнов. 1934-жылы майда миллетлер тилинде оқыў китаптарын дүзиў реакциясы дүзиллип, 1935-жылы мени қарақалпақ областьлық партия комитетиниң бюросы өзиниң бюро қарары менен Москвадағы РСФСР қасындағы «УЧПЕДГИЗ»ге ондағы қарақалпақ мектеплерине арналған оқыў китаптарын дүзиў редакциясына

¹. Материалы по историк каракалпаков, Москва—Ленинград, 1935.

редактор етип жибергени ҳаққында жоқары айтып өткөн едим. Ол жыллары қарақалпақ мектеплери ушы латын алфавитинде 38 атамада ҳәрқыйлы китаплар басып шығарылып турды.

Ол ўақытлары оқыў китапларын РСФСР халық билимлендириў Комиссары тастыйықлайтуғын еди. РСФСР халық билимлендириў комиссары Бубнов еди.

Оның ҳәртүрли миллет халықларының китапларын тастыйықлап отырыўға қолы тийип үлгере алмады. УЧПЕДГИЗдеги көп майда миллет халықларының маған усаған редакторлары «Правда» газетасының редакциясына «Оқыў китапларымыз кешигип атыр» деген темада мақала жазған еди. Ол мақалаға менде қол қойған едим. Сондай мазмунда «Правда»ға бизлер де жаздық, бирақ, ол мақала басылған жоқ. «Правда»ның жәрдеми болса керек, РСФСР билимлендириў комиссары Бубнов бир дем алыс күни бизлердин барлығымыздың китапларымызды тастыйықлаў ушып өзиниң үйине шақырды. Бизлер оғада қуўандық. Бубнов Москвада Садовая Кудринская көшесине жақын жердеги Ермолаев деген переулок 4-номерли үйде турады екен. Үй кишкене ғана ески ширкеўге қусаған. Бизлер 20 лаған редактор дизилисип қолжазбаларды нәхән папкаларға салып көтерип Бубновтың үйине бардық. Үйине жаңа киребергенде бизлерди сыртқы аўыздағы кийим илдириштиң қасында бир ғарры кемпир күтип алды. Ол бизлердин сыртқы кийимлеримизди шешип алып, кийим илдиришке илдири де «Мәрҳамат, Келиниз!—деп жыллы жүзлик пенен күлимсиреп турды. Кемпирдин баслаўы менен үлкен залға кирдик. Залдың төринде үлкен-үлкен нағыслы гилемлер қағыўлы тур. Ол гилемлерге ҳәр түрли мылтық, қылыш ҳәм тағы басқа жаў-жарақлар илинип, олар жалт-жулт етип жайға жарасықлы сән берип тур.

Жайдың иши құрал-жарақлар музейіне мезгес. Бубнов граждандар урысы дәуірінде жоқары командирлик хызметін атқарған, әскерий адам екен. Дийуалда асыулы турған қарыу-жарақлар сол граждандар урысы жылларындағы қарыу-жарақлардан қалған естеликлерден болса керек.

Столда отырыуға ишарат етилди. Бизлердің алдымызга нан-пан әкелініп, үлкен столда стаканларға чайлар құйылды. Көзіміздің астынан жап-жаққа қарап отырмыз. Бір уақытта үстіндегі сары әскерий гимнастерка, ски бети толық, қыр мурып, дугыжымнан келген адам отырған столынан турып келип, бизлер менен аманласып, хал-жағдай сорасты. Бубновтың жәрдемшілері бизлердің алып барған қол жазбаларымызды біримлеп көріп шығып, оның алдында қойып пәйік болып атыр. Бубнов қол жазбаларды тастыйықлап отырып.—«Бул жумысты маған бийкар тапсырып отыр. Мен бул миллетлердің тиллерін билмеймен. Совнаркомдағы Рысқуловтан-ақ бәлеге қалдым. Китаптарды тез тастыйықлау керек деп қоймайды. Мениң басқа жумысларым азба. Мине сонлықтан сизлерди кеңседе уақтым болмағаннан кейін, дем алыс күнге үйге шақырып отырман. Қолжазбаларды тастыйықлау исін миллет республикаларының халық билимлендириу комиссариатларына тапсырған мақул еди»—деди. Арадан аз уақыт өтпей-ақ, кітаптарды автономиялы республикалардың халық билимлендириу комиссарлары тастыйықлайтуғын болды.

Бубнов алдына барған қол жазбалардың бетлерінің хәр-жер хәр-жерін көріп, басқа бір бланкаларға қол қойып атыр. Бір уақытта менің апарған қолжазбаларыма да пәубет жетти.

Ол мен апарған Қарабай Ермановтың жазған

«Әліпбе» енінің айырым бетлерін аударып көріп, түйе қосқап шығырдың сүүретіне көзі түсіп кетіп:

—Мынау не?—деді.

—Мен оған өзімнің шала русшам менен:

—Бул шығыр деген, оның менен жер суўғарады деп түсіндірген болдым. Бубнов маған түсінген болса керек, ол муртынан күліп:

—Шығыр менен социализм құра алмаймыз ғой! Бул жерге трактордың сүүретін қойыў керек еді—деді.

Мен оған жууап қайтара алмадым. Ол бетіме бір қарады да:

—Жарайды, Мейли,—деп қолжазбаның бланкасына қол қойды.

Мен көптен бері баспаға берілмей іркіліп атырған «Әліпбе» енінің тастыйық болғанына қуандым. Бубновқа көп-көп рахмет айттым.

Назыр Туреқулов—Совет властының дәслепкі күнлері Орта Азия халықлары арасында мәмлекетлік ғайраткерлердің ішіндегі ең талантлыларының бири болған адам. Мен оның мәмлекетлік ғайраткер болып жүрген дәуірде бираз жас едим. Мен өзімнің оның менен іслес болған дәуірімдегі есте қалған елеслерді жазыўды мақұл көрдім.

Мен Назыр Туреқуловты әдебиет, кітап, газета хәм журналлар арқалы сыртынап ғайбана тапыйтуғын едим. Мен Қазақстан Орайлық комсомол комитетінің секретары Ғаний Муратбаевқа арналып шыққан «Бизің Ғаний» деген кітапта Назыр Туреқуловтың Москвадағы Қызыл майданда болған митингде сөйлесп тұрғандағы сүүретін көрген едим. «Бизің Ғаний» кітабы Ғаний Муратбаевқа арналып шыққан әдсбий кітап еді. Ол гезде Назыр Туреқулов Москвада Советлер Союзы Шығыс халықлары мәмлекет баспасының баслығы болып хызмет атқарса керек. Москвада басылып шыққан ол

гездегі кітаптардың сыртында «Кеңестер одағының киндик баспасы Мәскеу» деген сөз жазыуы болатынын еді.

1928-жыллары Орта Азиядағы түрк тиллес халықтарының жазуы Латын графикасына көшіу дәуірінің алдында Назыр Түреқұловтың «Төреқұлдың Назыры» деген подпись пенен «Жаңа әліпбе неге керек» деген атамда ески Араб әліпбесін критикалап, Латын әліпбесін мақтаған, Латын хәрибінде басылған кітабын оқып, бул адамның Араб тилин соншелли жетик билетуғынына таң қалдым. Соңынан сорастырсам ол жас гезінде Жизақтағы ески медреседе оқып, жоқары билим алған екен. Ол кітаптың сыртында «Әдет-әдет смес, жөн-әдет» деген халық мақалы бар еді.

Назыр Түреқұловтың 1928-жылы Қызыл Орда да шығатуғын «Еңбекши қазақ» газетасында Сәкен (Садуақас) Сейфуллиннің «Тайғақ кешіу, тар жолда» деп аталатуғын тарийхы романына жазған критикасын оқыған едим. Оның сол мақаласынан: «Сәкен елге барады, Қоғалдың үстінде отырып қызлар менен қымыз ишеди. Түнде Сәкен аспанға қарайды. Жұлдыз санайды. Сәкен, аспандағы жұлдыз нешеу екен?—деген қатарлар ядымда қалған екен.

1936-жыллары Назыр Түреқұлов пенен бирге илесиуіге туура келди. Мениң ол гезде Москвада «Учпедгизде» қарақалпақ мектеплери ушын кітаптар басыу редакциясының баслығы болып хызмет атқаратуғын уақтым еді.

Назыр Түреқұлов Арабстанда Советлер Союзының елшиси болып сегіз жыл хызмет атқарып, қандайда бир себсплер менен жұмыстан босанып, Москвада СССР Сыртқы ислер комиссарнатында резервте жұмыс ислеп жүр екен. Бул киcи менен Қарабай аға Ерманов таныстырды. Мен ол киcиге редакторлық жұмыслар

тапсырдым. Сөйтіп, Назыр Түреқұлов пенен жақышап таныс болдым. Оның хаялы рус екен, жас гезинде ол Төрткүлде ревкомда медсестра болып хызмет атқарған екен. Ол хаял меннен ревком баслығы Мухамбетжан Балжановты сорады. Назыр Түреқұлов Москвада «Каменный моста» Серэфимович көшесі, номері 2 жайда туратуғын еді. Мен ол кисини үйіне тез-тез барып турдым, оннан билим, сөз үйрендим.

Ол сондай айбатлы, қалың, бетли, жумық көзлі, мүшелери дәстанлардағы батырларды еслететуғын еді. Үйінде үстине ол қазақша жүн шекпен кийіп түйенің жүнінен есилген белбеу байлап жүретуғын еді. Бизлер әдебиат, мәдениат мәселелери бойынша кең түрде пикир алысып сөйлесіп отырамыз. Сөйлесіп отырғанда ол столдың үстине бир зубровка арақты қойып еки рюмкаға толтырып бөліп құйып, сөйлеп отырып бир өзи ишеди. Бирақ, маған иш деп айтпайды. Әңгимемиз узаққа созылады. Әңгимениң арасында азлап ишип отырып-ақ бир еки шийше зубровканы ишип түүеседи. Ол маған Арабстанда болғанда арабларға араб тилинде тракторшылар таярлау курсинде физикадан сабақ бергенин айтты. Ол бир сапары йошып отырып өзиниң қалпақ заказ бергени тууралы мынадай бир қызқ әңгиме сөйлеп берди:

—Мен дипломатиялық ислер бойынша Лондонға барғанымда, бир танысым арқалы қалпақ тигетуғын фабрикаға қалпақ заказ еттирдим. Дипломация бойынша мениң өзимниң заказ бериуіме болмайды екен. Арадан бир еки күн өткеннен кейин фабрика директорынап маған: «Сизиң басыңыздың ени 63 сантиметр екенин екенинші мәртебе тастыйықлап қағаз жиберіуиңизди сораيمان» деген хат келди. Заказ берген достым:

—Ойбой, айта көрме, буны еситкен газета хабаршылары мениң басымды пүткіл Англия газеталарына жа-

зып, масқара боларман деди. Сөйтіп Англиядан қалпақ ала алмай қайтқанмаң,—деди.

Ол киcи мениң «Арабия» деген романым шығайын деп атыр»—дегенди де айтып еди. Мен сөздің арасында оған «Асылсаң бийикке,— жығылсаң пәске» деген нақылды айтып едим, бул мақал ол киcиге күтә жағын қалды. Ол өзиниң досларына усы нақылды, русшаға аўдарып қарқалпақларда усындай жақсы нақыл бар екен,—деп айтып берип жүрди.

1937-жылғы Москвада көркем әдебият баспасында латын ҳәрибинде басылып шыққан «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстанларының бас сөзин «Шымбайлық» деген ат пенен сол Назыр Туреқулов жазған еди.

Назыр Туреқулов Совет властының дәслепки жыллары Орта—Азиядан шыққан шаршамас мәмлекет ғайраткериниң бири болып танылған адам еди.

Нәжим Дәўқараев. Мен Нәжим Дәўқараев пенен 1934-жылы июль айынан баслап жақыннан таныс болдым. Нәжимниң өз аўзынан еситиўим боғынша ол Дәўқара деген киcиниң баласы Алламберген деген киcиден туўылған екен.

Ол 1928-жылы Төрткүлде областьлық судтың секретары болып ислеп турған жеринен Алма-Атаға оқыўға жиберилген екен. Ол гезде Турксиб темир жолы Алма-Атаға жетпеген екен. Пичпек (Фрунзе) қаласы арқалы төрт дөңгелекли арба менен Алма-Атаға барып, ондағы муғаллимлер (кино) институтына кирген екен. 1930-жылы ол институт Алма-Атадан Урал қаласына көширилип аўыл хожалық институтына айландырылған. Сол жылы муғаллимлер институтын питирер алдында турған Нәжим байдың балалары қатарында оқыўдан шығарылған хәм Алма-Атада қазақ әдебиятына сабақ бере баслаған. Онан кейин Қостанай, Урал қаласына барып, орта оқыў орыныларында сабақ берген. Ол «Дәў-

қара байдың әулады» деген сөзлер бойынша Қарақалпақстанға қайтып келіуге тартынған.

Мен сол 1930—1932-жылдарда Асан Бегимов пенен бірге Алма-Атада қазақ институтында оқып жүргенімде Асан менен Нәжим бір-бірі менен хат алысып тұрды. Өйткени булардың екеуі де Қоңыратлы еді. Мен сол Асан арқалы Нәжим менен сырттан таныс едим.

1933—1934-жыллары Қарақалпақстаннан шетте жүрген кадрларды шақыртыу керек деген компания бойынша Қазақстан халық билимлендіріу комиссариатына хат жазылып, Нәжим Дәуқараевтың Қарақалпақстанға қайтарылуы соралған еді.

1934-жылы Төрткүл қаласында комплексли плимизертлеу институтында тюрколог профессор Анатолий Алексеевичтің басшылығында миллет мәдениаты секторында ислеп тұрған дәуирімде, (ол ұақытлары институт Төрткүлдеги ширкеуде орнасақан еді. Соңынан бул ширкеу де үлке таныу музейи болды, ал оннан кейин қарақалпақ мәмлекет театрына берилди) июнь айының бир ысы күни, түсте (ширкеудің иши қараңғылау еді) үстинде сары көйлеги бар, сол ұақыттағы мода бойынша беліне шашақлы белбеу бууған, жуқа жүзли, арықтан келген сары жигит кирип келди. Столдың қасына келип сәлемлести де:

— Дәуқараев деген мен, Қазақстаннан келдим,— деди.

Мен Дәуқараевтың Қазақстаннан шақыртылғаны тууралы хабардар едим. Аман-түуел сорасып болып, қарақалпақ халық билимлендіріу комиссариатына бардық. Ол дәслеп комиссариатта оқыу китапларын дүзиу ислерин басқарыушы болып, оннан кейин мугаллимлер (учительский) институтына қарақалпақ әдебияты хәм тилинен сабақ бере баслады. Ол жыллары институтта

қарақалпақ әдебиаты бойынша сабақ беретугын мұғал-
лимдер жоқ еді.

Буннан кейін Нәжим Дәуқараев пенен жақыннан тағы болып әдебиат тил, мәденият мәселелеринде бирге ислесе басладық. Жазыушылардың имлә хәм тил конференцияларында екеуимиз де тийкарғы докладшылардың бири болдық. Қарақалпақ тили хәм әдебиаты институтында екеуимизде директор болдық.

Нәжим хәққинда мынадай әңгимелер есимде қалыпты.

Бир сапары Нәжим өзиниң Қазақстанда жүрип Қазақстанның «қорақалы» деген узақ жеринде Қазақ арасында экспедицияда болғанын, қазақ елиниң үрип-едети тууралы былай деп сөйлеп берген еді:

—Бизниң экспедициямыздағы рус жигитлери аўылға жақынлап, аўылдың қубласынан атты шаўып бара бергенде аўылдың иши улы-шуў, қум-қуўыт болды да қалды. Өйткени Қазақтың ески дәстүринде қубладан ат шаўып келиў-жаў келгенди билдиреди екен. Ал елге келген атлы қонақ аўылдың сыртына шығып, бир шақырымдай жерден атларының жылаўын селпи жиберип, атларын жай жүрис пенен айдап келиўи керек екен. Бул жаў емес,—елшиликти, дослықты билдиреди екен.

Қазақтың үйлерине кирип, отырып болғаннан кейин үйи ийеси есиктен бир қойды әкеледи де:

—Қонақ, қәне, батанды бер,—дейди. Биз дәслеп түсинбей «батасы неси» деп жүрдик, оған соңынан барып түсиндик. Ол соятуғынымыз мына қой, деп көрсеткени екен, ал бизниң «әўмийин» деп қол жайыуымыз шәрт екен. Сөйтип «әўмийин менен» талай қойлардың басын жегенбиз.

Сойған қойының ишек-қарны, хәттеки бақайына дейин қалдырмай писирип, үлкен самарға бәрин салып, қонақтың алдына қойып, хәймеси қонақтың бетине қа-

рап отырады екен. Келген қонақ алдына келген гөшті хәммеге өзи үлестиріуі керек екен...

1950-жыллары Алма-Атада болған Қазақ тили тууралы болған илимий жыйнаққа барғанымызда, Нәжим сөзге шығып өзиниң Қазақстанда болып, оның көп жерлерин көргени тууралы айтқанда Мухтар Әүсөв Нәжимге:

— Сен өзиң қазақ диалектологин болсаң болады екен! — деп еди!...

Нәжим жолға шығып, машинаның кабинасына отырып, машина жүриүден Күпхожаның «Ел менен» хәм Әжишияздың «Керек» деген қосықларын саз дауысқа салып айтыўды жүдә жақсы көретуғын еди. Ол Қазақтың «Қыз-Жипек» операсынан айырым үзиндилер менен татарша «Қара орман» күйин жақсы айтатуғын еди.

1943-жылы Ташкентте бир отырыспада «Қара орман» күйин татарша жырлағанда гвардия полковниги Насибуллин деген татар офицери Нәжимди қушақлап бетинен сүйип алды.

Татарлар арасында отырыспа, тойларда татарша жырлап жарысқанда Нәжим жыр жырлаған татар қызларынан басым келе беретуғын еди.

Нәжимниң Қарақалпақстанға келиуі менің ушында үлкен қууаныш болды. Тил, әдебият мәселелери бойынша мен «қапты көтериуде қолдасатуғын дос таптым». Қарақалпақ әдебиятын, әдебий тилин изертлеуде Нәжим менен бирге оның иргесин қаластық.

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ әдебият таныу ісине үлкен үлес қосқан атақлы илимпаз, қарақалпақ халқынан шыққан туңғыш филология илимлериниң докторы еди. Ол мектеп оқыўшылары унын оқыу китاپтарын жазыу менен қатар бир қанша прозалық, драмалық шығармалар дөреткен әдебият, мәдениет майданының

жаўынгер ғайраткери болды. Оның жарқын образы менің есімде мәңгі қалды.

Мәтеке Жуманазаров. Мен Мәтеке Жуманазаров пенен 1925-жыллары-ақ таныс едим, ол Шымбай округи «Жаңа базар волосы» деген жерде қойшы, жалшы (дийхан) падашылардың қақысын өндирип беретуғын батрак (батрашком) болып ислеп жүрген жерінен Төрткүл қаласында ашылған Партшколға (Партия Совет мектеби) оқыуға шақыртылған екен. 1925-жылы Төрткүл қаласына шақыртылған оқыушылардың ишинен жасларын аўылхожалық техникумына, пед техникумға, ал егеделерин партия мектебине жиберген еди. Сол егсде жигитлердің бири Мәтеке Жуманазаров еди. Мәтеке Жуманазаров партия мектебин питкерип басшы хызметлерде болды. 1938-жылы мен Москвадан келип, Қарақалпақстан АССР халық билімлендириў Комиссары болып ислеп турғанымда Мәтеке аға менен арадан узақ жыллар өткеннен кейин екінши рет Кегейли районында ушырастым. Ол ўақытлары Мәтеке аға Кегейли районында районлық атқарыў комитетиниң председатели болып ислейди екен. Оннан кейинги жыллары Мәтеке аға менен хызмет жөнинде тез-тез ушырасып турдық.

Енди Мәтеке Жуманазаров туўралы есімде қалған еслерди қысқаша айтпақшыман.

Мәтеке Жуманазаров бурыннан-ақ «оқымаса да тоқығаны бар» дегендей өгкир зейинли, сөзди образлы етип, гәпти ушырып айтатуғын бир сөзли, зейини зийрек, ишешен адам еди. Сөзди тужырын айтатуғын, адамды көриўден сынап билетуғын, ҳәтте байрақтап озатуғын атқа сын беретуғын, гейбиреўлердің келешек тәғдиринде сынайтуғын Ережеп теңтек деген қарақалпақ бийи болған екен. Мәтеке аға да сол тәкилеттеги адам еди. Оның сөзлери бәрқуллама узақ ойды қысқартып айтыў-

шы юморлық характерге ийе еди. Ол тыңлаушыны йошландырып сөйлейтуғын еди.

Үлкен жыйналыс, мәжилислерде шығып сөйлегенде Мәтекени тыңлаушылар күлмей отыра алмайды. Бұған бир мысал:

1948-жылы Нөкистегн Қ. С. Станиславский атындағы мәмлекетлик театрдың жазғы жайында орта мектепте питкеріушілердің слеты болды. Онда оқыушылардың қайсы жоқарғы оқыуға жиберилиуи кереклиги тууралы гәп кетти. Республиканың барлық министрлери қатнасып, оқыушыларға мына оқыуға барыуы керек,—мына оқыу жақсы деп ҳәрқайсысы өзиниң министрлигин мақтап сөйлеп атыр. Қарақалпақстан АССР ауыл хожалық министри Хайров сөзге шығып былай деди:

— Қарақалпақтаңда ауыл хожалыгы баслы орынды тутады. Сизлерди ауыл хожалыгының маманы—агроном болыуға шақыраман...

Мәтеке орнынан турып:

— Жолдас Хайровтың сөзине мен қарсы емеспен, бирақ агрономның ишеги түйилип қалса, оны ким емлейди. Республикамызға докторлар хәм керек. Балалардың Ташкенттеги ТашМиде де оқыуы керек,—деди. Хәмме қол шаппатлап жиберди.

Мәтеке ағаның халыққа ағалық, жәмийетлик ғайраткер екенлигин республика журтшылығы жақсы биледи. Мен Мәтеке ағаның оз аўзынағ еситкен, оның аўылда батрашком болып ислей баслаған дәуиринде, өмиринде ушырасқан бирли ярым юморлық эпизодларды Мәтеке ағаның өз тили менен китап оқыушыларға сөйлеп бермекшимен:

Бузаў. Мен батрашком болып, ел аралап, бир үйде түсленип, бир үйге қонып жүрген гезим. Бир күни бир үйде қонып түнде уйықлап атырсам, басымды бир нәрсе жалайды. Орнымнан ушып турып оянып қарасам бузаў.

Үй ийесі жаңа туған жас бузаұды көтін астына байлап қойған екен.

Сағал тери. Батрак болып іске кіріскен дәурімде, енді жалаңбас, тахияшаң жүрің ерсі болар деп екі батрак бір сағал тери тауып, құлақшын тиктирейік десек шықпайды. Онан кейін сағал териге суу бүркіп тартып создық. Тери аз-кем үлкейіңкіреді. Құлақшын хәм тигілді. Басларға да кийілді. Сағал тери кепкеннен кейін тартылмасы барма. Сағал теріден құлағымыз екі елідей, маңлайымызда үш елідей болып жиңішке-ріп қалды.

Печать. Батрашком болдың деп болыстан маған печать берілді. Батрақтың жартыұлы қалтасы барма, бір үйге қонып, түнде қалтамды қарасам печатым жоқ, қалтамның жыртығынан түсіп қалыпты. Түні менен қәне уйқым келсе? Азаңда ала геүгнмен турып печатты ізлеп кеттім. Бір айлаңбадан өте бергенімде, суудың шетіне келгенімде минген атым сүрініп еді. Печатым сол жерге тап суудың шетіне түскен екен. Печатымның сиясы сасық суудың бетінде жайылып қалқып көрініп тұр екен. Мен қуанып кетіп, қолымды сасық сууға малып, печатымды тауып алып, сондай қуандым дейсең!

Шерім етик. Екі батрак бір шерімді бөлісіп алып етик тиктирдик. Шерім екі етикке зордан, жетті. Аяғымызға етик зордан сыяды. Ауылдағы байлар менен шопанлар арасында мийнет договорын дүзіп, байлардан шопанлардың хақысын әперіу ушын Шортанбай тоғайына бардық. Бір байдың үйіне қонақ болдық. Қыс айы. Күн қатты сууық. Байдың ержеткен қызы тоғайдың таусылмас қақ жыңғылыын қара үйдің ортасындағы ошаққа сүйреп әкеліп салып атыр. Бұрын етик кийіп көрмеген менің қасымдағы батрак қызға мақтанып етігін көрсетіу ушын аяғын отқа қалап, көсіліп ошаққа

абына берди. Мен етигим отқа бүрсип қалар деп ке-
йиширек отырдым.

Азанда турып етигимди кийейин десем, шерім етік қатып қалыпты. Қыздан уялғанымнан етигимнің сири-
синен басып, далаға шығып зордан дегенде дурыслап
кийип, үйге қайтып кирдим.

Менің қасымдағы батрак етигинің қонышынан тие-
леніп тартып атыр. Қысынғанынан болса керек, қып-
қызыл болып кетипти. Етигин жыңғылдың отына тап-
лай бергеннен кейін етік бүрсип-түрсип қақшыйып
қалған екен. Ол еле ширеніп тартыу менен бәнт. Бір кү-
лип далаға шығып кеттім. Қыз сабырлы қыз екен, бул
болған ұақыяға күлген жоқ.

Мәси. Мен жасымда мәси тигетуғын устаға шәкирт
болып еріп едим. Уста маған мәси менсі етиктің ұзын
қонышын ғана тиктиреді де, қалған жақларың өзі исе-
лейді. Бір күні үйде отырсам бір адам келип:

— Пәленшенің қызын узатайын деп атыр еді. Сол
қызға мәси тигіу керек еді. Сен бала мәси тиге ала-
саңба?—деді.

Мен де қалымды билмей, «ауа, тиге аламан» дедім.

Ол мені атына мингестіріп алып кетті. Жол-жөпе-
кей «мәсині тиге алсам болар еді—деп ишим улы-қом-
шылды болып баратыр. Хә демей келиңте жеттік.

Менің ыссы печтін қууысына отырғызып қойды. Мә-
сині тигіуіге киристім. Менің бір ғана қәўпим бар, ол
да болса устаның қасында жүргенде мәсинің гүлшинің
қалай қондыратуғынына сер салғаным жоқ еді.

Мәсині тигіп болып қәлибин сууырып алсам тиккен
мәсимнің басы бір жаққа қарай қыйсайып тур. Өлер
болса өл, не исеу керек. Хәшкимге билдирместен, гүл-
шинің аударып екінші жағын қойып, қайтадан қәлип-
ке тарттым.

— Хә, бала мәсини болдың ба? Тамақ тайын болды— деп үй адамлары да жанымды алып атыр. Менде «хәзир болады, болайын деп атырманнан» басқа үн жоқ. Бир жағынан печьтиң ыссылығы, екінши жағынан уялғаным-қызара бөртип терлеп баратырман. Печьтиң қууысында терис қарай отырып, хәшкимге билдирмей мәсиниң қәлибин сууырып алып едим, мәси дүп-дүзиу болып шықты.

Мен буған қатты қууандым, хәм бул жерден тезирек кетиуге асықтым.

Қобыз. Мен жасымда жырау болсам қәйтер екен деген ой менен қобыз соқтырғанман. Журттың көзинше жырлауға уяламан. Бирақ жырлағым келеди. Бир күни-ауылдан шеттеги бир жаптың ишинде қобызымды шерттип, жырлап отырсам, әкем жаптың рашында турып:

— Бир кемнисиң усыма еди?—деп кейиди. Мен әкемен уялғанымнан хәм қорыққанымнан қобызды арқалап үйге қайттым. Сол сол екен, сәл жерде жырау болыудан қол үзип кеттим...

* * *

Минекей усыған қусаған юморлық эпизодларды Мәтеке аға көп айтатуғын еди. Олардың ишинен булар мениң есимде қалғанлары ғана. Мен фронтта жүргенимде өзимниң шинел менен түскен сүүретимди Мәтеке ағаға сстеликке жиберип едим. Мәтеке аға ол сүүретти узақ жыллар қәстерлеп сақлаған екен.

Жол азабы. 1938-жылы июньниң бир ыссы айлары халық билимлендириу комиссарлығы ўазыйпасын атқарып турған ўақтымда Қарақалпақстанның сол ўақыттағы орайы Төрткүлден арқа районларда мектеп салыу, жаңа оқыу жылна таярлық исин көриуге Қарақалпақстанның арқа районларына сол ўақыттағы «Газ» деп аталатуғын еки жағы ашыу жеңил машина менен келген едим. Жумыс оғада қыстаўлы еди, обком бюросы менен совнаркомда мектеп қурылысы ислери

бирниккен мәжилисте қаралыуы керек еди. Қасымда Осипов деген тәжирийбелі қәниге ишжерим бар.

Азанда Нөкистен Төрткүлге қарап машинаны зырлатып жүріп кеттик. Хожа көлше өте бергенде, машинаның бір балонының жели шығып кетти, Ульянов деген шаққан шофер балонға тезден жел берди, және жүрши кеттик. Қара таудың үстине бара бергенде, машинаның бір балонының жели шығып кетти. Шофер жели шыққан балонға жел беремен деп жүргенде күн қызып кетти, Қаратаудың қызған тасының хәуири тандырдай болып бетке урды.

Шофер бір балонға жел берип атырғанда машинаның үш балоны бірден «пыс» ете қалды. Балонлар Қаратаудың тасларының хәуирише шыдамай жарылып кетти. Жағдай аұырға айланды, шөлледик. Шофер балонларға шөп толтырып дискаға бекитип көріп еди. Оппанда пәтийже шықпады, басқа илаж қалмады, покрышкаларды алып машинаға тийеп қуры диска менен таудың тасын қышырлатып жүріп кеттик. Таудың тасы менен темир дисканың таспенен урысқан шықырлысы шөллеген адамға жақпай киятыр. Күн күтө қызған гезде Қаратаудан түсе бергенде бір подъем төбеден машинамыз сырғанамай төбениң басына шыға алмады, бизлер машинадан түсіп машинаның артынан ийтерип едик, күшимиз жетпеди, машинаны төбеден айландырып өтейик деп шофер жолдан машинаны бурып айдап еди машинаның дискасы орпаң топыраққа батып кетти. Енди барлық ойлаған илажлардан нәтийже шықпады, жақын жерде көл көринди. Сасық суў жылтырап тур. Осипов бұл суўдан ишпен делди. мен ишпедим, покрышкаларды көлдеги қамысқа жасырып машинаны тастап жаяў жүріп кеттик. Султан Уайс әўлийесиниң алдындағы 81-деп аталатуғын көпир менен чайхана көринди. Чайханаға тез жетейик деп жолдан шығып көлдің ишменен дүў-

рылап кеттик. Биз дуўрылағаннан пайда таппадық. Жапырағы жанып саяў болып қалған күйе нар қамыс, оның асты қопалық, жолымызды өндирмеді, шөлден таңлай кепті. Инженеримнің ис болғанын билмедім. Мениң көзим тынды, жығылып сүринип жүрип отырдық, гей жерде отырып тынып дем алып, атырған ұақыт-лары алдымыздағы жер аспанға көтерілип дөн болғандай болып көринеди гаўлаған қара шыбын бизиң ерни-мизге жабысып ығал излейди, еринге жабысып, қол менен ысырсақта жабысып ушып кетпейди, көзимиз тынып қанғалап жүргенде шоферды жоғалттық, ашық атын айтып шақырыўға киристик, өлдим азар дегенде ел шетине араластық... Аўылдың шетиндеги бир қақыраның аўзында жас өспирим баллар: Мына шофер отыз алты кружка суў ишти деп жабырласып күлисинп тур екен. Қақыраға кирип келсек шофердың иши исип кетип орнынан тура алмай атыр екен. Инженерим мнаған баллар қызық ушын кружка менен суўды бере берген екен. Ҳәзир суў ишиўге болмайды, тек аўыз шайыў керек—деди, мен оны тыңламай еки кружка суў ишип едим, сол ұақыттың өзінде қайтарып тасладым.

Адымлап жүрип көпирдиң аўзындағы қамыс қора чайханаға зордан жеттик. Инженер Осипов тәжирийбели адам екен, көпирдиң аўзында жолаўшы муз тийеген машинадан жудырықтай муз алып майдалап жут деди, майда муздан жутқаннан кейин көзимнің тынғаны басымның айланғаны қол қойды, инженер маған суўық суў ишкизбеди, көк чай ишип өзимизге келдик, күн батарда арсалақлап күлип шоферимиз келди. Ол жөнекей машинаға минип Төрткүлден балонлар әкелди. Жолда қалған машинаға жана балонлар салып чайханаға алып келди, биз шөл опатынан өлмей аман қутылып Төрткүлге қарай қуўанып машинаны зырылдатып жүрип кеттик.

АРМИЯ ҚАТАРЫНДА.

Мен армия қатарына 1930-жылы шақырылып хызмет атқарыуым керек еді, сол жылы Алма-Атада Қазақ Университетіне (соңынан бул университет пединститут болып аталып кетти) кириуіме байланысly отсрочка алған едим. Ол, 1936-жылы армиядан отсрочка алған срогим пйтседе Москвада ЦИК (Орайлық атқарыу комитети) қасындағы СССР халықларының тилин изертлеу бойынша майда миллетлер илим-изертлеу институтына аспирант болып киргеннен кейин армияга шақырыу комиссиясы тағы қалдырып қойды.

Солай етип менің армия қатарында хызмет қылуым 1940-жылдан басланды. Ташкент қаласының арқасында үш айлық армия сиясий хызмет курсында оқыдым. Ал урыс басланғаннан кейин 1941-жыл 7-декабрьден баслап армия қатарында хызмет қылып жүрип, 1943-жылы Әскерий жоқары педагогикалық институтын қысқартылған программа менен пйткерип шыгып, старший лейтенант деген әскерий дәреже алып, ұатандарлық урыс дәуірінде, батальон комиссары, полк

Партия комитетинин жууаплы секретары, дивизия полиг
отделинин инструкторы болып бес жыл алты ай хызмет
атқардым. 1947-жылы 10-март күни армиядан запасқа
өтип бурынғы илимий-изертлеу жумысыма қайтып кел-
дим. Енди мен армия қатарында хызмет қылған дәуір-
деги өмир елеслерин сөйлеп бермекшимен.

Урыстың дәслепки күнлеринде Қарақалпақ әскерий
бригадасы қурылып, маған сол қарақалпақ бригада-
сында хызмет атқарыуға туура келди. 1941-жыл 7-де-
кабрь күни күннің бир сууық ўағында бес мыңнан ас-
лам адам болып пароход, кеме, катерге толып миндик.
Әмиўдәрьядан сең агып, биз минген катерди жүргизбе-
ди. Катерга тиркелген кемениң үсти бойра менен жабы-
лып, бизлер минген кемени Жумыр таўдың тусына бар-
ғанда сең қысып кемеге суў кирди. Жумыры таўдағы ҳәк
шығарыў артелинин рабочийларының үйине қоныўға
туура келди. Кемени ремонтлап тағы жүрип кеттик. Күн
бираз жылыын деди. Қаратаўдан өткеннен кейин сең-
нен қутылдық. 10 күн Әмиўдәрьяда жүрип Чаржаў ар-
қалы «Н» қаласына келдик. Сол қаланың қасында
Кишик базар деген жерде үлкен бир суў сақлаўшы
көлди қазыў ушын келген қазыўшыларға салынған ба-
рақлар бар екен. Ал, барақлар ярым землянка (төле)
жылда адамсыз, қараўсыз турып, төбенсен жаўып өтин,
нстен қалған барақлар екен. Бир неше мың солдатлар
усы землянкаларға тыгылдық, солдатлар землянкалар-
ды ремонтлаўға киристи. Солдатлардың жағдайы күте
қыйын болды. Ҳәр кунни күн жаўады, жер ылай, землян-
каларда печь жоқ, мине усы аўхал менен май айы да
келип жетти. Солдатларды эшолоп артынан эшолоп қы-
лып фронтқа апарып турдық. Соңғы эшолонды (маршо-
вая рота) май айында 16 күн қызыл вагонда жол жү-
рип Воронеж қаласына апарып тапсырдық. Сол солдат-
лардың арасында көп ўақытлар сиясий-тәрбия жумысла-

рып апарыуым арқалы күтә жақын дос болып қалып едим, мениң ушын ең ауыр аянышлы минутлар дослар менен хошласыу болды. Олар қасыма жуурып келип, елге аман сау барсаң ауыл-елге сәлем айт,—деп ғауырласты. Олар мени Қарақалпақстанға қайтады ғой деп ойлайды, ол уақытлары урыстың қызғын гези еди. Еле елге қайтыу деген белгисіз ғой! Поезд бенен жүргенимде немец самолетлары бизиң эшалонымыздың үстинен ушып өтип бомба таслап тұрды.

Түнде бир станцияда эшалонлар тығылып тұр екен. Станцияда жыбырлаган солдатлар. Бир қарақалпақ колхозшысы қолында темир чайник (рабочий батальонға баратырған болыуы керек)—Қоңырат районынан адам бар ма?—деп бақырып жүр. Ол жердегилер Қоңырат районы түе Қарақалпақстанды да билмейди ғой! Жол азабын тартып Ташкентке Турквоға қайтып келдик. Оннан соңғы мениң хызмет қылыу «шегим» Қазақстанның территориясына түсти.

1942-жылы жаз айында ол жерде запасной полкта алдында батальон комиссары, ал оннан кейин полк парткомының жууаплы секретары болып хызмет атқардым. Маршевая рота менен солдатларды фронтқа жиберип тұрдық, армия қатарында хызмет қылғандағы мениң ұазыйпам совет халқының душпанға қарсы эдил урысның солдатларына сиясый тәрбия беріуден ибарат еди.

Ол жерде жасаушы қазақлар менен ағайын-тууғандай қатнасып кеттик. Урысқа баллары кеткен ата менен аналар бизлерди өз баласындай күтип қонақ қылып сыйлап тұрды. Бир күни мени полктан Алма-Атадағы 32-атқышлар бригадасының сиясый бөлимине пропаганда инструкторы хызметине алды, мен буған қатты қууандым. Өйткені, 1933-жылы Алма-Атада институтты питкерген едим.

Алма-Атада өзим менен бирге оқыған жолдасла-

рымды тауып алдым. Олар маған квартирада турууға жәрдем етті. Алма-Атада жүргенде Илимлер академиясына барып турдым. Академияда өзим менен бұрын таныс академик Мещанинов, профессор С. Е. Маловлар менен жолықтым, бул ильмпазлар Ленинградтан Алма-Ата звукоуоция болып келген екен. Мухтар аға Әуезов, Смет Кеңесбаев тағы басқа оқымыслы дослар менен ушырасып турдым. Бизин бир полк Семей қаласында туратуғын еді. Мен Семипалатинский қаласына командировкаға бардым. Семей қаласында толып атырған төбесінде айдын сүүрети бар татар мешитлери күтө көп екен. Өткен заманлары сауда ислери менен татарлар толып кетипти, ҳәр кварталда бир мешитпе деп ойладым. Мешитлер беккем қылып салынған, дәрўаза қойылып шарбақша темирден муқиятланып салынған. Бул мешитлер ҳәм әскерий комиссариаттан алып онда солдатлар турады екен.

Семейде қазақ пенен татарлар қуда болып қыз алып қыз берип араласып кеткенине көп заманлар болған сөйтип «шала қазақ» деген этникалық группа пайда болып, булар қазақта емес; татар да емес, «шала қазақ» болып аталады екен.

1943-жылы август айында ел қорғау әскерий комиссариантының бас сыясы басқармасының шақырыуы бойынша фронттағы рус емес миллетлердин сыясы хызметкерлеринин бир айлық семинары болды. Семинар Москвадағы Ленин атындағы әскерий сыясы хызметкерлер таярлайтуғынын Академияда болды. Семинарда орта республикаларының әскерий сыясий хызметкерлери менен ушырастым. Бул менин ушын үлкен қууаныш болды. Әсиресе Қазақстан ҳәм Өзбекстанда бирге ислеген, бирге оқыған, көптен көреспеген дослар менен ушырастым.

Семинарда Орта Азияда халықтарының өткендегі батырлық күрес істерінен бір неше тарыйхшы профессорлар лекция оқыды хәм республиканың хукимет басшылары өз республикалары тууралы докладлар жасап, сөз сөйледі. Бул семинарда ЦК ның секретары хәм Қызыл әскердин сыясы басқармасының начальниги Шербаков бизлерди қабыл қылып сөз сөйледі. Емельян Ярославский, жазыушылардан Безыминский, Фадеевларда лекциялар оқыды А. Фадеевтиң лекциясы питкеннен кейин ол машинаға минер алдында изине ерип барып сөйлестим, ол машинаға миншуден алдын бираз тоқтап, уақтың бөлип, менің менен сөйлести. Ол маған «Қырқ қыз» дәстанын рус тилинде бастырып шығарыуды қолға алып атырмыз»,—деді.

Ол гезде А. Фадеев СССР Жазыушылар Союзында баслық еді, ол Қарақалпақстан жазыушыларына және басқа да қылып атырған жәрдемш тууралы қысқаша сөйлеп берип машинасына минип кетті.

Семинарда оқып жүрип, 1935-жылы Қарақалпақстанға СССР Жазыушылар Союзының бригадасын басқарып келген Николай Пановтың үйинде мийман болдым. Николай Панов пенен өткен күнлер тууралы узақ сөйлестик.

«СССР Жазыушылар Союзының бизлерди көрип Қарақалпақстанға жиберіуге болған жыйналыста хазирги ЦК ның секретары Александрович Сергеевич Шербаков Максим Горькийдин СССР Жазыушылар Союзына баслық болған дәуиринде Союздың жууаплы секретары еді. Ол Совет властының дәслепки күнлери Хийұада әскерий хызметте болып, Түркстанға келип көрген екен, ол бизлерге жазыушылар ушын қызық үлке бар, сол елге барыңлар,—деп бизлерди үгитлеген еді»—деді. Семинар тамам болар алдында М. И. Калинин бизлерге өз сөйледі. Мен М. И. Калининди бул екншин көрнүм еді, ол ки-

си 1936-жылы Москвада түрк тиллес халықтардың алфавити бойынша жаңа әлиппе комитетиниң илимий жыйналысында сөз сөйлеген еди. А. С. Шербаков Москвадағы Қызыл әскерлер үйинде бизлерди қабыллады. 1944-жылы декабрь айында Балкан ярм атауындағы мәмлекетлерге де жолым түсти, фронт майданына қатнастым. Бул гезде 3 Украина фронты 5 атлы әскерлер корпусының 63-атлы әскерлер дивизиясының полит отделинде пропаганда инструкторы болып хызмет атқарып жүредим. Мениң бул елдерде, фронт майданында жүрип мыналар есимде қалған екен.

Ең биринши мәртебе Румынияның Бухарест—Темшара деген қалаларында болдым. Румыня ауылларында нан болмайды екен. Нанның орнынан «мамалига» деген мәккеден исленген быламықты жейди екен. Мәкке-жүе-ринің унын бизиң қатыбыламықтай қылып қайнатып, қойылғаннан кейин мамалиганың пууын бурқыратып астақтаның үстине қазанды төңкерип гаслайды... Үйдеги хәр адамның қолына жиңишке сабақ береди, хәрким сабақтың еки ушынан устап мамалиганы—быламықты шегпен ағаш қырыққандай етип кесип алып ауызына еплеп салып, бизиң ысы асқабақ жегенимиздей демни ишинен шығарып тағы ишине тартып хәмме жей баслайды. Мамалига жегендеги адамлардың ауызынан алған демни ысыға халықлаған адамдай дауысы еситилип турады...

Хәр елдің ақшасы хәр түрли, Румыняда «Лей» Венгрияда «пенго» Австрияда «члинге» болып аталады. Бир елдің (мәмлекеттиң ақшасы екінши мәмлекетке өтбейди) хәр елдің шегарасынан өтерде дивизия штабының ақша бөлиминен ақшамызды аумастырып аламыз. Венгрия ауылларында кабақханаға (вино ишетуғын жер) вино ишиўге барсақ басына шляпа (қалпақ) кийген ғаррылар таяқларына сүйенип столларда отыр, олардың алдында жүз граммнан артығырақ вино сыятуғын киш-

кентай ойыншықтай графинелери бар, сол графиннің мойнынан устап ғаррылар вино ишип кешке дейін отырады екен, винодан басқа тамақ жоқ, қабақханада төрт-бес ғана ғарры бар. Ал скрипка шертип тұрған цыганлар отырған кисилерден көп, цыганлар вино ишип мәс боп отырған ғаррылардың құлағына жақын келип скрипкаларын ыңырандырып шертип тұр.

Румынияның бір ауылының көшесінен өтіп баратырсам кишкене тозған үйде музыка оркестрі есінді, ал үйге кирип барсам бір цыганның семьясы бәрі жабылып бір түрлі әспапта музыка ойнап отыр, үйінде төсек орын жоқ, аяқтары жалаң аяқ олар маған:—Бүгін отыз километр жерде бір бай адам «Бал»¹ беретұғын еді. Сол Балда музыка шертип талап қылмақшымыз,—деп үйінің иші менен барлығы жаяу жүріп кетті. Үлкендері скрипка шертеді, балалары барабан урады, қатынлары танц ойнайды екен. Маған Бал берген байдың бал болып отырған жайын көріуге туұра келді.

Бал берген байдан хеш нәрсе шықпайды екен, ол тек жайын береді, вино сатқанлар, байдың жайына келип виносын сатқаны үшін процент төлейді, жайын берген үйхожасы буфет, түрлі тамақтар сатқанлардан хәм дәруазаның аұзында тұрып процент ақша алады, жыйналған көпке музыка шертип тапқан ақшасынан цыганлар жай ийесіне ақша төлейді екен. Ол цыганлар бұрын көшелерде музыка шертип:

— Пәленше байдың жайында Бал балады!—деп музыкасын шертип, соңынан жыйналған көпке бал туұралы дағазаны көше бойлап еситтиреді. Бул бал тамам болғаннан кейін цыганлар музыкаларын арқалап екінші бір қала, ауылға жаяулап жол тартады.

¹. Бал—ойын-сауық болатұғын тойға ұсаған кеше.

Венгрияда, числаның 11-күни еди, бир газетаны 14-числа деп жазып қойған, бул неге булай числа алдынан қойылады десем газета шығарушы (жеке мүлік ийеси) маған:

— Газета аўылға барғанша 14-числа болады, егер былай қылмасақ газетамыз өтпей қалады,—деп жуўап берди. Румынияда турушы бир орыс ғаррысы:

— Бизің хабаршыларымыз ўақыяны болмастан бұрып биледи,—деп маған қарап күлди. Мануфактура магазинин аралап жүрсем товарға тағылған товардың баҳасы жазылған вирка қағаз күнде 2—3 ирет өзгерип отырады екен. Егер таўар тез-тез өте басласа, товарға қымбатлаған вирканы алмастырып қыстырады екен, егер өтпей қала басласа, ғана арзанлата баслап басқа вирка қыстырады екен. Бул ўақыялар буржуазиялық стройдан қалған қалдық ғой деп ойладым.

Венгрияда Бальтон көлинің бойында бойлап отырып бираз топтың даўысы тоқтағанда билендаждап шығып тум-тусқа қарамақшы болып едим. Батальон командирин шықпан, төмен түсин, сизің маңлайыңыз кең екен сизің маңлайыңыз сынай перлердің көзине тез түседи. Абайлы болың»—деди. Менде әлбетте блендажға қайтадан секирип түстим.

Атыспа ўақытлары полит отдел начальниги передовой линияға барын окоптағы солдатлардан хабар алың деп буйырды. алдыңғы линияға буққышлап барғанымда солдатлар маған:

— Сиз тылға тез қайтың, өлсек биз өлейик, сиз аман болыңыз, тез қайтың. деп ғаўырласады. Биз сиясий хызметметкерлер окоптағы солдатларға ўақтында көшпелин кұхна менен тамақты жеткеріў, газета информациялары оқып беріў хәм елден келген хатларды солдатларға қуўыстырыў, олардың қолына қағаз берип үйлерине хат жаздырып алып кетил, штаб арқалы хатларын совет ели-

не жөнелтиў, және солдатларға жаңа шыққан газеталарды апарып үлестириўден ибарат еди. Атыспа тыныш болған ўақытта сиясий лекциялар оқыймыз. Мине сонықтап дивизиядан полкқа барғанымда ҳәр барғанда солдатлар алдымнан жуўырып, шығатуғын еди. Олар туўған туўысқанларша ҳүрмет пенен қарайтуғын еди. Бир күни бир старшина—Жолдас политрук! Сизге арнап ви-но сақлап қойыпбыз—деп флагин алып алдыма жуўырып шықты.

1945-жылы жаўды жеңип шадлы-шәўкет пенен совет елине қайттық. Оннан кейин Термез қаласында 2 жыл болып, 1947-жылы 10-март күни бес жарым жыл ўатап-ға хызмет қылып, Қарақалпақстанға келип мәдениет, әдебиет ислерине қайтадан киристим. Фронтанда халық легендалары туўралы мақалалар жиберип турған едим... Әмирбек лаққы, Ережеп тентек атлы легенданы Одессаға жақыплаганда поездда қызыл—товарный вагонда отырып сыя таппай простой қәлем менен жазып жиберип едим. Ол материалларымды урыс жыллары Тамандар аға Сафиев ҳәм Орыпбек Кожуров газетата бастырып шығарған екен. Ол мақаламды урыстан келип подшевкадан оқыдым...

СЕРБИЯ ЖЕРИНДЕ

Уллы Ўатап урысы дәўиринде сапар шегип жүргенде жолым Балқан ярым атаўы еллериниң Югославия, Румыния, Венгрия, Австрия жеринде жүргенде Венгрия менен шегералас Сербия жериниң үстинен түсти.

Январь айының бир суўық күни бир неше жолдасларым менен ашық товар вагонда жол үстинде жолаўшы болып киятырмыз.

Жерде қар бар, күп кешке айланды. Күшнiң аязы бурынғыдан да артты. Поезд Югославияның Венгрия

менен шегарасы Мокрин деген станцияға келип тоқтады. Биз ойласып, тезден түсіп, бираз жылынып алып, бул елге мийман болыўды мақул көрдик.

Общинаның политкомиссарына барып қонақ жай сорадық. Комиссар мәдени кийинген, орта бойлы, сулыўшық қара киши үйиниң ишинде арман-берман теңселип жүр екен. Биз жай сорарда бираз ойланғандай түр көрсетти. Ол киши қайтарып сөз айтпады. Дежурный партизанға бизди жайғастырыўға буйырды. Биз үйден шыға бергенде, буларды партизанлардын үйине апар, дегендей болды. Бизди ертип шыққан жигит деревня адамындай кийинген ийинине мылтық асынып алған, мылтығы тозыңқыраған аў мылтық екен. Жолда кетип баратырып «сизлерди партизанлардың үйине апараман» деп түсіндирген болды.

Бул жерде «партизан—деген сөз үлкеп құрметке ийе екен, партизанлар абройлы, құрметли адамлар екен. Мен партизан—армия активи мағанасында екен деп түсіндим.

Мен қасымдағы еки жолдасым менен Сербия дийқаны Милаи деген кишиниң үйине қонақ болдым. Биз ол үйге барарда бир ғана ғарды мама есик алдына шығып бизди құрмет пенен қарсы алды. Сербия халқында қонақты сол үйдиң ең жас үлкени қабыл алатуғынын сонынан түсіндим.

Биз үйге кирип келгенде үй адамларының бәри орнынан турып амапласты. Сөйтип қонақ болдық. Үйине қонақ келгенине үйдиң ишиндеги адамлардың барлығы шад болды. Ол күни рождество байрамы екен. Биз әңгемелескеннен кейин үй хожасы биздеп Россияда дийқанлардың жай-жағдайы туўралы көп нәрселер сорады. Қанша жери болады. Қанша сыйыры болады, колхоз хожалығынын қалай болатуғынын түсінгиси келди. Бирақ бахытқа қарсы ол ғаррыға жөнли, кеўилдегидей

етип түсіндіре алмадық. Өйткені биз сербия тилин билмеймиз. Ал олар рус тилин оғада шала түсінеди екен. Үй хожасы Мплап бизиң алдымызға өз елиниң картасын жайып қойып, бизге көп нәрселер сөйледи. Бірақ биз оған аз түсіндик.

Сонда сол үйдин келини менен баласы бираз сөйлескеннен кейин бизден рус алфавитин жазып бериўди сорады, биз оны тездеп орындадық. «Рус әлиппесин бизиң сербия алфавитиндей болады екен ғой» дегендей түс көрсетип жымыйып күлишти, сербия алфавитинде жоқ ҳәрп таңбаларын түсіндириўге туўра келди.

Бизиң бир жолдас «Ленинград застолная» жырын жырлап еди. оны жаслар күтә жақсы түсінгендей тыңлады, текстин көширип алып, ядлап ыңылдап айтқан болды. Бул текст қолдан қолға өтип қонсы үйлерге де барып келди.

Иңир, қараңғы түп, еселек қар жаўып тур. Сол үйдин жигирма жасларындағы баласы Бранко маған жүр қыдырайық. тамаша көремиз деди, мен де сол елдин үрпәдетин билгим келип оның сөзин қайтарғаным жоқ.

Бранко менен бир неше мәдений орынларды көрдим. бир неше жас өспирим балалар мениң артымнан ерни қызығып сөйлескисин келеди, «атың ким» деп сорайды. әттең тил жетпейди.

Бир кең көшеде жаўған қарға араласқан бир топар көп жигит пенеп қызлар үлкен шақалы ағашларды айқастырып салып, от берип атыр. Оттың жарығының дөгерегинде гармонлар шертилген, тандалар ойшалған, қайбиреўлери аў мылтықларын аспанға атып, «салют» береди. Қай бир бой жеткен қызлардың қолында ишине вино, арақ толтырылған күвшин, ҳәркимге рюмка менен вино усынады, бул көптең ишинде арақ ишиўге қумар кисилерди аз ушыраттым. Биз бул топарға жақылап келе бергенде төрт-бес қыз маған рюмка усынды. Мен

олардың кеулине келер деп биреуиннің рюмкасын қабыл алдым...

Бул шаўқымға қызықпадым, қонақ жерге қайтқым келди, мени ертіп барған Бранко қайтқысы келмесе де, мениң зейнимди бөлген жоқ...

Таң атты, күн жарқырап шықты. Үйдің ҳаяллары тамақларын писириўге киристи. Үй хожасы ғарры Милан бизди жибермеді. Тағы бир күн қалыўымызды сорады, биз тағы қалдық. Жуқалап жайған қамырға көкнардың дәнин хәм қант себелеп табаға писирген нәрсе болды. Табаны столға қойып, барлығы дөгереклеп турды. Үй хожасы қолына үлкен қазан пышақ алып табадағы пискен қамырды квадратлап бир нешеге бөлди. Демек, хәр квадраттың хәр бөлеги бир адамның пайы болады екен. Ғарры үлестирер алдында сол үйдеги ғарры мамаға қарады. Ғарры мама стол қасында стулға асылып еңкейип турып, усы үйден бұрынғы заманлары өлген адамлардың атларын атады. Хәр қайсысының атын атаў менен ол мархум адамлардың пайларын бөлек-бөлек алып қойды. Ол мархумлардың гей-биреуи ғарры маманың есинен шығып қалса керек, гей-биреулериниң атын атарда бираз ойланып ирқилди.

Ғарры тағы бир бөлекті ала бергенде оның аўзынан «жолаўшыға» деген сөз шыққаннан ғаррының пышақ ұслаған қоллары қалтырады, көзинен жас сорғалап кетті. Үй ишиниң бәри бирден шуўлап жылап жиберди. Ғарры мама «Ресейде болса қайтып келер еди, немендер қолында ғой» деп гүбирленип сөйледі. Тез тезден ақ жылағанын тоқтаттық, тағы жумысына киристи. Биз бул үйдің партизанлар қатарындағы ең үлкен баласының бир жылдан бери партизанларға қосылып кетип белгисиз жоғалғанлығын аңладық.

Ширкеу қоңыраўларының сесті пүткил деревняны жаңыратты. Барлық адам байрам кииймлерин киийини

ширкеўге толып кетти, кейин дизмлисип үйлерине қайтып жатты.

Бизлер сапарымызды даўам еттирүүге, жүрүп кеттик. Биз әскерий зат салынған қалталарымызды арқалап далаға шықтық. Ол үйдің бала-шағалары бизге үйренисип қалған екен. Бизнің кеткенимізге қыйпалған түс көрсетти.

Биз далаға шығарда ол үйдің үй ишинің бала-шағалары изимизден ере шықты. Бирим-бирим хошластық. Хұрмет пенеп шығарып салды. Бизлер узақлап кетсекте, узақтап ширкеў қоңыраўының даўысы тал-тал қулағымызға келип турды. Олар урыс питсе, қайтарсын тағы да келип мийман болыўымызды сорап еди, бирақ Мокрин жериниң үстинен менің жолым екниши мәртебе түспеди...

УРЫС ПИТТИ, ЕЛГЕ ҚАЙТТЫҚ

Оппан бери көп ўақыт өтти. Бул өмир ишинде бахытқа сәйкес, маған бир атлы әскерлер Дон казак корпусында азгана хызмет атқарыўға туўра келди. Бул урыстың ақыры еди. Ол мәҳалде биз Австрия елинде, Альп таўының қасында «Фин-кафельд» деген кишкене қаланың дөгерегинде тур едик.

Май айының жарқыраған бир күни еди. Тәбият жаўдырап кеўилди шадландырып турған мәҳалдің үстине айта қалғандай үлкен қуўаныш пайда болды. Ол Ұатандарлық урыстың пители хабары еди.

Қазаклар жыйналды. Митинг басланды. Басшылар сөз сөйледі, жарыс сөзге шыққанлардың көбиси қуўанышы қойнына сыймай, қайбиреўлері айтар сөзин айта алмай да атыр. Митинг аяқланды. Бир биреўди қутлықлаўлар, жолдаслық сыйлық, кешелер басланды. Қа-

ла иши казак полклары турған орманлар жеңіс салютларынан гүңиренип кетті.

Бұл гүңиренген сеске мәс атлардың шыңғырып кисинеген дауыслары да қосылды.

Арадан көп күн өтпей-ақ ұзақ сапарға ат үстінде «марш қыламыз» деген приказ дүріс ете қалды. Буны өситкен казаклер муртынан күлди, қууанды. Олар тууған елге барыуды әрман қылды. Марштың қай тәрепке қарай кететуғынын сорамай-ақ билди.

Казаклар ұзақ сапарға кетиуге тайынланды. Атларға таға қағылды, ер-турмаплар тазартылды. Бирпеше мәртебе атларды салтанатлы көзден өткернүлер болды. Казаклар усы сапарға кимнің аты шыдамлы екен деп бәбекелести. Олардың аұзындағы әңгиме сөзлери тек ғана ат тууралы болды.

Июнь айының бир ыссы күни атлы әскерлер корпусы полк артынан полклар дизилип, оркестр шертилип, жылжып жолға түсти. Австрияның Альп таулары басында қонақлаған бултлары алыста булдырап көринип кем-кемі ұзақлап қала берди. Австрия елинің Оверверт деген қала хәм Дорф аұылларының үстинен өтип Венгрия жерине қәдем қойдық. Венгрия жери менен жүрип киятырмыз. Жеңимпаз халық армиясының жол жүргендеги шаўкеті қандай қызық слатанатлы, қандай көркем. Мен оны сыпатлап қағаз жүзине түсирүге әзиз келдим. Ойнаған оркестрдің сести, атлардың дойнақ сеслери, гүўлеп жырлаған эскадрон жырлары араласып жеңимпаз жырларды, жеңимпаз рифмаларды, шаўкетли—салтанатлы түрде көзге көрсетти, бул шаўкетти көрген адам елтип—мәс болады. Бул шаўкет жеңистің шадлы намасын шалады, тыныш тәбияттың мазасын алып ың-жың қылады.

Гейбир үлкен қалалардың ортасынан жүрип өтип баратырған мыңлаған қыз-келиншеклер жайдың жоқа-

Қаллы Аымбетовтың 50 жасқа толған тойында Аббаз шайыр
құтықлау қосығын оқып тұр.

ры этажларынан эскадронларға дәстелеп гүллер тас-
лады.

Қазақлар өзінің мәдениетлі, тәртіпті екенін көр-
сетіп, олар еліміздің «туғған жердеп уақта болып,
барлық ұақытта Совет жауынгерлерінің құрметті ата-
ғын жоқары устаңыз» деген сөзін қардайым ядта сақ-

лады. Біздің жауынгерлеріміздің киші-пейіллігі оның офицер корпусының мәдениетті екені көрініп тұрды.

Гейпара үлкен қалалардың кең көшелерінде корпус командирлері киятырған сапты көзден өткізеді. Ал генералдардың көкірегінде орден, медаллар жарқырайды. Эскадронлардың ат дойнақтары асфальтты көшелерде шақылдасып генералдың тусынан өте бергенде казактардың кеулі шад болады, қуанады, жүрек тамырлары қатты соғады. Өйткені бұл баслықтардың командасы астында жау менен алысқанда көп кәрамат нәлерді көрсетіп жауға ойқан салғанлары есіне түседі. Ал генераллар бұлардың көбінің атын да жақсы біледі, жақсы таныйды. Гейбир жасы үлкен казактардың ойына, көз алдында түрлі ойлар келеді. «Егерде тез арада демобилизация болса, бұл үйреніскен генераллардан қалай айырылып кетеміз?»—деп те ойланады. Корпус командирі генерал лейтенант Гаршков, политотдел начальнигі полковник Привалов бұл казактардың хәрқайсысы менен айырым әңгіме сұхбет құрған орынлары көп болған еді.

Бір полк командирі, жасы барған, көпті көрген гарры казак Климов, өзінің минетуғын машинасы бола тұрса да, атқа мініп, ат үстінде кәруан көшти бастағандай, полкті ертіп, колоннаны басқарып келеді.

Казактар өзіне таныс жерлердің үстінде жүріп киятыр, бұл жерлер казактарға таныс, бұныан ярым жыл ғана бұрын қыстың суық аязлы, жауын-шашынлы күндерінде күні-түні траншеяларда отырған, топ атылған, миға жарылған моторлар гүңіренген жерлердің үстінде жүргенде көз алдына өткендегі ұақыяларды келтиреді.

Хәзир бұл жерлерде тәбиат көрінісі дымнап басқаша. Басқа тәбиат көрінісі тунжыраған тыныш тәбиат, түрлі реңді жабайы гүлдер жазық кең далаларда жанышқаның гүлдері көк әреби қозының терісіннің бұйра-

сіндай, жабайы көкпардың қызыл гүллері жерге қызыл мақпал жапқандай болып көрінеді. Жаз құстары түрлі-түрлі жағымлы сеслер менен сайрап ушып қонып жүр.

Бір күні Болотон көлінің бойында урыс болған гезінде казаклар бул көлге нәзер салып қарағанда жоқ еді, өткени ол ұақта кеуілсіз меңіреу болып көринип тур еді. Ҳәзір бул жерлерде табиат көринісі өзгерген, казакларды өзіне тартады. Қарауға мәжбүр қылады. Болотонның көк суы жұмсақ жел менен қозғалып қозғалып қояды. Оның үстіне құстар еркін, қууанышлы сарқып ушып жүр. Аспанда сарыққанда оның қанатлары судыудың қасындай болып көрінеді. Болотон көлі хош болың дегендей, артта қала берді.

Бір күні Венгрияның аұылында Москвадан келген концерт бригадасы бизди қарсы алды. Қоғалдың үстінде гүллердің, жеміс ағашларының арасында казакларга концерт көрсетті. Тууған ұатанынан келген қонақлар қандай жақсы. Казаклар жүдә қууанышлы, шад болды. Әсіресе, көптен бері есітпеген тууған ұатанының көркем өнері көпшілікке күтә унап қалды. Тыңлаушылар қорғасындай балқыды. Ойнаушыларға ойыншыларга дәслепкі гүлдер инам стилди. Полктың шәкірти жас казак 12 жасар бала артистка хаялға гүл усынғанда ол хаял қууанғанлықтан өз баласындай баланы жерден көтеріп алып қушақлап сүйди.

Дунай дәрьясының субботница (сабатка) қаласының тусынан өттік. Көпірлер урыс ұақтындағыға усамай, қашан-ақ жөнленген екен. Урыс ұақтында бул көпірдің үсти думан, маскировка, қара түтін, күнде бузылып, дүзелип туратуғын еді. Енди көпір жарық, жарқын көрінеді. Оның үстіндегі өткен киіні туншықтыратуғын бурқыраған түтінлер жоқ. Көпірден өтиушілер енди хауадағы самолетларга қәуіпсініп қарамайды. Эска-

дроп дизиллап Субботница қаласының асфальтлі көшелерінен жүрді. Бір көшедегі госпитальдың тусынап өтіп баратырғанда жарадар болып жатқан жауынгерлер, офицерлери, сестра—врачлар Совет адамлары шаўкетли эскадронларға қарасты. «Казаклар үйлерине баратыр» деп бақырысты. Олардың көз алдында туўған ели, тез қайтыўдын әрманы елеследі. Эскадронларға медсестра совет қызлары қуўанышлы түр билдирип, көкиреклерини кеңейтип еки ийнинен дем алып шақақ урып күлисип қуўанысып бир-биреўин қушақлап атыр. Шақақласып күлисип казакларға дәлкекли сөзлер ушап атыр.

Бул казак корпусы өзиниң жецимпазлық ислери менен пүткил елимизге мәлим еди. Бул казаклардың әскери кийимлерине, кийген формасына қарап, көпшилик сорамай-ақ таныды. Жолларда еки үш күнлеп атларға дем берип тоқтаған күнлери мзған бириеше мәрте Венгер (мадьяр) интеллигентлеринде де мийман болыўға туўра келди. Мен олар менен ҳәр елдин салты—үрпи—әдети, әдебияты туўралы сөйлестім. Қайбир интеллигентлери мени ҳұрметлеп, стол үстини венгер тилине аударылған рус әдебият классиклериниң шығармаларын әкелип қойды. Олар Достәевский Тургенов, Толстой, М. Горькийдиң шығармалары еди. Басқа классиклерди ушырата алмадым. Венгер тилинде Достәевскийдиң шығармасы басқа жазыўшыларға қарағанда көп тараған екен, оның себебин биле алмадым...

Биз сөйлескенде немецше, русша, венгерше ҳәр түрли тилден азмаз қосып түсинистик. Стол үстинде усы тиллердиң сөзликлери жатты. Бизиң лексикамыз оғада жарлы болғанлықтан түсинисіў қыйын болды Сонда да бир-биримизге еплеп түсинискен болдық.

Бизлер Москвадағы жеңис парадына қатнасып қайтқан казакларды салтанатлы түрде қарсы алдық.

Қазақ полклары күндизде түнде де, сапар шегіп жүріп киятыр. Трансильвания тауларының қыспақлары арасы менен, Қарпат тауларын жағалап, айсыз түнек қараңғы түнлерде, тау-тасларына атлардың дойнағы соқлығысып, шахмақ тасын шаққандай ушқынлар ушып көринеди. Түнде жылтырап көринетуғын тау қонысларының көгілдір жарықлары жылтырап көринеди. Гей-биреулері алдымыздан жылтырап ушып та өтеді, оның эзиз жарықлары жолдың екі бетіне жал-жулт етип, неше мыңлары ушып-қонып көзді қамастырғандай болады. Жарық қоңызды менің биринші мәртебе көріуім еді. Табиғаттың бул иси маған таажип көрінді, қайран қалдым. Бір қоңызды ұстап алып шапкемнің ишіне салдым. Азаңда қарасам оның жылтыраған жылтыры көрінбеді, тек түнде ғана жылтырайды екен. Себебі онда ушқан ұақытта фосфор элементі жылтыраса керек.

Үстіне кийген буркасы желпилдеп связнойлар келіп жүр, саптың басында ұзақтан трубачтың шерткен намысының сесті келеді. Қазақлар сол сеске қарап, атқа қашап мініп, түсетуғышып, қашап жортып, қашап адымлап жүріудің командасын биледи. Трубач тек ғана ойнамай, қазақтардың өтінші бойынша, бір труба менен бийлеуі намаларында шертеді, ұзақ жол жүріп жалығып жүріп келген қазақтарды сергеклендіреді, труба сеслері әллі қайларға кетеді...

Салқып шық түскен, тыныш тобияттың труба мазасын алады, оны тыныш уйқыдан оятады. Гейбір эскадронлардан ескі қазақ жырларын жырлағанлардың сесті ұзақтан тал-тал есителиді.

Корпус Румын жеріне қәдем басты. Булқарада Румын тили керек болды. Шалама-шеккі үйреніп алған Венгер тили Румын тили менен шатысып кетті. Мен Румын жерінде бір инженер интеллигенттің үйінде екі күн миймап болдым. Ол Румын дийханларына жер үлесті-

реди екен. Ол Румынияда жер реформасы тууралы маган көп нәрселер сөйледи. «Қурғын хожалыққа елиу гектар, жарлы хожалыққа бес гектар жер беремиз»—деди. Мен оған гейбир элементар сораулар берди. «Егер елиу гектар берген хожалық құрғынласып, он онбес жылдан соң оғада байып кетсе не қыласыз?»—дегенимде—«Байымайды»—деп жууап берди. Әдетте адамлар стол басында жай сөзлер сөйлейди. Бизлерде әлле пеше сөзлердің басын шатпақладық. Әдебият, салт-саналар тууралы сөйлестик. Көбине көп хожалық системаларын көп сөйлестик, хожалық системасы тууралы, жәмийет құрылысы; мәмлекет құрылысы тууралы теориялық жақтан расимсиз түрде жарысып сөйлестик. Ол интелигенттин барлық мәселе—сөзінде оғада қопал—сауатсыз екенн мени таң қалдырды. Мениң кетер уағымда ол өзине қысқаша «жуумақ» шығарды. «Сизлерде колхоз хәм социализм жақсы; бірақ қудайға ибадат қылмайсыз, соныңыз жаман»—деди.

Соның менен корпус мың ярым километр жерди қырқбес күнде жүрип өтті. Плеоште қаласынан өтип Рыбников дәрьясының жағасында Рыбников Фокшаний деген кишкене Румын қалаларының дөгерегінде полклар дем алыуға орналасты. Бул жерден поездға миниуимиз керек еди. Қала ишинде бир еки кишкене ширкеудің ишинде уллы рус әскербасы Суворовтың баласы генерал-лейтенант Аркадий Александрович Суворовтың мрамордан жасалған қәбирин көрдик.

Ол 1854-жылы Рыбников дәрьясынан атлы өтип баратырғанда аты тасқа сүрнигип жығылып, аяғы аттың астында қалып опат болған екен. Қәбир үстинде хәм дийуалдағы жазыуда усы сөзлер айтылған, тағы бунда «уақытша жерледик, Петербургқа денесин алып кетиуге уақыт жағдайы көтермеди».—деп жазған екен. Ширкеу дийуалларында өткен әсирлерде жазылған рус солдат-

ларының толын атырған автограф жазбалары бар. Казаклар булқарада митинг құрды, сөзлер сөйледі хұрмет ушын қабир басына гүллер қойды. Ертеңне «Ударная конница» корпус газетасы бетінде А. Суворов, оның сол мәхәлдеги турклер менен урысы жөнннде мақалалар басылып шықты. Соңынан да басқа полклардың казаклары изи үзилмей экскурсияға келип тұрды. Ширкеу мәзини А. А. Суворов тууралы оның қалай өлп, опат болғаны тууралы түрли халық аўзындағы легенда—аныз сөзлерди сөйлеп берип тұрды.

Бул қалада үлкен жастағылар демобилизацияланып үйлерине қайтатуғын болды. Буларға жазылған политотделдің «жаўынгер дос казак» деп жазған үндеу сөзлерин казаклардың жүрегине майдай жақты. Казаклар таласып бир данадан алып оқыған мәхәлинде олардың көз алдынан барлық өткерген өмирлерин, қан майдандағы урыслар, қыйн-қыстау болған жерлер, қырлар даласы, Кавказ тауы,—Ниред—Хаза Буданешттеги урыслардың бәри көз алдынан елеслен жүрип өтти. Бул жерде поездға миндик. Казаклардың құлағына совет паровозының сестин келди. Бул гудоклар казакларға ысық көринди. Шегарадан өттик, шегарадан өте бергенде, эскадронлардың «Ура» деген сестин даланы гүңирендирип жиберди.

Туўған елге, ата мекәнға, совет топырағына аяқ бастық. Бул жердеги адамлар бәри бизге түсіншкли тилде сөйледи, бул жерде жоқарыда айтылған сөзликлердин кереги болмай қалды. Шегарадан өткенде станцияда бир үш жасар бала маған «дядя» деп еди, көптен бери еситпеген нәрестениң сестин маған күтә ысық көринди. Бул баланың «Дядя» деген сестин елеге шекем умытпайман. Үлкен жастағы казаклар үйлерине кетти, жаслар әскерий хызметин даўам етти, бул корпуста бул Дон казаклары семьясында тек Дон казаклары ға-

на емес, бунда уллы ұатанымыздын барлық жерлернен: Кавказ тауы, Украина даласы, Белоруссия орманлары, Узақ Сибирь, Қазақ даласы, Қуяшлы Өзбекстаннан—барлық жерлерден ўәкиллер бар еди. Олар бул жаўынгер казак семьясы туўралы көп жылларға дейин жесинде сақлайды.

Бул күнлери елге қайтқан муртлас казаклар өзинин туўған сүйикли дәрьясы болған Дон бойында парахаг мийнет етип, муртлас казаклар муртын таўлап, шыйырып қойып, өзинен киши жасларға атлы Дон казак корпусының әжайып батыр ислеринин ертеклерин сөйлеп береди. Жас казаклар бул Дон казак корпусының хұрметли жаўынгерлик традициясын даўам сттириўге барлық ўақытта таяр! Менин Дон казак атлы әскерлер корпусында азғана ай әскерий хызмет атқарған ўақытларымдағы мениң есимде қалған өмир елеслери қысқаша мине усылардан ибарат...

МАЗМУНЫ

I-бөлім

ҚАРАҚАЛПАҚ АҒЫЛЛАРЫ

Қыстауда	5
Жазлауда	10
Сууға талас	10
Қырман басында	11
Аққула	12
Питир	12
Үсир	12
Кеусен	12
Түтін пулы	12
Бір тойда	13

ҚУДАЛЫҚ

Қуда болыу	20
Қуда түсіу, есик ашыу	21
Қалың мал	22
Күйеу кәде	23
Неке қыйыу	25
Суу қыйыспа	26
Қол услатар кәде	27
Қамыр жағыу	28
Арбаға қосыу	28

Атландырыу	29
Қыз узатыу	29
Келіншек түскенде	30
Бет ашар	32

САЛТ—ДӘСТҮР ЫРЫМЛАРЫ ӨМИР ЕСТЕЛИҚЛЕРИНЕН

Урлапған етік	40
Порқап келді	42
Кесек арқалаған гарры.	43
Отынға барғанда	44
Сууға кеткен қаит	45
Үйленіу әрманы	45
Бурш салған жарма	45
Қашқан келіншек	46
Бизнің үйде	47
Отқа көмген қуйқа	49
Қойшылар	50

II-бөлім

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНДА

Шымбай базары	54
Балық базары	55
Отын базары	55
Бақайшылар	57
Ианбайшылар	57
Ғәрреқшилер	58

ТҮРЛІ КӘСІП АДАМЛАРЫ

Шанышпай	58
Көнши	59
Қирқиреші	60
Мөреши	60
Тарақшылар	61
Қасықшылар	61
Тоншылар	61
Ағаш устасы	62
Жууазшы	64

КӘСНПСІЗ АДАМЛАР

Кумарпазлар	68
Пәйекшилер	68
Чайпурышлар	69
Лампамай сатыўшылар	69
Шымбай базарының көрніслеринен	70
Жаршылар	71
Мәддешилер	73
Хайт-сейиллерде	74
Палкерлер, тилеңшилер	75
Қисапырлар	77

III-бөлім

АЛАҒАТ ЗАМАН

Атшоқай жылы	78
Тырыспай жылы	80
Ақ қапшық жылы	81
Мәрдікәр жылы	83
Қауендер бала	91
Жесір қатын, жетім ұл	93
Ана ғамхорлығы	95
Ана ертегі	100

IV-бөлім

ЖАҢА МЕКТЕП БОСАҒАСЫНДА

Мектептен қайтқанда	105
Күн татылғада	106
Хауа кеме	106
Қыз төре	107
Досназаров келгенде	109
Бірінші машина	114
Бірінші қадем	117
Төрткүлде	128
Бірінші күндері	180
Канникулға қайтқанда	131
Шымбайдан—Төрткүлге	144
Хазарысқа саяхат	148

V-бөлім

ТӨРТКҮЛ ЕСТЕЛИКЛЕРИНЕН

Намаз	152
Насыбай	152
Патифон ҥаққында	153
Диямашлар	153
Турман диямаш	153
Әсен диямаш	154
Адамбай диямаш	156
Комсомол жыйналысында	157
Дәрья бойында	160
Жерге көмген ақша	162
Ҥилал Баймухамедов	164
Ибрайым Бекимбетов	167
Керимберди Сағдуллаев	169
Қасым Әуезов	171
Шаббазда ўәкил болғанда	176

VI-бөлім

МӘДЕНИЯТ МАЙДАНЫНДА, ИЛИМ-БИЛИМ ЖОЛЫНДА

Аяпберген шайыр	189
Ерполат жыраў	192
Төре жыраў	194
Өгiз жыраў	195
Сейпулғабит Мәжитов	199
Айтбай Мәтяқубов	206
Қаражан бақсы	211
Аббаз шайыр	213
Асан Бегимов	217
Әбдираман Өтепов	223

VII-бөлім

АЛМА-АТАҒА ОҚЫҒА БАРҒАНДА

Алма-Атада	234
Профессор Асфендияров	234
Мухтар Әуезов	

Академик Тарлө	237
Сәкен Сейфуллин	239
Еки дүнья	242
Мениң аўылым	251

VIII-бөлім

ИЛИМПАЗЛАР КЕЛДИ, ИЛИМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР

Москвада	264
Академик Самойлович	265
Бубнов	267
Назыр Төрөқұлов	270
Нәжим Дауқараев	273
Мәтеке Жумапазаров	276
Жол азабы	281

IX-бөлім

АРМИЯ ҚАТАРЫНДА

Сербия жеринде	292
Урыс пнтти, елге қайттық	296

На каракалпакском языке

Каллы Анмбетов

НЕ ЗАБЫТОЕ ИЗ ПРОЖИТОГО

(Мемуар—воспоминание)

**Издательство «Каракалпакстан»
Нукус — 1972**

Редактор *Толыбай Қабулов*
Художник *К. Бердимуратов* Хул. редактор *К. Нажимов*
Тех. редактор *Ә. Турдымуратов* Корректор *Л. Клычова*

Теріўге берилген ўақты 5/V—1972 Басыўға рухсат етилген
ўақты5—VII-1972 Қараз Форматы 70X108 ^{1/32} Көлеми 9,75
баспа табақ, 13,65 шәртли баспа табақ 13,69 есап баспа табақ
Тиражи 7000 Баҳасы 55 т. РК 30129

„Қарақалпақстан“ баспасы. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚКАССР Министрлер Советинин баспа сөз бойынша басқармасының
„Правданың“ 50-жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты, Заказ № 104